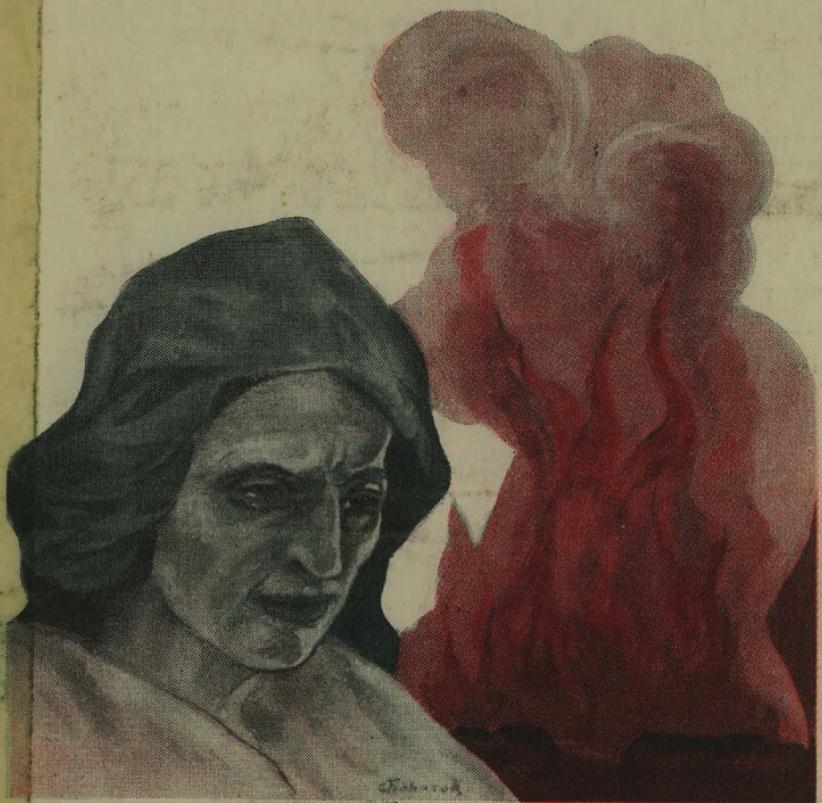

Ольга МАК

З ЧАСІВ ЕНОВЦІННИ

З часів єжовщини

Ольга Мак

**З ЧАСІВ
ЄЖОВЩИНИ**

спогади

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1954
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

ВІД АВТОРКИ

„З ЧАСІВ ЄЖОВЩИНИ” — спогади, що їх оце втретє пробую видати друком. Перший раз бул и вони друковані в „Свободі” окремими фейлетонами ще в 1949 році. Потім права друку тих спогадів попросило видавництво „Праця” в Бразилії на початку 1953 року і видало їх окремими відбитками в кількастот примірниках п. з. „В КІХТЯХ НКВД.

Прихильні відгуки знайомих людей спонукали мене випустити ці спогади окремою книжкою з новою редакцією матеріялу.

Українському читачеві, в руки котрою попаде ця книжка, треба знати, що ці спогади були писані спеціально для чужинецького світу, а тому в окремих моментах авторці треба було вдатися до такого способу характеристики явищ і окремих осіб, який є зайвим для українця, але без якого багато подій лишилось би для чужинця незрозумілими. Це поклало своєрідний відбиток на стиль книжки. З тих самих причин треба було писати досить довгий і знайомий для українця вступ, який мусів ввести чужинця в суть описуваних подій і який залишаємо у виданні українською мовою.

Перша спроба з виданням цих споминів на чу-

Друге відправлене і доповнене видання

жій мові скінчилася досить невдало: одне з найбільших видавництв Південної Америки ще в кінці 1949 року, заплативши гонорар за право друку в перекладі на чужу мову, досі однак рукопису в світ не випустило.

Тепер в ЗДА знайшлися люди, котрі з власної ініціативи пробують видати цю книжку в англійській мові. Та чи це їм вдастся — покаже майбутнє.

Дуже важливим є також попередити читача, що хоч назви міст, де відбувалися події, і окремих осіб, що виступають в спогадах, є з причин цілком саморозумілих змінені, але всі події мали місце в роках і місяцях, поданих тут з точністю. Незміненими лишилися тільки назва міста Дніпропетровськ та три прізвища: судді Смолякова, начальника „спецвідділу“ Царика та Руденка, котрий дійсно був обласним прокурором у Дніпропетровську і котрий фактично був убивцею згаданих п'ятьох викладачів. Та й чи тільки їх одних?..

Тема, порушена в цій книжці, не є новою і вже в достатній мірі вичерпана в мемуарних і белетристичних формах. Але в описаній історії є такі інтриги, що варти пера Конана Дойля і можуть зацікавити навіть тих, хто на власному досвіді познайомився, що значить попасті в хижі кіті НКВД.

Авторка

ВСТУП

Єжовщина — це одна з найхарактерніших сторінок большевицької історії і з огляду на реальність комуністичної загрози, яка повисла над світом, мусить увійти, як осторога, до міжнародного політичного лексикону. Пітому вага подій, яку криє за собою це чудне і незрозуміле для чужинця слово, по ганебності своїй рівняється хіба славі широковідомих гітлерівських «таборів смерті», а розмірами і пляновістю примушує бліднути діяння середньовічної інквізиції.

Термін «ежовщина» походить від імені шефа НКВД Ніколая Єжова, який перебував на цьому пості з 1938 по 1939 рік і який, згідно з вірдайними відомостями, скінчив життя самогубством в шпиталі для божевільних.

По суті своїй ежовщина представляла собою остаточний і завершуючий етап складного і довготривалого процесу поневолення народів, які увійшли в склад Советського Союзу. Говоримо «завершуючий етап процесу», бо вже і за попередніх двадцять років свого панування большевики систематично і неухильно, крок за кроком, позбавляли підкорені собі народи всіх давніші обіцюваннях вольностей і відбирали у них навіть ті права, якими вони користувалися ще в монархічній російській «тюрмі народів». Проголосивши принципове гасло свободи розвитку культур «національних по формі, а інтернаціональних по змісту», російський комуністичний уряд поступово і пляново нищив провідних людей інших національностей у всіх галузях життя: політичній, економічній та культурно-духовій і заміняв їх москалями або московськими запроданцями. Голодом і масовими репресіями ослаблялося фізичну потугу на-

родів. Пресова і мітингова агітація йшла наступом на психіку мас, переконуючи їх, що вони найвільніші, найщасливіші під сонцем, таким способом притупляючи їхню свідомість, яка була і непотрібна і небезпечна в новітній системі невільництва. Сказано бо: справжнім рабом е той, хто не відчуває тягару свого рабства. На допомогу агітації приходили знову репресії, гострота і сила яких опреділювалися відповідно до численності й економічної ваги народу та ступня його політичної свідомості: чим більший був народ, чим більшу ролю відігравав він в економіці советської імперії, чим вище стояла його національна свідомість, чим сильніші були його намагання до унезалежнення від Москви, тим безоглядніше нищили його большевики, тим тяжчим утискам він підлягав.

Україна, що вже тоді нараховувала понад двісті років ідейної й збройної боротьби проти московського ярма, спочатку білого, а потім червоного, що вже в часи Першої Світової Війни кривавилася за свою незалежність і по кількості населення і по природним багатствам стойть на другому місці в усій советській «федерації», вважалася найнебезпечнішою у своїх сепараційних тенденціях і тому в усіх попередніх кампаніях терпіла найбільше. Але особливо тяжко помстилася на єжовщина, не залишаючи ні одної родини, не надщербленої арештами.

Поруч України спливав кров'ю гордий Кавказ, корчились у муках козацькі землі Дону і Кубані, стогнали в оковах вольнолюбиві народи Азії,топилася в слюзах Білорусь...

Погравшись трохи в інтернаціоналізм, большевики скоро закинули його і вступили на второвану дорогу російського «месіянського» імперіалізму. З архівів московської історії появляються на денне світло старі шовіністичні гасла і випробувана зброя, яку «модернізують» і доводять до нечуваної досконалості «спеціалісти» ЧеКа ГПУ і НКВД під загальним керівництвом комуністичної партії. Спонтанна наука і оплігравлене мистецтво стають на допомогу нагайці, щоб з тих, кого

минула куля, зробити безсловесну худобу або зрадників і сатрапів новітньої тиранії.

Та всі ці заходи, тільки частково досягаючи мети серед незначного відсотку молоді та найбільше пасивного та несвідомого, або злочинного чи паразитарного елементу, водночас викликали з кожним днем все більше озлоблення серед поголовної більшості населення, яке реально дивилося на світ і тверезо оцінювало «благодаті» большевицького «добробуту».

В умовинах нечуваного безправ'я, репресій і масового шпигунства ця ненависть не могла вилитись в реальний чин і тому була нешкідливою. Але на випадок війни, коли державна рівновага похитнулася б під ударами ззовні, ця довгостримувана залізними вудилами стихія грозила вибухнути страшною пожежею, у вислідах якої не можна було сумніватися...

Отже страх перед можливістю революції в час війни штовхнув комуністичний уряд до застосування скрайніх «профілактичних» заходів «очищення запілля», а їх переведення було доручено остаточно Ніколаю Єжову.

Єжовщина офіційно проходила під гаслом: «викорінити і знищити до ноги ворогів народу!», а диктувалася ніби наявністю існування численних підпільних контрреволюційних організацій, які діяли на шкоду большевицького режиму. А насправді ця кампанія мала цілком іншу, подвійну, мету:

1. Знищити остаточно весь той елемент, який мав найбільші підстави бути нєдоволеним існуючими порядками і міг у майбутньому очолити визвольний рух;
2. Жорстокими розправами і масовими мордами заарештованих залякати решту так, щоб вона тремтіла на саму думку про можливість бунту і непокорення.

Оперши основу свого панування на посіяній серед підкорених собі масах взаємній ворожнечі, шпигунстві і недовірії, большевики найбільше боялися всіх проявів

згуртування і об'єднання, які завжди являються першою підвалиною спільногого спротиву проти гнобителів. I тому, попереджуючи стремління пригноблених, вони штучно створювали різні «організації» і жорстокими розправами з ними намагалися вибити в людей навіть саму думку про будьяке об'єднання. От чому в підземелях НКВД катували невинних людей, примушуючи їх до найдикіших самообвинувачень — участі в неіснуючих підпільних контрреволюційних організаціях, саботажах і шпигунстві «на користь капіталістичних держав». От чому преса і запінені комуністичні агіатори на щоденних мітингах по всіх установах і закладах цинічно хвалилися своєю жорстокістю і підкresлювали на кожному кроці, що всяке намагання увійти з комуністичного ярма є безвітлядне і тягне за собою страшну і неминучу розправу.

Отже ціллю і завданням ежовщини було не знищенні активно діючих ворогів советської влади (бо їх уже було знищено раніше), навіть не знищенні людей з ворожим до комунізму світоглядом (бо довелось би знищити 90% всього населення), а знищенні віри у можливість визволення, умертвлення поривань народів до свободи і незалежності.

Жертвами цієї кампанії почали падати перш усього рештки свідомішої національної інтелігенції, кваліфіковані фахівці і селянство (селянство, як класа з буржуазними тенденціями, ніколи не мало довір'я у комуністів). Ale потім злива арештів поширилася і на високих партійних урядовців, і на споконвічний пролетаріят і взагалі на зовсім непомітних сірих людей, очевидно для того, щоб ніхто не почував себе певним і під постійним страхом за своє існування намагався зайняти якнайменше місце на «щасливій советській землі».

Жах і паніка запанувала серед населення. Найменш необережно сказане слово, найменша помилка в роботі, найменший політичний компромітуючий факт з власного життя, чи з життя родини, а навіть знайомих був вистачальною підставою для арешту. Звичайний на-

клеп одної особи на другу перетворювався в незаперечний обвинувачувальний аргумент і ставав підставою не тільки довголітнього ув'язнення, а й смертної карі. Арешти досягли цілком неймовірної цифри, а звільнення були нечуваним явищем. Коли хтось і виходив на волю, то це означало напевне, що він завербований в кадри тайних співробітників НКВД. Смертні вироки не викликали ніякого здивування, а заслання вважалося щасливим закінченням арешту. Недаром постав у ті часи такий трагікомічний жарт: «Щасливий советський громадянин! Він щасливий, коли є ще на волі. Коли ж його заарештували, — щасливий, що не заслали на Сибір. Коли заслали на Сибір, — щасливий, що не розстріляли. А коли розстріляли, — щасливий що вже більше не мучиться»...

Діяльність всемогутнього НКВД не тільки не підлягала жодній контролі, але, навпаки, сама була скерована на контроль всього державного апарату, починаючи від Кремля і кінчаючи глухим закутком відданої провінції.

Про самого Єжова пошепки розповідали його горатники з часів революції, що він відзначався найбільше тим, що тримався від фронту не ближче, як у двадцятьох кілометрах, а для збудження апетиту перед юдою власноручно мордував різними способами по кілька молодих хлопців, зловлених йому спеціально для цієї мети. Штаб його низових поплечників у НКВД постійно ріс і комплектувався з найгірших відпадків супспільства, здебільша садистичних збоченців і криміналістів.

Легко собі уявити почування всіх «щасливих советських народів», відданіх у безконтрольну владу цієї дикої і поголовно неграмотної банди!...

Регулярні суди були відділені від «судів політичних» і займалися тільки справами цивільними і кримінальними. Прокуратури, які, згідно з законом, єдині могли давати дозволи на арешт, замість того, передавали в руки НКВД цілі сотні готових, підписаніх, але не виповнених ордерів, на яких уже самі службовці НКВД писали прізвища потрібних їм людей. Всі політичні

розправи, започатковані в НКВД, були віддані до компетенції так званих «судів трійок». «Суд трійки» — «засідання» трьох перших-ліпших тилків з тайних, чи явних співробітників НКВД, які впродовж одного «засідання» при відсутності прокурора, оборонців, свідків і самих обвинувачених виносили по кілька десятків, а то й сотень вироків, починаючи від **найлегшого** — трьох років заслання, до карти смерти включно. Зрештою, дістати на «суді трійки» три роки ув'язнення було те саме, що виграти першу премію на лотерії. Склад «трійки» постійно мінявся, а причина і висота карти вважалися державними таємницями, і тому рекурси на постанови «трійок» були неможливі.

Чужинцеві тяжко в це повірити, але кожного бувшого, чи теперішнього громадянина ССРП при спогаді про «тройку» кидає в жар...

І що-кілька днів це модерне «правосуддя», помимо смертних вироків, виганяло з кожного міста до залишничих двірців у супроводі численного конвою довгелезні валки обдертих і вимучених людей. А на двірцях уже їх чекали загратовані вагони, щоб відвезти своїх жертв на Далекий Схід, або похмуру Північ, на довгі роки заслання, на холод і голод, на хвороби і знущання, на повільну смерть. На їхнє місце тюмори поповнювалися новими і були такі переповнені, що в'язні могли сплати тільки сидячи і то часом по-черзі.

А в покритих вічними снігами пустелях, в непрохідних лісах і трясовинах Сибіру та Далекого Сходу виконувалися величезні роботи: будувалися в'язниці, міста і гіганти воєнного промислу, прокладалися тисячі кілометрів нових залізниць, в погоні за цінними копалинами розривалися земні надра, змінялися русла рік, прокопувалося водні канали, вирубувалося на експорт сотні квадратових кілометрів лісу — все дармовими робочими руками в'язнів.

Жіноча «емансипація», звільнивши частково недавніх «рабинь» від кухні і виховання дітей, наложила натомість на них нові права й обов'язки: ділити долю мужчин по в'язницях і засланнях, як рівних з рівними.

І в той самий час, коли на засланнях гинули сотні тисяч людей, коли вдовіли жінки і сиротіли діти, коли країна захлиствувалася від крові і сліз, — ревні поспіхи з НКВД постійно авансували, діставали відзначения та винагороди і присвоювали найціннішу частину сконфіскованого у своїх жертв майна. Чим більше за-пропастив той чи інший кат людей, чим неймовірніші «злочини» вдалося йому сфабрикувати, тим щедріше сипалися на нього відзнаки і винагороди, тим вище він посувався у своїй злочинній кар'єрі.

І ежовці старалися...

В ОЧІКУВАННІ КАТАСТРОФИ

Прокляті роки дикого розгулу знаменитої ежовщини застали нас у місті Лубни, Полтавської області. Я була замужем за професором вищої школи і в той час мала вже дві донечки: старшій було 4 роки, а молодшій ледве минув рік. Разом з нами жила мати моого чоловіка, в котрої більше дітей не було.

Виконуючи обов'язки дружини, матері і господині дому, я одночасно вчилася в тому самому педагогічному інституті, де працював мій чоловік, і в липні 1938 року мала скласти державні іспити та дістати диплом учительки середніх шкіл. А що належала по успішності до найсильніших студентів, то заздалегідь одержала пропозицію від дирекції інституту — залишитися після закінчення науки асистенткою при катедрі української літератури.

Але дарма, що мені посміхалося майбутнє, дарма, що чоловік мій мав також як на советські умовини порівняно високоплатну посаду, дарма, що ми були добре дібраним подружжям — щасливими ми не почували себе ніколи. Жахлива дійсність довколишнього світу настирливо вдиралася до нашого домашнього вогнища і отруювала нам кожну радісну хвилину.

Особливо ж підкреслював непевність нашого щастя той факт, що батько чоловіка ще під час першої світової війни втік за кордон і більше не повернувся. В наслідок того ми почували себе постійно в напруженій тривозі і для безпечності мусіли майже щороку міняти місце свого побуту. Щоправда з боку офіційних чинників проти нас ніхто не виступав, але окремі факти недвозначно свідчили, що політична розвідка з нас не спускала ока. Зрозуміти це може хіба той, хто знає складні большевицькі процедури реєстрації на право мешкання, церемонії звільнення і прийняття на працю, коли мусілося виповнити довжелезні заплутані анкети, писати докладні автобіографії і сповнити десятки інших клопітливих формальностей, смішних і незрозумілих для всього несоветського світу. Отже, при проходженні тих всіх процедур виявлялося несумнівно, що за нами слідують і що про нас знають багато таких подробиць, про які ми самі мало думали.

Советський громадянин, слушно чи неслушно запідозрений в сучасному, міг напевне себе вважати заарештованим в майбутньому. Тому і ми за шість років нашого подружнього життя зуміли привикнути до тої думки, що колись може статися нещастя. Отже, студії були для мене не лише бажаними, але й необхідними, щоб, на випадок того нещастя, я змогла дістати краще платну посаду і утримувати родину.

Зайво говорити, що студії для жінки, котра має двоє дітей, є справою важкою, але трудно-

сті були основною прикметою підсоветського життя, і на них ніхто не звертав уваги.

В нашому маленькому провінційальному місті педагогічний інститут був найвизначнішою установою, а тому і не дивно, що перша хвиля кампанії „чистки запілля” впала на наш заклад, „змивши” відразу директора-комуніста і трьох професорів. Сталося це в червні 1937 року.

В інституті запланував неспокій, який ще збільшився, коли через кілька днів операція повторилася і за першими чотирма пішло троє нових. Повторювалася ця операція й далі, і за рік часу в інституті було заарештовано 32 чоловіки, в число яких, окрім директора, викладачів і старших студентів, попало кілька простих робітників і один неграмотний конюх. Поруч з тим новий директор, бажаючи довести свою солідарність з державними міроприємствами, почав звільнювати професорів і студентів, які на його думку були „політично неблагона-дійними”. Звільнення на такій підставі мало чим різнилося від ув'язнення, бо жертви не мали жадних виглядів дістати хоч би й найгіршу роботу, а, крім того, опинившись в категорії „підозрілих”, могли тільки щасливим збігом обставин уникнути арешту.

По цілому місті і по цілій Україні робилося те саме...

Для нас настутили страшні дні. Олександер, виходячи з дому, завжди точно нас інформу-

вав, куди і на скільки часу він виходить, або лишав записку. Спізнення на півгодини проти означеного часу наповняло мое серце тривогою і примушувало бігти туди, де він мусів бути. Кожні несподівані кроки в коридорі, особливо увечері, стинали нам холодним жахом кров у жилах і примушували прислуховуватись: чи не по нас?..

Ніхто не міг спокійно їсти, ніхто спокійно не спав. Мене ж навіть у короткі хвилини дрімоти переслідував не то сон, не то галюцинація, завжди того самого змісту і з тими самими подробицями. Ніби йду темним підземним ходом. Знаю, що з нього вийти не можна, але якась непереможна сила штовхає мене наперед на видиму загибель. Хідник з кожним кроком стає нижчим і вужчим, так що я спочатку згидаюся, потім стою на коліна, потім плаzuю, як вуж, поки не застрягаю поміж великими глибами сирого, холодного каміння!.. Не можу ні лізти вперед, ні повернутися назад. Лежу, немов роздавлений хробак, в цілковитій темноті, а слизьке каміння давить з усіх боків і спиняє віддих. Я кличу смерть, але знаю, що, поки вона прийде, мине багато-багато часу. А хвилини пливуть так страшно повільно!..

Прокидаюся, облита холодним потом, усвідомлюю собі, що це був лише той сон, який я вже бачила нераз і який буду бачити знову, як лише задрімаю, і тому вже стараюся не спати, а пізніше цілий день ношу в душі кошмар враження.

По рокові масових переслідувань і арештів, коли вже всі були переконані, що це чергове большевицьке безголов'я, як і десятки інших попередніх, мусить незабаром скінчитися, несподівано почалася нова пресова кампанія за те, що „проявлено мало чуйності”, що „вороги народу діють далі” і що „боротьбу треба посилити”. Після цієї „психологічної підготовки” повідомлено, що на посаду народного комісара внутрішніх справ призначається „досвідченого і твердого чекіста Ніколая Єжова”, котрий нарешті „візьме по-справжньому ворогів народу в „єжові“ рукавиці”.

Репресії розгорілися з новою силою. Кожний день почав приносити все сумніші новини: масово викидали з роботи родичів всіх ув'язнених, пізнати в транспортах на заслання десятки знайомих облич, по багатьох людях взагалі зникали всякі сліди, і нарешті звичайними стали випадки, коли заарештували батька і маму заразом, дітей забирали до притулку, а мешкання опечатували. Самогубства траплялися майже щодня...

Закриті вантажні машини, прозвані „чорними воронами”, ганяли круглу добу по місті, транспортуючи в'язнів до НКВД або до в'язниці.

В травні місяці 1938 року заарештували і нашого сусіда, також професора інституту, що мешкав над нами на поверхі. Залишилася жінка, старенька маті і двоє маленьких дітей

(хлопчикові було тільки 9 місяців). Дружина заарештованого, Олена, вчилася також в інституті на останньому курсі, тільки на іншому, ніж я, факультеті.

В той день я вернулася додому пізно ввечері, вже поінформована про нову трагедію, а на столі застала записку від чоловіка: „Олю, чекаю тебе в парку коло містка між 8-ою і 9-ою годиною. Олександер”.

Читаю і думаю над тим, що за дивне побачення призначив мені чоловік, а згори крізь стелю чую жіноче ридання.

— Я піду на гору до Олени, — кажу свекрусі.

— Куди?! — заступає мені дорогу переляканя старенька. — Чого підеш? Ім і так нічого не поможеш, а собі можеш нашкодити. Хтось побачить і донесе... А ти ж знаєш, як нам мало треба до біди!.. Я тебе дуже прошу: для Олександра, для твоїх власних дітей — не йди!..

І я не йду.

В призначений час приходжу до парку і застаю чоловіка, що сидить на лавці і задумано дивиться в землю.

— Добре, що ти скоро прийшла, — каже він, встаючи мені назустріч. — Я муши піти на станцію, то, може, пройдешся зі мною?.. Я маю тобі дещо сказати... Дома незручно говорити через маму... А тут ще та нещасна Олена... Не можу чути її плачу!.. Тільки... затям собі добре, що ми йдемо дивитися на новий розклад руху по-

їздів! Так сәме попрошу тебе затяmitи всю розмову, хоч ми здебільша будемо говорити про зовсім нещікаві речі... Зараз зрозумієш усе...

Я збентежено приймаю його руку, і ми йдемо в напрямі залізниці.

Олександер говорить дійсно звичайні речі: про подорож до Києва, про плянований захист своєї наукової дисертації, про свою майбутню працю і т. д. Нарешті, коли ми опиняємося на безлюдній вулиці, він, не міняючи інтонації, каже:

— А тепер хочу сказати тобі кілька слів, що їх мусиш затримати виключно для себе. Стримайся від розпусливих рухів та істеричних вигуків і не оглядайся по сторонах!..

Ти вже, здається, повинна була привикнути до думки, що я... що ми... Ну, що мене може скоро не стане... Спокійно! Будь мужньою!.. Мені здається, що за мною останнім часом слідять... Може, навіть зараз... Зрештою, може, це просто манія... Тепер на манію переслідування хворіють всі... Так от, коли б так сталося, що тебе будуть колись питати, про що ми говорили оце тепер, ідучи на станцію, — постараїся докладно розповісти всю нашу розмову до цього моменту. В теперішній ситуації треба бути приготованим до всяких несподіванок, бо через дрібницю можна мати зайвий клопіт. Знаєш, кажуть, що в НКВД часто питаютъ: „Скажіть, про що ви говорили от тоді і тоді з тим і тим?” Тому краще, коли обое однаково відповідають, що говорили про самі „праведні речі”...

Але, зрештою, це дрібниця...

Мене можуть забрати ще й сьогодні, або завтра, або через тиждень — все одно. Я вже, правду кажучи, так стомився тим чеканням, що для мене — чим скоріше, тим краще!.. Хай вже те, що має статися — станеться. I так дивно, як не я — син політичного емігранта і шляхтич з походження — досі на волі!..

Напослідок хочу сказати тобі кілька слів...

Тобі залишилося ще трохи більше двох місяців, щоб закінчити інститут. За той час може ще й нічого не статися, але, коли б сталося, — напруж всі свої сили, всю свою волю й енергію, щоб іспит скласти. Коли будеш мати диплом — все таки тобі буде легше жити. Щоправда, роботи тут, на Україні, напевне не дістанеш, а тому мусиш виїхати десь в глибину Росії або до Середньої Азії. Там нема такої гострої контролі, і там напевне зможеш улаштуватися. Але диплом тоді необхідний. Повторю ще раз: іспит мусиш скласти!

Мучить мене ще одна думка: знаючи своє непевне становище, я не повинен був женитися. I, признаюся тобі по-щирости, що до зустрічі з тобою, я мав твердий намір лишитися до кінця свого життя нежонатим. Але, познайомившись з тобою, легковажно пішов за голосом свого серця і одружився... Тепер часто думаю над тим, що це було нечесно з мою боку, і страшно боюся, що після моого арешту, залишившись „збліямоною” жінкою „ворога на-

роду”, зв’язаною дітьми, — будеш проклинати мене...

— Олександре! — зупиняюся я. — Як ти смієш так говорити?!!

— Ох, дитинко, — зідхнув чоловік; — ти ще не уявляєш, що тебе чекає... А я, коли подумаю про свій арешт, то найбільше мучуся думкою не про себе, а про тебе і дітей: що ви будете робити?!

— Не дай Боже, Олександре, щоб це сталося! Але, коли б і сталося, то нам напевне буде все ж таки краще, як тобі. Над цим не думай. Живут же якось інші, то й ми дамо собі раду...

— Інші? Я, власне, бачу, як живуть ті „інші”, і тому гризуся. Що ж ти думаєш, що то з добра зрікаються інші своїх батьків і чоловіків через пресу, спішно виходять заміж за комуністів, енкаведистів, за пролетарів найпідлішого видання, за найгірших негідників?!. Рятують себе, як тільки можуть...

— Я того не зроблю!

— То будеш постійно переслідуваною, постійно гнаною. А діти? Яке майбутнє дітей „ворога народу”?.. Коли подумаю над тим всім, то бачу, що ти будеш мати повне право проклинати і мене і ту хвилину, коли дала мені свою руку... Коли б ти знала, як мені важко про це подумати!.. Ні, ні!.. Ліпше вже зроби, як інші: зайдуть мене, зречися, вийди заміж, тільки не проклинай, що в двадцять п’ять років маєш зламане через мене життя!..

— Дякую за таку пораду! Тільки ти забуваш, що, виходячи заміж, я вже знала про те все...

— Що ти знала? Що ти могла знати у вісімнадцять років? Але я старший від тебе на дев'ять років і повинен би був бути обачнішим.

— Залиши це, Олександре. Що б там не сталося — я ніколи не буду нічого жалувати, а тим більше проклинати тебе. Навпаки, коли б мені і довелося приносити якісь жертви, то я буду гордитися тим, що приношу їх ради тебе... В думках з тобою я поєдную завжди все краще... все... — слізози не дали мені говорити. — Зрештою, хто тепер є певний? Хіба ти не бачиш, що всі є в однаковому положенні?..

— Так, це правда... Але тільки не плач, не плач, прощу тебе!..

— А навіщо ж ти так говориш?..

— Говорю, бо хочу примусити тебе сміло і тверезо глянути в обличчя небезпеці і приготуватися до найгіршого. Стара мудрість говорить, що краще бути приємно розчарованим, ніж прикро заскоченим...

Лишаю також на тебе маму. Не покидай її... Вона, крім мене, не має більше нікого на світі. Останнє, що їй залишиться, коли мене втратить, це ти і внучки. Тримайтеся всі вкупі, і вам буде легше...

Дітей впевненої, що, поки я буду живий, то все буду їх любити і пам'ятати. Тебе також... Але, коли б і зайдла потреба зректися мене

через пресу, кинути на мене „шляхотну політичну анатему”, — не думай довго. Роби, що накажуть обставини. Основне — щоб урятуватися. Коли в думках і в серці будете надалі моїми, то зречення на папері мені не завдасть болю...

Так говорив чоловік, але я відчувала, що думав інакше.

— Ще одно: до НКВД не ходи. Не хочу того з двох причин: по-перше, не бажаю, щоб ти себе виставляла на образи і насмішки з боку тих негідників, а, по-друге, не забувай, що ти належиш до інтелігентних, отже, підозрілих людей. Маючи пряму і непогамовану вдачу, скажеш у нападі обурення якесь необережне слово — і підеш за мною. А тоді подумай, що буде з дітьми? Я би не переніс тієї вістки, що ти — у в'язниці, а діти — в сиротинці. Це найстрашніше, що може статися! Це було б для мене тяжче найгірших тортур і самої смерті! Тому закликаю тебе всім святим: будь обережною!.. Зрештою, сама бачиш, що помимо всіх старань, нікого не звільняють, хіба тих, хто пішов до них на службу... Були б тільки тоді якісь вигляди на рятуунок, коли б я мав за собою якусь конкретну провину, наприклад, грабунок або вбивство. Але я невинний. Невинний, як і тисячі до мене подібних. І коли влада, знаючи це таксамо добре, як і заарештовані, все ж кричить про якісь організації і саботажі, то що ж тоді поможе твоя оборона, чи втручання?..

Оце все, що я хотів тобі сказати. Не забудь моїх бажань, коли станеться нещастя, але й не переймайся передчасно всім сказаним. Що нам судилося — того не оминути, але як складуться обставини — того ніхто не знає. Отже, будьмо приготовані до всього, але не виключаймо можливості, що доля буде до нас ласкава...

Тепер обітри слізоз і скажи, що тобі купити в Києві? Ти була згадувала про якісь гудзики до парадної суконки. Які вони мають бути: зелені, сині?

Я не відповідаю.

Підходимо до стації.

— Лишайся тут, на дворі, — каже Олександр. — Маєш заплакані очі, і ліпше тобі на світло не виходити: щасливі советські громадяни не мають права плакати...

Додому вертаємось окружною дорогою, так що я трохи заспокоююся і приходжу до себе. Відчуваю потребу і обов'язок щось сказати, як говориться перед довгою розлукою, або при постелі умираючого. Але думки плутаються, і я не можу видушити з себе жодного розважного слова. Нарешті, коли вже підходимо до дому, зупиняюся і хапаюся за першу-ліпшу, дуже наївну фразу:

— Коли... коли тебе не буде з нами, — дивись завжди увечері на ту, он зірку. Я також буду дивитися, і ми бодай в думках будемо разом...

— Ми більше не будемо про це говорити, — лагідно уриває мене чоловік. — Не будемо ніколи! Зрештою, „звідтіля” зірок не видно, бо „там” вікна забиті дошками. Ти бачила тепер в'язницю? Ні? Ну, а я ходив спеціально дивитися на свою майбутню резиденцію... Ходім уже додому..

Але я не хочу йти додому. Вириваю свою руку від Олександра і біжу на гору до сусідки Олени. Увірвавшись до мешкання, обіймаю її і плачу, плачу разом з нею.

— Скажіть мені, Ольго, як це пережити?.. Як це пережити?! — голосить вона. — Ще позавчора чоловік обіцяв привезти Павликіві в день його народження якийсь надзвичайний подарунок з Києва... От і привіз!.. Привіз гарний „подарунок”!.. Може, ця дитина так і виросте, що батька не знатиме... Ольго, Ольго, які ви щасливі!.. Як я вам заздрю!..

— Не задріть мені, дорогенька, бо ж і я не знаю, що мене чекає завтра...

Далі вже нічого не говоримо, бо, де говорить серце, слова є зайви...

Минали дні...

Двічі ми прощались з Олександром, коли його викликали до НКВД. Двічі він повертається назад, викликаючи бурю радісних сліз, немов вояк, що довгі роки пропадав без вісти у чужому полоні.

А викликали його у справі заарештованих колег і питалися, чи не знає він про них якісь компромітуючі факти. Але через те, що ми в місті були всього півтора року і з усіми заарештованими не мали ніяких близьких стосунків, то чоловік з того легко вилучувався:

— Я тих людей мало знаю, з ним поза роботою не зустрічався, жодних балашок з ними ніколи не вів і взагалі ніколи ними спеціально не цікавився. Тому нічого про них сказати не можу.

Енкаведисти вдавали здивованих:

— Ду-у-у-же цікаво!.. Під самим вашим носом активно діяла на школу радянській владі потужна контрреволюційна організація, а ви нічого не помічали?!?! Дуже цікаво!.. І... дуже неправдоподібно! Ми скоріше скильні припускати тут умисне замовчування, як таку дивну короткозорість. ЗЛОЧИННУ КОРОТКОЗОРИСТЬ!.. От, наприклад, Бузів: про нього мусите щось знати!..

— Про нього вже найменше. Знаю тільки, що він спочатку мав рижі вуса, а потім їх зголосив.

— Ви, здається, починаєте собі з нас кипти?

— Ані не думаю. Тільки направду я про того чоловіка не можу більше нічого сказати.

— Гм... Вас би, власне кажучи, треба було затримати на кілька днів тут у нас і дати можливість ту всю справу обдумати докладніше... Але на цей раз можете покищо йти додому. Ми вас ще покличемо...

КАТАСТРОФА

Наставили гарячі червневі дні.

Багата українська природа пишалася усій силі свого розквіту. Бреніли і вібрували соки родючого чорнозему. Ясна голубінь небес і соковита зелень, перенизана щедрим питвом барвистих квітів, позолочена сонцем, зливалися у своїй віковічній величавій гармонії. Медяні запахи квітучих лип, акаїї і бозу, гудіння заклопотаних бджіл, розкотисті руляди слов'їв, мелянхолійне кумкання жаб — все співало потужну симфонію літа, життя і радості. Тільки люди, що колись гордо назвали себе царями природи, в протилежність до оточення, блукали зажуреними, похмурими тінями. Для них не існувало ні краси, ні літа, ні радості. Примари сучасного і майбутнього заступали їм світ, лягали на серця чорними тінями...

В інституті почалися іспити.

Студенти, заклопотані і стривожені різними несподіваними змінами, збиралися здебільша для підготовки цілими гуртами, щоб спільно вирішити масу сумнівних питань в пророблюваному матеріалі. І справді, клопотатися і триво-

житися було чим: багато професорів, які викладали в попередні роки, були виарештувані, а на їхне місце прийшли нові люди, котрі мали інші вимоги; багато теорій, що донедавна вважалися святими істинами, були раптом проголошені шкідництвом і контрреволюцією і замінені новими; багато науковців, письменників і політичних авторитетів стали раптом „ворогами народу”, і, замість характеристики їхньої діяльності, якій присвятилося багато годин, тепер вимагалося знати, де, як і коли вони школили в советській літературі, наукі і політиці.

З гуманітарних наук підручників взагалі не було, бо кожна наукова спроба, випущена друком в світ, по якомусь часі вважалася політично шкідливою і бралася на індекс. Навіть у науках точних і природничих комуністична партія та НКВД знаходили „контрреволюцію” і одне по одному конфіскували різні видання. Отже, єдиним джерелом студій залишилися конспекти лекцій, записані на скору руку в часі викладів. Але що в міжчасі заарештували і професорів, то і конспекти стратили вартість, ба, ставали навіть небезпечними, бо „політична свідомість” і „правильна політична орієнтація” у всіх галузях науки вважалася для абсолювента вищої школи багато важливішою, як знання конкретного наукового матеріалу. Отже, в найрішучіший момент виникали зміни, що вимагали переглянути весь пройдений матеріал під новим політичним кутом зору і які могли мати дуже прикрі наслідки: замість дістати ді-

плом, можна було дістати відрядження на каторгу...

На допомогу студентам були визначені спеціальні години консультацій, але через те, що і самі професори губилися в навалі змін, то студенти і надалі почували себе дуже непевно.

Та, як би там не було, з п'ятьох належних іспитів я вже склала три і на черзі мала найбільший і найтяжчий щодо змісту і об'єму матеріялу.

Дня 20 червня 1938 року, саме коли я вибиралася на консультаційні години, прийшов Олександер і повідомив, що дістав знову виклик до НКВД на 8-му годину вечора. Прощаємося з прикrim почуттям, хоч стараємося повірити, що і на цей раз справа буде торкатися свідчень проти заарештованих колег.

Та, повернувшись додому, застаю картину, від якої серце мое ніби обривається і летить десь глибоко вниз: на канапі сидить з безтямнimi очима і розтріпаним волоссям свекруха і стиха гойдає на руках молодшу донечку, а старша зі слідами сліз на личку вже спить, згорнувшись коло бабуні в куточку. Коло стола, покурюючи цигарки, сидять два міліціонери і двоє свідків: Мотря — наглядачка за порядками в студентських гуртожитках і Семен — похмурий двірник інституту.

При вигляді того всього мене моментально опхоплює якесь дивне оціпеніння, так що я на-

зовні не виявляю жодного зворушення. Тільки в голові проскакує думка: „Нарешті сталося!..”

— Ви Ольга Мак, господиня цього мешкання? — питає мене старший чином міліціонер.

— Я...

— Тоді, прошу, тут маєте наше уповноваження на право переведення ревізії.

В уповноваженні значиться, що „товариш Х і товариш У” надсилаються районовим відділом НКВД перевести ревізію в мешканні Олександра Мака, заарештованого по ордеру ч. 1789. Це означало, що в місті, яке нараховувало 20.000 мешканців, від початку року по червень було заарештовано 1789 чоловік!..

Треба признати, що „представники правосуддя” поводяться чимно і навіть по-приятельськи. Перш усього попросили показати їм листування, фотографії і документи. Набравши того півтечки, міліціонери заходяться коло бібліотеки. По всьому видно, що вони книжок взагалі ніколи в руках не тримали, і дві великих шафи, набиті від гори до низу, викликають у них почуття досади і розгубленості. Виймають книжку за книжкою і, ледве прослябізувавши наголовок, запитливо дивляться один на одного, а потім на мене. В бібліотеці, на щастя, нічого очевидно „контрреволюційного” нема, і я спокійно пояснюю міліціонерам загальний зміст окремих книг.

Перекинувши відділ художньої літератури, міліціонери натрапляють на відділ мовознавства.

— Це що? — питаютъ мене.

— Це — підручник церковно-слов'янської мови, — відповідаю байдуже.

— Що-о-о?!! — перепитують. — Церковний підручник??!

— Не церковний підручник, а підручник церковно-слов'янської мови!

— Ну, це все одно: раз мова йде про церкву — значить контрреволюція! Це ми конфіскуємо!..

— Але ж, — пробую я боронити дійсно цінне і рідке видання, — церковно-слов'янська мова вивчається в інституті!..

— Мало тепер хіба всякої контрреволюції вивчається!.. — уриває мене старший чином. — От як „почистять” ваші інститути, то тоді будуть правильно вчити: про Леніна і Сталіна, про марксизм, а не про церкву!.. А то партія вже давно доказала, що ніякого Бога нема і що релігія — це опіум для народу, а всякі вороги народу вчать студентів навиворіть. Бери, — каже до свого помічника, — складай цей документ!

Невинна книжка помандрувала до великої течки „представників справедливості”. Всілід за нею пішло кілька словників чужих мов, дарма, що на них значилися фірми советських видавництв.

— У видавництвах також шкідники сиділи і випускали всякі книжки для шпіонажу, — мотивують свою „чуйність” міліціонери. — Раз у

книжці чужі слова є, всякими капіталістичними мовами написані, то така книжка тільки для шпіонів потрібна...

Однак перегляд понад тисячі книжок — спра-ва затяжна і нудна. Тому, забезпечившись, як ім здавалось, достатньою кількістю „контрреволюційних документів”, міліціонери почина-ють брати вже навгад.

— Це що? — питаютъ знову.

— Це? Адже бачите: Кант: „Критика чистого розуму”.

— Та бачимо... А про що вона?

Я попадаю в зухвальство:

— Про визиск пролетаріату, — відповідаю, не зморгнувшись оком.

— А той... як його?.. Кант чим тепер займа-ється?

— Нічим не займається: його цар Микола на-казав повісити.

— Ага! — вдає міліціонер, що пригадав. — Так це той самий Кант, що його цар Микола повісив?..

— Той самий!.. — посміхається в душі.

— Ну, це інше діло! Хай він і далі тут стоїть. Правильний чоловік був!..

В той самий момент, коли я з одним міліціо-нером закінчу оцінку Канта з погляду його пролетарської ідеології, другий переглядає томи Малої Советської Енциклопедії і раптом свище:

— Дивись, — говорить до товариша. — Тут ще й не такі речі є!.. Тут, товаришу про Троць-кого пишеться і навіть фотографія його є!..

Мені як-не-як жаль віддати том з повної ен-циклопедії, і я починаю пояснювати міліціоне-рам, чому Троцький мусить бути в ній згаданий:

— Та ви подивітесь бодай, що про Троцького написано!

Це не наше діло розбирати. Хай розбирають ті, хто нас послав. А для нас ясне одно: є пор-трет Троцького і про Троцького пишеться — значить троцькізм!

До підручника церковно-слов'янської мови, словників, одного тому енциклопедії, паперів і фотографій долучається, як "підозріла річ", одна ампула інсуліни, остання з 15-ти, які мені були приписані лікарем.

— Може це й лік, а може й отрута, — глибо-кодумно заявляють міліціонери. — Тепер всяки діла бувають...

Зі спальні, яка була одночасно і кабінетом і бібліотекою, міліціонери переходятъ до ідаліні, кухні, і передпокою, оглядають уважно кожну річ і кожен кут, але вже більше нічого, вартого уваги, не знаходять. Нарешті вертаються до ідаліні і сідають скласти акт ревізії. Саме, коли я маю підписати, що все пройшло в повному по-рядку, стінний годинник б'є дванадцяту ночі, і я раптом пригадую, що свідок-двірник чомусь останній затримався в спальні, де на бюрку ле-

жав годинник Олександра. Вибігаю туди і дивлюся — годинника нема!

— Громадяне міліціонери, — заявляю вернувшись, — зі стола пропав годинник!

Обое представників влади зриваються з місць і біжать до спальні. Перекидають папери на бюрку, заглядають до шуфляд, під бюрко, але годинника таки нема.

— Якщо ви це зробили навмисне, щоб скомпромітувати нас, — каже старший до мене, — то дуже пожалієте!..

Перелякано до решти свекруха шарпає мене за руку:

— Лиши ти того годинника! Хай він пропаде! Підписуй акта, щоб це вже скінчилось!..

— Ні, — протестує міліціонер, — годинник мусить бути знайдений. Я ж сам бачив його на столі. Ми не вийдемо звідси, поки не вяснимо справи!..

Ревізія починається заново. Міліціонери лазять під ліжка, під шафи, перекидають матраци, переманюють всю одежду рубець за рубцем, вивертують на підлогу всі книжки, знімають зі стін образи, підіймають килими над ліжками, пробують підважувати дошки в підлозі, вигортають попіл з грубки, висипають землю з вазонів — дарма! Все мешкання обшукане так докладно, що можна було знайти голку, а годинник, немов крізь землю провалився!

Під час того другого докладного трусу я собі пригадую, що Мотря і Семен завжди свідчать на ревізіях у всіх заарештованих працівників інституту і що майже по всіх ревізіях родини у'язнених відкривали якісь крадіжки, яких не помічали в моменті ревізій. Пригадую собі також поголоски, що обое свідків мають між собою інтимні стосунки...

По трьох годинах безплідних шукань старший з міліціонерів заявляє, що треба викликати відділ кримінального розшуку і перевести ревізію всіх присутніх.

— Так, так! — схвилювано одобрює цей напір Мотря. — Скільки ж можна тут сидіти?! Я вже ледве стримуюся... Пустіть мене, бо я мушу вийти...

— Під час ревізії нікому не можна виходити! — категорично заявляє міліціонер.

— Але я більше не можу!.. — стогне Мотря. — Зі мною зараз буде скандал, бо я взагалі хвора на шлунок!..

Міліціонери розгублено переглядаються:

— То що ж з вами робити?.. Ми, мужчини, не можемо з вами виходити, а господиня дому не має права...

— То хай вийде бабця. Я тільки на хвилиничку!..

— Це є проти всяких правил!.. Але, коли вам уже дійсно так треба — ідіть з бабцею.

Жінки виходять, а міліціонери гукають в коридор по сусідів і висилають їх по агентів розшуку.

Мотря вертается весела і спокійна.

— Кінчайте вже, товарищи! — просить вона.
— На дворі починає дніти, а в мене ще робота з вечора не скінчена...

Незабаром приходить сама начальниця розшуку — здоровенна енергійна баба — в асистті ще одного агента.

— Що тут у вас сталося? — питає вона.

Вислухавши представлену справу, начальниця каже:

— І якого ж ви чорта досі воловодилися?!?! Справа ясна, як сонце! Ревізувати вас всіх нема ніякої потреби, але форма є формою. Починаю з міліціонерів!

Вона з професійною спритністю вивертає кишені „представників правосуддя”, витрушує рукави, віdstібає тяжкі пояси і нарешті наказує:

— Роззувайтесь!

Міліціонери покірно стягають чоботи і, крекчуччи при тій роботі, добродушно лаються нецензурною вояцькою лайкою:

— Оце ревізія, так ревізія!.....

Скінчивши з міліціонерами, начальниця повторює ту саму операцію зі свідками, потім зі мною і свекrhoю, а нарешті заявляє:

— Ну, — я так і знала!.. Годинника в хаті нема. В спальні залишився Семен, отже, годин-

ника вкраяв він. На двір виходила Мотря, отже, вона його винесла. Ну-ну!.. — прикрикнула на обох свідків. — Тільки не виправдуйтесь: ваші взаємини для мене давно не є секретом! Ти! — звертається вона до асистента. — Забирай обох свідків і веди в міліцію! Годинника ми зараз знайдемо. Хай мені тільки бабця покаже, куди вони виходили...

Дійсно, надворі, біля самого ґанку в кущах жоржин знаходиться годинник, загорнутий в Мотрину носову хустинку...

До першого акту ревізії складається ще й другий акт з крадіжкою, але я остаточно змушенна призвати, що ревізія пройшла по формі і що ніяких скарг чи претенсій я не маю, що і роблю цілком широко, підписуючи обидва акти.

Свідків, правда, через дві години звільняють без жодної карти: крадіжка у „ворога народу”, по законах партійної советської „справедливості” не є, очевидно, злочином...

В СТАНОВИЩІ ЖІНКИ „ВОРОГА НАРОДУ”

На другий день, зустрічаючи знайомих, проходжу з гордо піднятою головою. Знаю, що одні будуть дивитися на мене з погордою і злорадством, а другі, навіть співчуваючи мені, будуть боятися вклонитися. Отже, вдаю, що не бачу нікого. Тому була здивована і зворушена до сліз, коли посередині людного інститутського подвір'я мене перестрінув молодий професор жид Р., і, вхопивши мою руку, співчутливо спитав:

— Чи це правда, що я чув?

— Правда, товаришу Р. Тільки, будь ласка, пустіть мою руку, бо на нас дивляться!..

— Ну, і хай дивляться!.. Але, знаете, ви не гризіться!.. Вашого чоловіка напевне випустять! Олександер Мак — раптом „ворог народу”?! Єрунда! Це якесь непорозуміння! Адже ваш чоловік поза книжками світу не бачив, і політика йому так личить, як мені остроги!.. Кажу ще раз: ерунда! Згадаєте мое слово, що він через кілька тижнів буде дома.

— Я не вірю!..

— Ну, ну, тільки без пессимізу!.. Чекайте, це ж завтра у нас іспит? Здаєте? Ну, звичайно, здаєте! Коли б так від мене залежало, то я б

вам і без іспитів поставив би найвищу ноту... Та, зрештою, все буде добре!..

Він, як звичайно, говорив скоро, скоро, ніби кудись дуже спішлив. За це студенти називали його сорокою, хоч і любили за товариськість і за глибокі знання свого предмету.

Кинувши ще кілька підбадьорюючих речень і потрясши мою руку, професор Р. раптом підскочив і кинувся наздовгі за деканом факультету, який прямував до воріт...

Так, 22-го червня я мала складати іспит у того самого професора...

Звалившись на мене тяжким нещастям, арешт Олександра рівночасно наложив на мої плечі відповідальність за долю цілої родини. Умовини життя були тверді і безжалільні, і, щоб не заломитися під їхніми ударами, треба було протиставитися їм з таким самим твердим реалізмом. На сумних прикладах я бачила, які наслідки мало невміння панувати над собою.

Жінки наших заарештованих професорів, попавши у владу відчаяю, нагадували цілком божевільних. Мешкання їхні стояли розкриті на вістіж, брудні і голодні діти бігали без догляду, а нещасні матері ходили по всіх усюдах, даремно добиваючись, за що заарештовані їхні мужі.

Сусідка Олена не склала іспиту не через невідомі знання матеріалу, а через те саме невміння па-

нувати над собою. Коли один з членів комісії під час іспиту кинув якесь ущіливе зауваження на адресу її чоловіка, бідна жінка розплакалася, розкричалася і заявила, що не бажає більше відповідати. Їй холодно порадили прийти до іспиту через рік, а тим часом добре передумати своє відношення до чоловіка...

Другою, ще сумнішою жертвою, була асистентка хемії — донька старого професора К. Професор К. був удівцем і мав одну едину доньку Євгенію, панну років 28-30. Євгенія була невилічимо хвора на серце і з тієї причини лишилася незамужньою. Батька і доньку лучила найніжніша приязнь двох істот, що живуть тільки одне для другого. Рідко коли їх можна було бачити окремо. Вони приходили до праці і поверталися додому разом, разом проходжувалися в часи перерви довгими коридорами, разом ходили на прогулки. Коли ж години їхньої праці розбігалися, то й тоді вони приходили разом аж до інститутських воріт і там прощалися. Євгенія дбайливо поправляла батькові комірець або краватку і щось тихенько йому наказувала, як малій дитині. А він її ніжно цілавав в чоло, і тоді лише вони розходилися.

Арешт батька був для Євгенії страшним ударом. Перших дві доби вона пролежала в лікарні, не подаючи ніяких надій на одужання. З величими зусиллями її вирвали від смерти. Зате вона покинула працю, перестала цілком істи і бігала по місту, заливаючись слізами. Щодня її знаходили на вулиці в непримітному стані і заби-

рали каретою поготівля на пункт „Швидкої Допомоги”. Але, прийшовши до пам’яти, Євгенія завжди бігла до НКВД. Увірвавшись до дижурної кімнати, вона кричала і домагалася звільнити її невинного батька, а натомість заарештувати її. По одному з таких днів Євгенія щезла, а на дверях її мешкання з’явилася картка з сургучовою печаткою: „Увага! Мешкання знаходиться під охороною закону власності держави, за порушення якого карається з усією строгостю советського правосуддя!”

І ніхто більше не чув про професора К. і його доньку, бо рідні вони не мали, а сторонні боялися цікавитись їхнею долею.

Для мене ці сумні приклади були доброю наукою того, як не можна було поступати. Я не сміла ні попадати в розп'яку, ні безсило опускати рук: я мала на відповідальності двох маленьких донечок, мала стареньку свекруху, я мала, нарешті, пам’ятні бажання Олександра, які з моментом його арешту перетворилися для мене в закон! Я мусіла боротися!

Стиснувши голову руками і сціпивши зуби, вчу останні сторінки непереробленого матеріалу.

„За один день іспит... За один день іспит”... Серце?

Що є серце для советської людини? То є робітник, що виконує свою фізіологічну функцію, але не має права голосу. Воно не сміє говорити так само, як не сміють того мільйони рабів! I

коли воно починає протестувати, то з ним постувають так, як і зі всіми рабами советського „раю”: стискають у кулаци та довго, поки воно не замокне, захлиснувшись власною кров'ю!

Диплом треба було дістати! На іспиті я не сміла провалитися! Не сміла дати сatisfакції компанії комсомольських і партійних посіпак, які вже напевне зарані смакують видовищем моого горя і приниження, як це було з Оленою!..

Серце мусіло мовчати!

І коли наступає день іспиту, вбираюся якнайдокладніше, довго укладаю перед зеркалом волосся, підмальовую уста і — йду.

Іспитова зала наповняється вщерть з нагоди такого цікавого видовища: жінка професора, заарештованого один день перед тим, складає іспит. Чи буде плакати? Мабудь буде. Буде плутатися у відповідях і матиме вигляд винуватий і благальний...

На саму думку про таку можливість стискаю кулаки і почиваю шалений приплив злобної впругості:

— Ні, так не буде! Так не бу-у-уде!!

Комісія є в повному складі з додатком директора, партійних представників і всієї професури, яка тільки мала право засісти на почесних місцях іспитової комісії. Наперед видно, що мені буде гаряче, бо ж не один з присутніх, для доказу своєї „політичної благонадійності” намагатиметься провалити „жінку ворога народу”.

Професор Р. помітно схвилюваний, але крадькома посилає мені підбадьорюючий погляд.

Опинившись перед комісією, мобілізую всі свої сили і напинаюсь, мов натягнена струна, а мозок мій сверлує вперта думка: „Тільки витримати з гідністю ролю! Тільки не зірватися! Тільки не зірватися!!!!”

На витягнений білет відповідаю без надуми, зігнорувавши навіть тих десять хвилин, які давалося на приготування. Всі три питання знаю твердо, і, сама собі дивуючись, чую, як чітко і зв'язно звучить моя відповідь.

Карта вичерпана бездоганно.

Комісія починає шептатись, і по нараді, проти всяких правил, на мене починають сипатися найрізноманітніші питання, частина яких не має нічого спільногого з іспитовим матеріалом, зате має гостро-політичне зафарблення. Я іронічно посміхаюся, але відповідаю так само спокійно і річево, без найменшого замішання і зупинки. Моя усмішка починає бентежити членів комісії, а тому, задаючи питання, вони уникають зустрічатися з моїм викликаючим поглядом.

Це триває задовго, і професор Р., нарешті рішучо звертаючись до комісії, заявляє:

— Я вважаю — досить!

Кинувши холодне „допобачення”, обертаюся і повільно виходжу з іспитової залі. Сил мені стає тільки, щоб перейти подвір'я. Але, коли опиняюся на безлюдній алеї парку, вибухаю

істеричним плачем. Дороги вже не бачу, не стримую сліз і біжу, біжу, бо чую за собою чісль спішні кроки.

Мене доганяє професор Р. і затримує за руку.

— Я знат, що ви будете плакати, і тому вийшов за вами... Тепер уже можете плакати... Але мушу вам сказати, що ви сьогодні здивували мене Я так боявся за вас, так боявся, напевне в сто разів більше, як ви... І тепер радію! Колись, коли це непорозуміння з вашим чоловіком виясниться, — а я ще раз повторюю, що це тільки непорозуміння! — мушу йому все сам розказати. Мушу погратулувати, що має таку жінку! Ви нині склали подвійний іспит. Але іспит формальний, хоч який близькучий він був, є нічим у порівнянні з іспитом характеру!.. Тримайтесь й надалі так... Я вертаюся, бо на мене чекають і знають, чому я вийшов. Буду мати неприємність. Хоч, правду кажучи, я їх не дуже боюся... Ідіть додому і заспокійтесь. Допобачення!

Сердечно стискаю простягнену мені руку і в думках благословляю цю шляхотну людину, що в такий критичний момент знайшла для мене кілька потішаючих слів.

Як я довідалася пізніше професор Р. дійсно мав неприємності за те, що настояв на своєму і добився для мене найвищої ноти, хоч, з міркувань політичних, не повинен був того робити. Секрет його відважності, яку проявляв і в інших випадках, залишився і по цей день для

мене невиясненим, бо інші платили свободою за далеко невинніші вислови і вчинки, як він.

Не вдалося провалити мене і на останньому іспиті, дарма, що на мене завзялися поважно. Тільки ноти найвищої я вже не дістала через те, що на цей раз не мала в особі другого професора сміливого оборонця.

Зрештою, це вже були дрібниці. Іспити були здані.

Звичайно, не зважаючи на волю Олександра, я не могла не ходити до НКВД. Адже мусіла дізнатися про його долю. Мене зустрічали часом по-грубіянськи, часом досить членно, але по суті нічого не відповідали. З великими труднощами я ледве дізналася, що слідство в справі Олександра веде сам начальник НКВД. Отже, тільки начальник міг мені дати бажану відповідь.

Та дістатися до начальника було неможливо. І лиш тоді, коли я сказала, що прийшла просити дозволу одержати належну чоловікові платню з інституту, мене пустили до недоступного „вельможі”.

Був це невисокий, кремезний чоловік, що цілком нагадував різника худоби, добродушного, веселого і зовсім нестрашного. На мое велике здивування, він без жодних питань і суперечок відразу написав розпорядження до директора інституту, щоб мені видали не тільки платню по день арешту Олександра, а також і гроші, належні за літні вакації. Та це все було

для мене справою другорядною, і я, підбадьорена поведінкою начальника, спитала, що є з чоловіком.

— Ваш чоловік, — охоче відповів начальник, — живий і здоровий. Зараз сидить і пише, сидить і пише. Знаєте, дуже багато сидить і дуже багато пише... Побачень не дозволяємо ні кому, пакунків також — ніяких! Але... Ну, хай вже для вас зроблю виняток: принесіть білизну і щось їсти сьогодні о десятій вечора. Про це ні кому нічого не кажіть, бо тоді ми не будемо мати спокою від інших жінок, і вам також більше нічого не дозволимо передавати. Більше питань не задавайте — відповідати не буду. Допобачення!..

Признаюся, що ця розмова вибила мене з колії. Платня Олександра була тільки претекстом, щоб побачити начальника, і я ні хвилини не сумнівалася, що в гроах він мені відмовить. Окрім того, дозвіл принести не лише білизну, а й іду, був фактом взагалі нечуваним. І коли б начальник мене попросту вигнав за двері, як це звичайно практикували інші слідчі НКВД, все було б ясніше і природніше. Не була я настільки наївною, щоб повірити в добре серце будьякого енкаведиста, тим більше енкаведиста вищої ранги, але одночасно відчувала, що його поступування не крило за собою ніяких провокаційних замірів. Все це, разом взяте, було таке дивне, що я ніяк не могла його пояснити.

Свекруха спочатку навіть слухати не хотіла про те, щоб я увечері йшла з передачею.

— Тут якась хитрість, — казала вона. — Може вони і тебе хотять посадити? Чого ж це раптом проти тебе така виняткова шляхотність? Ні, ні, дитино моя, я тебе не пушу нізащо!

— Але ж, мамо, — переконувала я, — коли їм треба мене заарештувати, то вони це зроблять цілком просто! Не думаю, щоб тут був якийсь піdstуп.

— Ну, а як же пояснити таку велиcodушність?

— Сама не знаю. Тільки може у того звіря якраз на хвилину обізвалася совість? А може це і звичайна примха? А може Олександрова справа на добрій дорозі, і йому вже небезпека не загрожує? Піти треба. Треба піти хоч би тому, щоб йому їсти занести. Він напевне голодує.

Перед цим останнім аргументом упертість матері заломилася, і вона вже більше не сперечалася.

Увечері, взявшись в одну руку валізку з білизною, рушниками і кількома кусниками мила, а в другу великий кошик з харчами, прощаюся з заплаканою свекрухою і дітьми і йду до НКВД.

Вдень цей будинок ззовні мав вигляд звичайної урядової установи з гостинно відкритими дверима, в які вільно міг зайти кожний відвідувач. Тільки вже всередині сиділа озброєна варта, яка легітимувала відвідувачів і, якщо вважала за потрібне, заводила їх до відповідних кабінетів. Але, коли я йшла увечері, поба-

чила цілком іншу картину. Варта стояла не лише при вході будинку, але і на його рогах, і навіть цілий квартал був фактично замкнений міліціонерами та енкаведистами. Між НКВД і в'язницею їздили вантажні авта, наповнені в'язнями, яких, як я догадувалася, привозили з в'язниці, або візвозили назад. Вікна НКВД були щільно заслонені, не пропускаючи в нічну темінь жодного промінчика світла. І коли б не рух за стінами ще пекельної установи, то можна було б подумати, що будинок спить.

З завмираючим серцем і великими труднощами, довго пояснюючи на кожнім кроці недовірчivій сторожі причини своєї невчасної візити, добираюся врешті на призначенну годину в середину будинку.

Виявляється, однак, що начальник є зайнятий, а без нього ніхто не може моєї передачі прийняти. Але тому, що я дозвіл на передачу перетолкову дижурним, як наказ, до мене приставляють спеціального доглядача, який велить мені сісти в куточку кімнати і чекати.

Сідаю...

Пливуть тривожні хвилини, розтягаючись у вічність. Чую, як під'їжджає авто за автом, а з них під вигуки команди стрибають на брук дороги люди і йдуть кудись під будинок, де є пивниці. Хтось гукає в коридорі крізь відчинені двері:

— Вже є? Добре, я зараз приходжу!..

Чим довше я сиджу, тим більше починаю дenerвуватися. На мене нападає нервова лихоманка, і я трясусь цілим тілом. Серце мое опановує невимовно тяжке передчуття, і я вже жалую, що не послухала свекрухи і дала себе заманити в цю небезпечну пастку.

Раптом десь внизу під землею тріскають двері, і звідкись виривається страшний, нелюдський крик, ніби з когось живцем деруть шкіру. Вслід за тим по сходах чути поспішні кроки, і до дижурної кімнати вскачує приземистий чорний, як крук, слідчий з озвірілим обличчям.

— Авто! — кричить він. — Відвезти до в'язниці!

Слідчий весь тремтить. Специфічний солодковий запах крові, що увірвався з ним до кімнати, затуманює мені мозок, клубком застрягає в горлі, і я почуваю, що от-от зімллю. Розлютований кат обертається до дверей, зауважує мою присутність і люто гукає:

— А ця що тут робить??!

— Каже, що начальник дозволив їй принести передачу для чоловіка, — відповідає мій „душехранитель”.

— Геть!!! — зарепетував цілком оскаженілий слідчий. — Що це за порядки?! Я вам покажу передачі!

Мене моментально виштовхують в плечі на сходи, а я, збігши вдолину, ледве стримую крик: двоє міліціонарів тягнуть до виходу якесь по-

шарпане, закривавлене і безвладне людське тіло...

Валізка з білизною і кошик з харчами пропали. Вже на другий день змінена варта не могла мені пояснити, куди воно поділося, а начальник більше не хотів мене прийняти.

Як довго ув'язнений був під слідством і знаходився в розпорядженні НКВД, жодних передач не дозволялося. І тільки коли слідство було закінчене, і людина переходила в розпорядження в'язничної адміністрації, їй можна було що десять днів передавати чисту білизну.

Советські в'язниці представляли собою подібність до фортець, обложених жіночим військом. Ще з півночі збиралися нещасні у великих чергах, бо передач приймалося таку кількість, яка залежала від гумору і характеру вартового: один день більше, другий день менше. Отже, щоб бути певнішому, треба було прийти раніше і зайняти чергу.

Високі мури довкола в'язниць, вибудувані ще за царських часів, виявилися для „найвільнішої в світі країни” недостатніми. Тому на відстані 50 метрів довкола тих мурів були пороблені додаткові загорожі з колючого дроту, за переступлення яких стрілялося без попередження. Грати на вікнах теж очевидно вважалися недостатнім символом страчення свободи, а тому назовні на вікнах пороблено суцільні дерев'яні щити, тільки трохи відхилені вгору, щоб

пропустити до середини необхідну мінімальну кількість світла. На рогах мурів побудовано обсерваційні вежі, на яких круглу добу стояла озброєна варта. Ніхто ніколи і в ніякій справі не смів наблизитися до в'язничних воріт, хіба міліціонери й енкаведисти в одностроях. Зрештою, ніяких справ взагалі не уздавалося, окрім передач. А передачі приймалося в маленькій дерев'яній будочці, поставлені коло зовнішньої дротяної загороди.

І саме коло цієї будочки, тісно притулившись одна до одної, стояли жінки. Молоді і старі, інтелігентні й прості, горожанки і босі, з порупаними ногами селянки, навіть діти — весь цей різноманітний натовп мав загальну печатку горя і незаслуженої кривди. І коли загально серед населення створилася атмосфера взаємонедовір’я і страху, то тут панувала щирість об’єднаної спільним горем родини: велися одверті розмови, сипалися скарги і нарікання, переміщувані рясними слізами. Були тут і чужі з інших міст, що шукали своїх чоловіків, синів, братів, забраних деінде і невідомо, куди вивезених.

Я вже була нераз коло тієї черги, помагаючи Олені, котра завжди приходила з маленьким Павликом, щоб використати загальне правило, згідно з яким, кожна „щаслива советська маті” мала право бути першою в кожній черзі... Отже, замість того, щоб стояти під в'язницею від ночі, залишивши дитину з мамою, Олена воліла приходити з дитиною пізніше, але в такому випад-

ку мусіла мати когось, хто б їй поміг, бо нести і дитину і передачу було неможливо. Спочатку помагала їй мати, але пізніше, коли мого чоловіка заарештували, то, не маючи вже більше чого боятися, я сама запропонувала Олені ходити з нею до в'язниці.

Та нарешті повідомили мене в НКВД, що слідство Олександра скінчено і що я вже також можу передати йому білизну. Умовляємося з Оленою на один день, хоч я мусіла йти вночі, а вона, як звичайно, прийшла з дитиною о восьмій годині ранку. О дев'ятій почали забирати передачі і тільки коло полуночі винесли брудну білизну.

Багато з присутніх дістають назад переданий пакунок з запискою: „Не числиться”. Ця ляко-нічна записка означає, що заарештованого не знайдено: може якраз в тому моменті е на допиті (бо допити продовжувалися і після закінчення „слідства”), може перевезений до іншої в'язниці, може вже засланий, чи розстріляний, а може вартовому попросту не хотілося краще пошукати. Але пояснень не дають жодних.

Ті, хто дістав брудну білизну, перш усього розгортають її і перевіряють одну річ за другою, намагаючись поміж рубцями тхнучих тяжким тюремним запахом лахів вичитати долю іх власника. І дійсно, ці бездушні свідки можуть багато сказати...

Моя сусідка не одержала назад сорочок, а на поясі підштанців видно сліди засохлої крові.

Сорочки, як можна було догадатися, були ще більше закривальні, і тому їх не передали. На брудній носовій хусточці ниткою, витороченою з скарпетки, вишито незграбними кривими літерами зворушливі слова: „Синочкові Павликovi в день народження від тата”.

Олена раптово густо червоніє, потім моментально блідне, і стає аж прозора.

— Бачиш, який подарунок дістав? — говорить вона до дитини, жалібно скрививши уста, а тоді, як підкошена, падає на землю і заходить в конвульсіях страшного істеричного плачу.

Я стараюся її заспокоїти, але вона не чує мене і чим далі, то більше тратить панування над собою:

— Кати, нелоди, кровопівші прокляти!!! За що ви катуєте його?! Що він кому винен?! За що ви осиротили моїх дітей?! Вас різати мало!!! Вас треба живими палити на вогні!!! Беріть же мене! Беріть і дітей разом! Всіх беріть!

Ситуація була небезпечна. Я тримала на руках Павлика і не могла нічого робити. Тимчасом несамовиті крики напівзбожеволіої Олени могли щохвилини притягнути увагу когось із в'язничної сторожі, і тоді доля цієї жінки була б вирішена раз на завжди...

— Жінки! — гукаю до присутніх. — Зробіть щось з нею! Та помогіть мені!!

На допомогу приходить якась немолода селянка, що підносить силово голову Олени з зем-

лі, тулить її обличчя до своїх колін і таким способом в широких фалдах спідниці глушить її крики.

— Цить, доню, цить! — говорить ласкавим, заспокійливим голосом. — Бог дасть, все мине, і прийде твій соколик додому... А ти — молоденька, синочка он якого гарного маєш... Не можна, голубко, так...

Хтось приносить воду і обливає Олену, інші співчувають, розглядаючи хусточку, інші потішають. Олена перестає кричати і сидить, спустивши голову, час-до-часу нервово схилитуючи.

Білизна мого чоловіка передана повністю і є чиста від крові. Тому я почуваю себе щасливою, такою щасливою, що мені просто ніяково перед моєю пригнобленою сусідкою...

Минуло ще півтора місяці, а справа з моїм Олениним чоловіками була в тому самому положенні, і не було виглядів на якісь зміни. Скільки разів ми не ходили до НКВД, нам нічого не казали. Між тим літо наближалося до кінця, а ми обидві не мали ні роботи, ні коштів на життя, а також мусіли звільнити мешкання, яке було в розпорядимості інституту. На щастя, ситуація трохи змінилася в нашу користь: коли протягом попередніх років всіх запідозрених і родичів ув'язнених немилосерно усували з усіх посад і не допускали навіть до найгіршої роботи, то в липні 1938 року вийшло нове розпорядження — повернути всіх на старі місця

і дати їм працю за фахом. Не працював лише той, хто був нездібний до праці, або сидів у в'язниці.

Та, не дивлячись на це розпорядження, керівники установ все ж таки воліли „підозрілих” людей на роботу не приймати, а тому і мое бажання залишилося при катедрі інституту не мало жодних виглядів на реалізацію. А однак треба було піти до директора, і треба було розмову починати саме з того.

Два дні я підготувала себе психічно до неминучої візити. Йти мені не хотілося, бачити директора я не мала найменшого бажання. Заздалегідь була переконана, що він мене зустріне ворожо, що відмовить мені, але йти мусіла! І, уявляючи собі докладно, в якій формі відбудеться розмова, почувала такий госткий приплив обridження, який може почувати початковий злочинець, змушений спритним слідчим реставрувати наглядно до найменших подробиць перипетії поповненого злочину в деталях... Проти того побачення бунтувалася моя гідність. Свідомість своєї залежності від, до речі, дуже глупої і обмеженої особи директора викликали злість, лють, розпуку!.. Та іншого виходу не було: я мусіла йти!

І знову, як перед іспитом, вдягаюся, вичісулюся, підмальовуюся, натягаю на себе маску бундючної, холодної зарозуміlosti і йду до директора.

Чекаю досить довго, поки секретарка нарешті не переказує мені ласкавого дозволу зайти до кабінету.

Розмова відбувається, як по вивчених ролях. Вислухавши мене, директор вдає здивованого:

— Ви?! При катедрі? Хто вам міг сказати таку дурніцю?! Ми дійсно потребуємо людей для наукової роботи, але добираємо їх з **наших соцістських кадрів...** Ви зрозуміли мене?..

— Я вас дуже добре зрозуміла, товариш директор! Я вас розуміла ще перед тим, як прийшла сюди, і знала, що ви мені відмовите...

— А коли ви розуміли, то навіщо було приходити? Для чого ви тратите свій і мій час на дармо? — роздратовано спитав мене директор.

— Я вас дуже перепрошую! — відповідаю спокійно. — Коли я і прийшла до вас, знаючи зарані, що ви мені відмовите, то не лише для того, щоб наразитися на неприємність вислухати відмову. Я маю ще й іншу справу, яка, правда, тісно зв'язана з оцією відмовою. Ви знаєте, що вже два місяці тому тут сиділи представники з Наркомосу, що закріпляли студентів за посадами. Мене не закріпили ніде, бо ви мали залишити мене при інституті. Ваша офіційна відмова від цієї постанови мені потрібна, бо інакше я нічим не зможу умотивувати в Наркомосі свого прохання іншої посади. Тепер ще одне: дипломів студентам зараз не видають, а висилають їх на місце призначення на роботу.

Оскільки я ніякого призначення не маю, то я би просила видати мені диплом зараз на руки.

Директор хвилинку подумав, поплямкав губами щось невиразне і тоді відповів:

— З того нічого не вийде. Дипломи одержать тільки ті студенти, хто пойде на роботу за призначенням Наркомосу і відбуде рік на посаді.

— Так, але я такого призначення не маю.

— Ну, то зверніться до Наркомосу.

— Власне, для того, щоб звернутися до Наркомосу, я мушу мати диплом.

— Диплом я вам не дам!

— То з чим же я пойду до Наркомосу? На якій підставі проситиму призначення?

Директорові розмова неприємна, і видно, що він не хоче думати. А тому з уст його падає класичний бюрократичний викрут:

— Я сьогодні зайнятий і не маю часу вашу справу обдумати. Приайдіть завтра.

Виходжу з переконанням, що диплому не одержу ні завтра, ні післязавтра, ні взагалі, але одночасно постановлюю собі, що буду боротися, скільки стане сил.

На другий день директор зустрічає мене ще більше непривітно і, не чекаючи на питання, починає атакувати:

— Що це ви, громадянко Мак, допоминаєтесь про диплом, коли ви на нього не маєте ніякого права?!

— Ах, — зі злісною усмішкою відповідаю я, — вже навіть не маю права??!

— Не маєте! У вас незданий цілий курс дисциплін за попередні роки!...

— О, це вже таки для мене новина! Які ж дисципліни в мене є нездани?

— Всі! Всі дисципліни за попередні три роки!

— Товариш директор! — говорю остерігаючим тоном. — Думайте над тим, що говорите! Якже би я могла опинитися на четвертому курсі, не здавши дисциплін за попередні роки? Як ви могли мене прийняти до інституту? Як могли допустити до державних іспитів?

— Власне, власне! — підхопив директор. --- Вас прийняв попередній директор, ворог народу, на четвертий курс, не маючи на це жодних підстав!

— Мене прийняли на четвертий курс на підставі посвідчення з дніпропетровського інституту, що я скінчила там три курси і не маю ніякої академічної заборгованості.

— Але в тому посвідченні не зазначено, з яких предметів ви здавали іспити і з якою успішністю!

— Коли вас це цікавило, то ви мусіли написати до Дніпропетровська і спитати.

— Коли б я вас приймав, то я, безперечно, поцікавився б!..

— Ви мене не приймали, це правда, але ви допустили мене до державних іспитів! А до

державних іспитів не смів був допущений ні один студент з академічною заборгованістю, і це ви добре знаєте!..

— Я добре знаю тільки те, що ви диплому не одержите!

— Добре. Я можу диплому не одержати, але довідку про те, що я скінчила четвертий курс і здала іспити ви мені дасте?

— Ні.

— А я думаю, що такої довідки я маю повне право домагатися.

— Право домагатися ви маєте, але я маю право на ваші домагання не звернути уваги.

— В такому випадкові — допобачення!..

Я скоро виходжу з кабінету, бо почуваю, що не витримаю і нароблю неповоротних дурниць. Одночасно почуваю також, що в мене разом зі злобою назрів такий рішучий настрій, під впливом якого людина не перебирає методами і досягає того, чого не досягне в зрівноважених і обдуманих поступуваннях. Навіть не вступаючи додому, просто з інституту іду в місто.

— Куди піду? Кому поскаржуся? — думаю вперто.

Відповідь приходить несподівано сама собою:

— Спробувати піти до прокуратури!..

В інший момент таке рішення видалось би мені абсурдним, але тоді я могла піти і до са-

мого пекла, щоб тільки поставити на своєму, щоб виграти боротьбу з тим проклятим директором!

В приймальні прокурора секретар каже, що прокурор зайнятий, але скоро звільниться. Простіть сісти і почекати, навіть не питуючи мене, в якій справі я прийшла. Через двері прокурорського кабінету продираються піднесені голоси і подзвонювання пляшок об шклянки. Я сиджу і весь час розігриваю в собі винесену від директора злість, щоб не стратити певності тону в розмові з прокурором.

Через чверть години дзвонить два рази дзвінок, на звук якого звідкись з'являється маленький, сірий, напрочуд непомітного вигляду чоловічок, стукає і заходить до прокурора. Коли він відчиняє двері, з-за них виривається низький барiton:

— Це тільки сьогодні... Сьогодні я добрий...
— далі слова проковтнули замкнені двері.

За хвилину з кабінету виходить троє веселих мужчин, з порога кидають слова прощання позад себе і направляються до виходу. Ще через кілька хвилин з дверей висувається той самий непомітний чоловічок з великим, накритим серветкою кошиком, з якого стремлять шийки пляшок і розноситься запах істивного.

Секретар встає, йде до кабінету, потім вертається і каже:

— Можете, громадянко, заходити.

В кабінеті стойть специфічний запах, який лишає по собі кавалерська перекуска „на швидку”. Сам прокурор приймає мене в досить неофіційній позі: він сидить верхи на оберненому спинкою до бюрка стільці і колупає в зубах.

— З чим поганим, громадянко молода, прийшли? — питает мене тим самим низьким баритоном, не перериваючи колупання в зубах. — Так, так, неодмінно з поганим: з добрым до прокурора не приходять...

— Дійсно, я прийшла до вас зі скаргою, тільки не знаю, чи вона належить до вашої компетенції, — говорю я, не скриваючи обурення в голосі.

— Валяйте, громадяночко, на-чисту! — підбадьорює мене прокурор. — До компетенції прокурора належить все в житті!

Акцент його чисто російський, правдоподібно, московський.

Я розказую йому про свої клопоти, а він, вислухавши мене спокійно до кінця, викликає телефонічно директора інституту і починає з ним розмову:

— Слухай, директор, — каже незадоволено, — тут у мене зараз є товаришка... Як вас звати?.. Так от у мене є зараз твоя студентка Мак... Я хочу тебе спитати, чи ти не можеш якось там так справи полагоджувати, щоб до мене твої студентки не ходили?.. Що? Так, вона казала. І що з того?.. Це не твоє діло!.. Вона вчилася у

вас? Іспити склала? Дай їй диплом. Що?.. Що, що?.. Не розумію... Ага, то значить, ви її допустили до іспитів незаконно?.. Як, як?.. Чекай, директор, я того не розумію. Ти мені скажи: ти мав право її допустити до іспитів?.. Ні, ні, ти відповідай ясно: вона законно була допущена до іспитів, чи ні?.. Ага, ну, як законно, то тепер законно може вимагати диплому... Ну, добре, хай не диплом, а посвідку про здачу державних іспитів... Що?.. Знову нічого не розумію! Слухай, директор, ти говори ясно, а коли ти не можеш говорити ясно, то я тобі скажу ясно: коли ти товаришку Мак допустив до іспитів незаконно, то я тебе і вас усіх возьму за жабри; коли ж вона була допущена до іспитів законно, то довідку мусиш їй видати, а диплом переслати до Наркомосу, інакше я тебе знову возьму за жабри. Зрозумів? Що?.. Ну, ви собі можете писати до Дніпропетровська і чекати відповіди, а жінка чекати не може, бо мусить шукати роботи. Все, директор! Розмова зайва! Допобачення! — і він повісив слухавку.

Потім звертається до мене:

— Так, значить. товаришко Мак, ви йдіть до директора і візьміть покищо довідку. Потім пошукайте собі роботи, попрацуйте рік, а тоді вам, як і всім іншим студентам, дадуть диплом. Тепер диплому не одержите. Закон є законом... Окрім того, дирекція інституту дійсно мусить ще мати оцінки з вашої успішності за попередні роки... Ви вдоволені таким рішенням справи? Так? Ну, і прекрасно!..

Я дякую і дійсно вдоволена виходжу від прокурора. Однак, поки доходжу до інституту, моя злість розгорається знову: москаль, одвічний ворог, став у моїй обороні проти комуніста-українця. Правда, він сьогодні, як сам казав, „добрий”, може, вчора, або завтра, рішив би інакше, але директор, директор!.. Я не почувала до нього жалю за те, що не хотів лишити мене на роботі. Лютило мене тільки оце бажання допекти, постановити в безвихідне становище цілу родину. І для чого? Що він з того мав? Чим керувався? Ох, недурний то видумав: „Не так пани, як підпанки”!...

Коли заходжу знову до директора, бачу, що його опасисте лице почервоніло, а сам він аж трясеться від обурення.

— Я вам видам довідку, громадянко Мак, — сичить він. — Але тільки тоді, коли ви здастє іспит з курсу загальної історії.

„Не зле придумано, — гадаю собі. — Курс загальної історії, навіга коли його здавати повторно, вимагає кількамісячної підготовки. Окрім того, цей іспит доведеться складати самому тобі, а ти напевне мене „зріжеш”, хоч би і як я була добре підготована”.

— Ніяких іспитів я здавати не буду, — кажу вголос. — А довідку ви мені таки дайте, бо я зараз знову піду до прокуратури!..

Між нами знову зв'язується гостра словесна перепалка, яка кінчачеться тим, що директор наказує прийти завтра.

— Не завтра і навіть не сьогодні, — кажу вперто, — а зараз! Я звідси вийду або з довідкою, або без довідки, але в останньому випадкові заявлю прокуророві, що ви не виконали його розпорядження!..

Директор нарешті таки здається, висилає мене до почекальні, а сам закликає секретарку і диктує їй текст довідки. Він досить чудний: „Довідка, видана Лубенським Держпедінститутом тов. О. Мак в тому, що вона була допущена до державних іспитів і здала їх. За тов. Мак є заборгованість з курсу загальної історії, до здачі якої диплом тов. Мак затримано”. Далі підписи його і секретарки.

Я перечитую довідку і починаю навмисне вголос сміятися.

— Що там таке? — страйковено питает мене секретарка. — Може є якась помилка?

— Є й помилки: замість „здачі” написано „здачи”, але це дрібниця. Мені тільки смішно тому, що по-перше, дирекція засвідчила підписами і печаткою протизаконне допускання студентів до іспитів з академічною заборгованістю, а, по-друге, тут не вказано навіть, на якому факультеті я вчилася. Отже, тепер спробую викладати математику чи природознавство...

— Дайте сюди довідку, — нервово каже секретарка, — її треба переписати.

— Ні, — сміюся я знову. — Хай вже буде така, як є. Для мене це довідка, а для вас —

справжній диплом! Правду сказавши, я цієї довідки не потребую, бо можу одержати роботу на підставі моїх попередніх атестатів з роботи і посвідчення за три роки інституту, але принцип є принципом!

Довідка була в руках. Одна прикра необхідність — розмова з директором спала з плечей. Правда, до одержання диплому виросла нова поважна перешкода — здача іспиту. Okрім того, з такою довідкою моя майбутня платня знижалася на досить значну суму. Але, не зважаючи на це, я все таки була задоволена. Треба було шукати посади.

Не бажаючи виїжджати з міста, звертаюся до міського відділу народної освіти з проханням про звичайну учительську посаду. Мого чоловіка там знають, знають, що він заарештований, і тому кажуть, що всі школи учителями забезпеченні, хоч я знаю, що це неправда. Виходжу з наросвіти зла і притнічена: „Боже, як жебрак який, — думаю собі. — Ходи, проси, сповідайся перед кожним, і в результаті тебе женуть геть!”

Проходячи близько НКВД, завертаю туди в надії щось довідатися про Олександра, але починаю з питання, чи я взагалі маю право працювати.

— Маєте, — відповів мені секретар, — але з цього міста вам краще виїхати, бо тут напевне роботи не дістанете. З вашим чоловіком? Не можу вам дати жодних інформацій: справа ще не скінчена.

„Краще виїхати”... Для кого краще? Ясно, що краще для НКВД. Недаром же ув'язнених часом завозили в інші міста, щоб позбавити їх всяких зв'язків з ріднею, щоб менше докучали родичі з проханням інформацій. „Краще виїхати”... Ця порада була рівнозначна розпорядженню, і з ним треба було числитися поважно.

Не лишалося іншого вибору тільки їхати в Київ до Народного Комісаріату Освіти. Знову вияснення, знову випитування, правда, на цей раз в досить делікатній формі, і в результаті я таки одержую призначення на посаду учительки мови і літератури аж на дві нормальні ставки в Шепетівку.

Висилаю телеграму сверкусі і просто з Києва іду на місце нового призначення.

Директор школи прийняв мене дуже привітно. Це був молодий інтелігентний жізд, енергійний і працьовитий. За два роки свого директорування він поставив школу під оглядом взірцевої чистоти, високих вимог до учнів, як в науці, так і в поведінці, на одне з перших цілої області. Окрім того, він зумів укомплектувати свою десятирічку добрими педагогічними силами, як також забезпечити всім необхідним фізичний і хемічний кабінети і т. д.

Та навіть і так взірцево поставлена школа не могла уникнути загальних неприємностей, і енергія та сприт директора не все могли знайти примінення.. Так в самому кінці літніх вакацій

несподівано на велике огірчення директора був заарештований старий учитель мови і літератури, і в педагогічному колективі постав свого роду „прорив”. Знайти учителя, та ще й доброго, перед початком учебного року було справою нелегкою, і директор був у клопоті. Про це все я дізналася значно пізніше, а тому при першій розмові ніяк не могла собі пояснити несподівано великої втіхи мого майбутнього начальника, що топився в усмішці і аж затирає руки з радості, переглядаючи атестати з місць моєї попередньої педагогічної праці.

— Я дуже радий, що приймаю до себе свіжу силу з такими документами!... Особливо мене тішить те, що ви мусите мати повне поняття про теперішні нові політичні напрямні... Знаєте, в попередні роки, коли ще я вчився, у нас було багато різних перекручень, і ми тепер мусимо переучуватися наново і дуже вважати, щоб не зробити якоїсь помилки... Кімнату для вас уже маю. Там можна буде і харчуватися...

— Вибачте, товариш директор, — перебила я його, — мені потрібна не кімната, а мешкання, бо я маю родину...

— Так? — насторожився директор. — Велика у вас родина?

— Я, мати і двоє дітей.

— А... чоловік?

— Чоловік репресований.

Директор моментально споважнів:

— Гм... В такому випадку... не знаю... Я мушу ще поговорити з інспектором... Ви призначення Наркомосу дістали перед арештром вашого чоловіка, чи після?

— Після. Адже бачите, що призначення датоване вчораšнім днем.

— І в Наркомосі знають, що ваш чоловік репресований?

— Знають. Я сказала.

— Та-а-а-к!.. Ну, добре. Я скажу зараз, щоб вас завели на нічліг, а завтра ми цю справу обговоримо з інспектором...

Виходячи в супроводі сторожа зі школи, на порозі зустрічаю гарну, дуже здорову жінку, яка запитливо дивиться на мене і відступається з дороги. Сторож кланяється їй з особливою пошаною, а потім каже мені:

— Це також наша учителька. Дуже добра людина!..

Ранком на другий день приходжу до школи. Директор по-приятельськи тисне мені руку і каже:

— Я би нічого не мав проти, щоб ви у нас залишилися, але справа залежить він інспектора. Підійті до нього, поговоріть...

Ідучи до інспектури, по дорозі зустрічаю ту саму жінку, яку бачила напередодні при виході зі школи. Вона щиро широко посміхається мені, як добрій знайомій і представляється:

— Я називаюся Надія Котляр, учителька. А ви — Мак, правда? От і будемо знайомі. Слухайте, — продовжує вона енергійно, — я вже знаю всю вашу справу. Директор школи є за вами, але інспектор — проти. Він страшний дурень той інспектор, а жінка його — зовсім психопатка і тримає його під черевиком. Тут уже є інтрига... Жінка інспектора працює в молодших класах нашої школи, але тепер хоче неодмінно перейти до старших клас на ті години, на які ви приїхали. Директор же не тільки не бажає її в старших класах, а й взагалі зі школи її викинув би, бо вона ніякої освіти не має. Але, знаєте, чоловік інспектором... Я щойно чула цікаву розмову... Сварилися всі трое: вона, інспектор і директор. Вона там таку істерику зробила, що мало свого чоловіка не побила, аж директор втік. Не знаю, чим ця сцена скінчиться... Тільки ви не здавайтесь. Інспектор не має права вас не прийняти. Ідіть сміло і також робіть істерику!..

Мені стає дуже прикро, але я щиро дякую за несподівані інформації моїй новій знайомій і прихильниці і йду до інспектора.

З перших слів переконуюсь, характеристика, дана йому Надією Котляр, вірна: переді мною сиділа людина, страшно неохайно вбрана, з дегенеративним обличчям і зарозумілим поглядом. Він трохи загикувався і щодва слова видихав зі своїх утлих грудей таку масу повітря, ніби мав замість грудної клітки компресор.

— Так це ви ф-ф-ф-ф-ф — Ольга Мак? Му-
шу вам сказати, що ф-ф-ф-ф-ф ми власне ф-ф-
ф-ф вже маємо ф-ф-ф-ф учителя. Поки Нар-
комос нам ф-ф-ф-ф прислав, ми самі ф-ф-ф-ф
знайшли. Тому, на жаль, ф-ф-ф-ф не можемо
вас ф-ф-ф-ф прийняти. Так що, ви заберіть ва-
ші ф-ф-ф-ф документи і просіті в Наркомосі
ф-ф-ф-ф іншої посади.

Мені дуже хотілося спитати інспектора, чи в
жінки вже минула істерика, але я не хочу ро-
біти прикroсти Надії Котляр, а тому тільки
кажу:

— Ваших порад мені непотрібно, і я роботу
вже маю без них. Посада в місцевій школі мені
зовсім не посміхається, і я поїхала сюди тільки
з наказу Наркомосу. Віддайте мені мої доку-
менти, а на призначенні напишіть, чому ви ме-
не не приймаєте.

— Ф-ф-ф-ф як?

— Що „як”? Напишіть, що ви мене не прий-
маєте, бо вже посада зайнята.

Інспектор засопів і нервово засовався в кріслі.

— Не треба вам ф-ф-ф-ф нічого писати. Ска-
жете, що посада зайнята ф-ф-ф-ф — і все!..

— Е, ні, — кажу твердо, — або ви неме не
приймаєте формально, або я зараз висилаю те-
леграму до Наркомосу з повідомленням, що тут
нема' місця.

— Це все одно ф-ф-ф-ф!...

— Перепрошу дуже, це зовсім не все однo!
Я вернуся до Києва і скажу, що ви мене не
прийняли, а ви напишете, що я відмовилася від
роботи.

Сама не знала, що вгадала тайні наміри ін-
спектора. Він почервонів до кореня волосу, за-
бігав очима злякано і злобно по цілій моїй по-
статі і писнув дивним голосом:

— Ви вже говорили з директором?

— Говорила вчора.

— Не вчора, сьогодні?

— Сьогодні — ні, але можу з ним поговори-
ти, коли треба...

— Не треба, ф-ф-ф-ф! Я сам поговорю. Прий-
діть завтра.

— Слухайте, товаришу інспекторе, я не маю
можливості тратити часу. Давайте мені мої до-
кументи, бо, поки я буду тут з вами торгува-
тися, можуть зайняти ту посаду, на яку я хочу
піти і на якій мене приймають. Пишіть відмову,
і я вечірнім поїздом вийду.

Інспектор раптом сховав мої папери в шуф-
ляду.

— Нічого я не буду писати! — зашипів він.

— Я... я... буду писати до... Чого ви, врешті, при-
чепилися до мене?! Чи я вас просив, щоб ви
приїжджали? Вас прислав Наркомос — нехай
він і відповідає! Зрозуміли!

— Нічого я не зрозуміла! То кажете, що нічого не будете писати, то кажете, що будете, прийняти на роботу не хочете, пустити також не хочете, а потім питаете, чого я до вас прічепилася...

— Ф-ф-ф-ф ви забули, що я — ваш інспектор!...

Справа починала набирати для мене кращого обороту, а тому, щоб її не попсувати, більше не сперечаюся і годжуся чекати до наступного дня. Правду сказавши, ніякої іншої посади я не мала, як також не мала охоти покидати цих дві учительських ставки, які нелегко було знайти в іншому місці.

Пронудившись день у чужому місті і неспокійно переспавши ніч, ранком знову йду до інспектора. На цей раз він веселий і грає ролю велиcodушного, а тому виглядає ще гірше, як напередодні.

— Ну, от, — каже він, пересипаючи мову своїм огидним сопінням, — я правильно зробив, що не відпустив вас учора так, як ви того хотіли. Ми от тепер якраз одержали обіжник Наркомосу, в якому гостро забороняється набирати учителів до старших клас без дозволу Києва. От тут пишеться, що один інспектор відмовився прийняти присланого з Наркомосу учителя, і за те його зняли з роботи. А ось тут далі пишеться, що одна учителька не скотіла поїхати за призначенням і знайшла собі роботу в іншій школі. Тепер її будуть судити. Держава гроші

витратила на її nauку, чи ні? Витратила! Mae право тепер держава послати її на роботу туди, куди вважає за потрібне, чи ні? Mae! Отже, і ви не можете іхати кудись, куди вам хочеться, а мусите залишитися у нас. Правильно я кажу, чи ні?

— Та, звичайно, правильно, — відповідаю, усміхаючись.

— Бачите, а ви хотіли, щоб я вам учора документи віддав. Що б тоді було, га? Судили б вас!

Я вважаю за відповідне не висловлювати вголос своїх міркувань відносно вчорашньої розмови, тільки прошу видати мені на руки посвідку про прийняття на посаду з зазначенням кількості годин. Інспектор радо годиться, і ми прощаемося, кривлячи наші обличчя в найприємніші гримаси.

Заходжу ще до директора школи і повідомлю його про кінець переговорів.

— Дуже добре, — каже він. — Коли інспектура годиться й НКВД не заперечує, то і я також не маю нічого проти вас.

— НКВД?! — виривається у мене.

— Так. Інспектор, власне, вчора ходив питати... А взагалі я думаю, що вам у нас буде непогано: життя тут дешеве, школа у нас добра, учительський колектив в основному дружній, а це також важливо, як ви знаєте. Отже, їдьте, привозьте родину і починайте працювати.

Таким чином почалася для мене нова роля, роля голови родини.

*

Однак, повернувшись до Лубен, я відтягала від'їзд до останнього моменту. Невимовно тяжко було зірвати ту останню ниточку зв'язку, що лучила мого бідного чоловіка з волею. Тяжко було подумати, що він в очікуваній день вже навіть не дістане пакунка з білизною, який в умовинах страшних тюремних буднів був цілою радісною подією в житті кожного в'язня. Але початок нового шкільного року наближався, і я таки мусіла іхати.

Приношу до в'язниці останній пакунок. В ньому, окрім звичайної білизни, тепле убрання, зимовий плащ, тепла шапка і чоботи: холодний Сибір вимагав насамперед теплого одягу...

На листочкові, що видавався спеціально для перепису переданих речей, всупереч виразному застереженню: „Всякі дописки суворо заборонені!”, пишу два слова: „Виїжджаю. Ольга”.

По кількох годинах, коли виносять брудну білизну, вартовий гукає:

— Ма-а-а-к!

Пробиваюся на оклик крізь юрбу до віконця.

— Це що таке?!! — бризкаючи слиною, кричить вартовий і тикає пальцем в дописку.

— Я хотіла тільки повідомити, що виїжджаю.

— Ах, ти „хотіла повідомити”?!! — перекривляє мене вартовий. — А хто дозволив по-

відомляти, га? Хто дозволив?!! Тепер маєш, маєш! — шпурляє мені просто в обличчя щойно переданими речами. — От тобі твоє повідомлення!.. Прийдеш тепер через десять днів! Марш!

Я збираю порозкидані речі, виходжу з натовпу і в розpacі на хвилинку зупиняюся: „Не прийняли!.. Останньої передачі, останньої звістки з волі від рідних не прийняли!.. Якже він буде без теплих речей? Адже почалася осінь!..”

Зв'язую одежду вузол, обливаючи її пекучими слізами. До другої передачі я вже не могла сидіти в Лубнах.

Мене обступають співчутливі жінки, які бачили всю сцену, і дають пораду — звернутися до бувших сестер-монахинь з розгромленого большевиками монастиря.

В той самий день розшукую сестер, що жили разом втрьох в якихось сутеренах, і договорююся з ними, що вони за невелику винагороду будуть прати і передавати білизну до в'язниці і сповіщатимуть мене листами, чи мій чоловік і далі знаходитьться на місці. Після того я через два дні виїхала до Шепетівки.

*

Запаморочена клопотами з пакуванням і відсиленням меблів, я доручила всі свої документи в руки свекрухи, щоб припадково чого не загубити.

Коли ми переїжджали зону прикордонної області, в поїзді з'явилася контроля НКВД, що

перевіряла документи всіх пасажирів. В першу чергу вимагали паштортів.

— Мамо, приготувте пашторти, — попросила я свекруху.

Свекруха розкриває свою велику старомодну торбинку, шпортається в ній і розгублено каже:

— Але, здається, ти мені свого пашпорту не давала, бо в мене його нема...

Я помертвіла зі страху.

— Як не давала?!! Адже всі документи були у вас!

— Є всі, але пашпорту нема, і я не пам'ятаю, щоб він був у мене...

Я поспішно ревізує свою торбинку, ревізує кишени, заглядаю у валізи — нема! Огидне, понижуюче почуття страху і провини стискає серце. Що ж тепер буде? Оце зараз здіймуть нас усіх з поїзду, заведуть у залізничний відділ НКВД і почнуться допитування, перевірки, погрози, образи... Советська людина без пашпорту — гірше, як без чести!...

Контроля заходить до нашого переділу:

— Просимо пред'явити документи!...

Діяти треба скоро і спритно. Подаю своє призначення на роботу з Наркомосу, свекрушин пашпорт і кажу:

— Перепрошу на хвилинку. Мій пашпорт у валізі, а тут, як на злість, попсувається замок, і

не можна відчинити. Як би так було чим, то я би зараз підважила вічко...

Енкаведисти переглядають подані документи, віддають їх назад і кажуть:

— Лишіть. Шкода ламати валізку.

З тими словами пішли далі.

Перша небезпека минула, але моя тривога не улягається. Знімаю всі валізи, перевіряю кожну річ, ще раз заглядаю по кишенах, вдесяте витрушую торбинки, а пашпорту таки нема. Мені стає млюсно. Свекруха бідкається і, не вірячи мені, починає шукати знову і знову з тим самим вислідом.

Якісь липкі, противні думки, насідають на мене і заступають мені цілий світ. Адже в перший день перебування на новому місці советська людина мусіла перш усього зголоситися до міліції з пашпортом і зареєструватися на право мешкання. І тут уже мене чекала маса неприємних запитань у зв'язку з арештом Олександра. Але як же тепер з'явитися в міліції без пашпорту? Що мені скажуть? Правда, не я перша значить загубила пашпорт, не мене першу оштрафують і не мені перший доведеться зазнати научки, що значить загубити пашпорт, **советський пашпорт!** Це ускладнювалося тим, що область була прикордонна, що я була жінкою „ворога народу”, що мене могли запідозріти в навмисному знищенні пашпорту з якоюсь злочинною метою. Адже підозрівали всіх і на кожному кроці! Скільки то треба буде наклопотатися, натерпі-

тися, напонижатися, наоправдувати, поки все не виясниться! Та чи й виясниться?..

І знову огидний страх, почуття майбутніх принижень і образ викликали у мене чисто фізичну нудоту. Я ні про що інше до самої Шепетівки не могла думати, не відповідала на запитання дітей і взагалі не хотіла жити.

Однак, закон є законом: ще навіть не розпакувавши, як слід речей, йду до міліції. Приймає мене сам начальник, людина кремезна, навіть товста, з повним, круглим лицем і розумними карими очима. Я починаю викладати всю свою неприємну справу, а голос мій звучить так, ніби я хотіла сказати: „Зробила злочин. Беріть уже мене скоріше і зробіть зі мною те, що маєте зробити!” В міру того, як я говорю, погляд начальника стає гострішим і допитливішим.

— Ну, і де ж може ваш пашпорт бути? — питає він, коли я скінчила.

— Я не знаю...

— Гм!.. А ви, — тільки кажіть правду! — справді загубили?

Дивлюся йому просто ввічі:

— Справді загубила, — відповідаю твердо.

— Перешукали все добре?

— Все... Себто, — приходить мені до голови ще одна думка, — може він ѹде десь ще з меблями і книжками, які надані багажем малої скорости?..

— Ну, так от, — каже суворо начальник, — ви ще добре пригадайте, де він може бути. Пашпорт не може пропасті. Коли ви його залишили в Лубнах, то хтось повинен знайти. А може й справді йде з рештою баґажу. Почекайте.

Хоч говорити він суворо, але я поччуваю, що за офіційною міною у нього криється людська душа, і мені трохи відлягає від серця.

— Чи не зголосити мені цього випадку в НКВД? — питую.

Начальник хмуриється, і голос його стає сухим і терпким:

— Коли вважаєте, що моя особа не досить авторитетна для вашої заяви, то можете йти до НКВД, чи взагалі куди вважаєте потрібним...

Мені стає ніяково:

— Я зовсім не думаю та^к, — кажу поспішно.

— Я тільки боюсь, щоб мене потім не обвинувачували в тому, що я скрила пропажу пашпорту.

— Справа реєстрації, — сухо пояснює начальник, — належить виключно до моєї компетенції. Я вашу заяву приймаю до відома і зареєструю вас на основі призначення з Києва, тимчасово, звичайно. І того для вас досить. А пашпорт мусите знайти!.. І ... ліпше нікому нічого не говоріть. Зрозуміли?

— Так, начальнику.

Начальник власноручно полагоджує справу моєї реєстрації і на моє велике здивування об-

межується тільки суто діловими питаннями, не вимагаючи „сповіді”, як це звичайно практикувалося.

Виходячи з міліції, зустрічаюся з Надією Котляр. Здоровкаємося широко.

— Ну, що? — питає вона. — Все в порядку?

— Де там в порядку!.. Маю ще одну дуже важну неприємність...

— Неприємність? — стурбовано перепитує Надія. — Яку?

— Ах, навіть не можу вам звіритися... Не гнівайтесь, але я зобов'язана обіцянкою нікому нічого не говорити... Скажіть мені, Надію, що то за чоловік цей начальник міліції?

Надія робить якусь дивну гримасу і їдко відповідає:

— Начальник, як начальник. Одним словом, собача душа та й годі... А чому ви питаете? Не хотів вас притисати?

— Ні, не те... Ви кажете: начальник, як начальник... А на мене він зробив дуже добре враження.

— Справді? — дивується Надія. — Ну, то ви ще його не розкусили.

— Можливо...

— Не можливо, а напевно! Це — жахлива людина!... Зрештою, ви незабаром, може, оціните його краще... Ale одне тільки можу вам сказати, що ви не маєте ніяких підстав його боятися... Ну, я йду. Добобачення!..

Вона відходить з загадковою посмішкою, залишаючи мене в стані скрайної розгубленості. Що начальник міг бути жахливою людиною і навіть „собачею душою”, — в тому не було нічого дивного. Ale дивна була відвага цієї жінки, що не боялася мені так просто висловити свою думку, хоч, можна сказати, мене зовсім не знала. A вже зовсім дивне було її запевнення, що з боку тієї самої „собачої душі” мені нічого не загрожувало. Звідки вона це знала, коли говорила з такою впевненністю, якій годі було не вірити? Дивна жінка!

Десять днів очікування бағажу я пережила у лихоманці нетерплячки. День і ніч, при роботі і при відпочинку я постійно думала про пашпорт.

Нарешті прийшов бағаж. Горячково розрізаю шнурки, розшиваю упакування і, відсунувши першу шуфляду бюрка, знаюджу пашпорт! Здається вперше в житті я повірила тій упертій советській пропаганді, що власник советського пашпорту мусить бути щасливим, тримаючи в руках такий поважний документ. У всякому разі, я тоді почувала себе справді щасливою...

Вхопивши пашпорт, стрімголов лечу до начальника міліції, котрий, правда, не поділяє моєї бурхливої радості, а спокійно реєструє мене вдруге на підставі пашпорту і каже:

— От і все. Тепер ви вже спокійні?

А ще через кілька днів дізнаюся, що начальник міліції є чоловіком Надії Котляр...

На новому місці наступили для мене невимовно тяжкі дні напруженого чекання. Одергавши листа з повідомленням, що передачу прийняли, я з полегшею зіхала і чекала на другого листа. Свідомість моя була постійно роздвоєна. Одна її частина мусіла бути сконцентрована на безпосередньо виконуваних обов'язках, а друга була там, в Лубнах, за мурами і гратами в'язниці. І часто, тільки на хвилину, стративши контроль над собою, я моментально забувала, де я і що маю робити. Не чула звернених до мене запитань, не розуміла жодного рядка з прочитаного тексту, не пам'ятала слова, на якому зупинилася у своєму викладі. Інколи в середині лекції мене раптом опановувала думка, що може саме в цей момент, коли я розповідаю учням про якогось безрадного комуністичного віршомаза, моєго чоловіка, вже непритомного від побоїв, або мертвого, тягнуть десь сходами з пивниці, як того нещасного в той пам'ятний вечір в НКВД. Тоді щезав цілий світ, вся сила волі, і мені хотілося закричати диким, несамовитим голосом, покинути все і бігти на поміч!.. Починалася страшна боротьба між*розсудком і серцем. Я відчувала, як на чолі і скронях у мене виступала холодна роса, а учні в той час широко розкривали очі і здивовано перезиралися.

Це тривало секунду, дві, п'ять, десять...

Нарешті перемагав таки розум, і упокорене серце, — в котрий вже раз? — замовкало, корчачись у конвульсійних болях...

— Отже, на чому я зупинилася? — питала опалим, байдужим голосом.

— Ви зупинилися на... — підказували учні.

І лекція йшла далі...

Учительський колектив нашої школи, як попереджував мене директор, дійсно в основному був дружнім. Більшість моїх нових колег ставилися до мене, хоч і з обмеженою, але щирою симпатією. Однак, були і такі, які з перших днів на кожному кроці старалися підкреслити свою ворожість до моєї „політично непевної особи” і тим самим застрахуватися перед всякими несподіваними можливостями.

Само собою зрозуміло, що найбільшим моїм ворогом стала жінка інспектора, а за нею її найближча приятелька учителька Ферман, котра було надіялась поділити з „інспекторовою” мої години. Окрім них, ненавиділа мене цілком законною, партійною ненавистю секретарка нашого шкільного партійного осередку (в якому, до речі, була тільки вона і директор школи, як кандидат партії), також жидівка Гольдман. Вона була найбільш небезпечною тому, що задавала загальний партійний тон у школі, і з нею мусіли рахуватися.

І дарма я працювала з усіх сил, виконуючи масу надплатної роботи, дарма, що в протязі короткого часу здобула собі признання найкращої у своїй ділянці фахової сили, не лиш у школі, а й в цілому районі, а все ж таки інспектура і

Гольдман на всіх офіційних нарадах і церемоніях давала виразно відчути, що я — елемент чужий і непевний. Найчастіше ці натяки носили чисто приватний, неофіційний характер і в умовинах нудного, дрібничкового провінціального побуту відчувалися досить дощкульно.

Та остаточно я ними не переймалася. У порівнянні до переживаної трагедії вся решта видавалася мені такими дрібницями, що про них навіть смішно було думати. Внутрішніх своїх почувань я ніколи не виявляла назовні, зі своїми прихильниками не переходила чемностевих товарицьких меж, а ворогам платила холодною зневагою. З учнями взаємини були тепліші і щиріші, але і тут треба було пам'ятати, що я не смію з'єднувати собі сердець молоді, щоб чого доброго мене не запідозрили в намірах заложити серед неї якоїсь організації, що практикувалось в НКВД досить часто.

Тому цілий день, проведений у школі під постійною контролею кожного свого слова і кожного свого кроку, мене виснажував. І тільки у вільні від праці години, опинившись у тісному гуртку своєї родини, я скидала з себе маску і ставала самою собою. Почувала себе, як артистка, яка опинилася в своєму будуарі після тяжкої і невластивої її призначенню ролі, і в слізозах та жалях знаходила нарешті своєрідний відпочинок. І хіба можна було без жалю дивитися на безтурботність меншої донечки, котра вже не пам'ятала батька? Хіба можна

було без сліз заспокоювати цікавість старшої, котра постійно допитувалася, де тато і чому так довго не приходить?..

Так минула тепла, лагідна осінь, минула пора холодних дощів, нарешті впали сніги, і землю скував мороз.

І одного холодного грудневого дня дістаю від монахині листа, що передачі більше не прийняли...

Кінець?

Невже так просто прийшов кінець?..

Уявляю собі, як монахиня дістає назад переданий пакунок з повідомленням: „Не числиться” ... Дістає так, як діставали, дістають і будуть діставати сотні, тисячі інших...

Як просто!..

І світ не завалився? І не видно ні в чому жодних познак того, що сталася така страшна, трагічна несправедливість? І життя далі йде своїм нормальним ходом?!

І лише тоді починаю розуміти, як помимо холодних розважань розуму, що інакше бути не може, що випадок з Олександром — це тільки одне кільце безконечного ланцюга загальnoї ежовської драми, десь глибоко в серці жила несміла крихітна надія на чудо: А може?... Адже він ні в чому невинен!..

Смішна, наївна надія!..

Але як же без неї? Чим тоді жити?

Ні, так не можна лишити! Треба щось робити! Свекруха, якій нещастя останнього сина додає сили, вибирається в дорогу до Лубен. А для мене ще гірше згущаються фарби тривожних буднів.

Довго, довго тягнуться напружені непевністю дні, а ще довше понурі, безсонні ночі... Але нарешті приходить лист від матері. Ні, ще не все втрачене. Олександр далі на місці, тільки на кілька днів його вивозили чогось до обласного міста — Полтави.

Я залишаюся тут на деякий час, — писала свекруха. — Нехай він бодай по списку передачі догадається, що тут є якась близька їому людина, і може не буде почувати себе таким осаждненим... Я багато молюся тепер. Часто на віть не помічаю як минає ніч, і ранок застас мене на колінах перед розп'яттям. Зі мною моляться і монахині, в яких я знайшла притулок. Молитва додає мені сили... Колись ще в ранній молодості я зустрічала в одній книжці такий дивний вираз: „Коли нема Бога, то я його видумаю!” Тоді мені це вдалось жалюїдним зухвалиством, позерством, погонею за оригінальною, пишною фразою. Але тепер я починаю інакше розуміти крик того бажання, родженого нелюдською силою розпути, і мені здається, що кожний безбожник, котрий ціле своє життя запречував існування Бога, опинившись у моєму становищі, закричав би так само: „Боже, Боже! Коли Тебе нема, то я Тебе видумаю!!!” ...Молись, дитино моя. І дітей учи — хай моляться. Не

бійся, що хтось може про це довідатися. Тепер це не так важко. А дитяча молитва найскорійше до Бога досягне. Молітся всі. Більше ми не маємо, на що надіятися.

Так писала мати. Писала вона щокілька днів, але в листах про долю Олександра нічого конкретного не було. Та свекруха не тільки сама вірила в чудо, а ще й знаходила слова і силу, щоб і в мені ту віру розігрівати.

Сила материнської любові є безмежна!..

Минув ще місяць...

Раптом у січні 1939 року, — грім з ясного неба! — преса приносить урядове повідомлення про „зловживання владою” в органах НКВД!!! Того самого всесильного НКВД, діяльність якого вважалася досі так свято непомиллюю, що за один сумнів у тому каралося роками каторги! Кривавого комісара Єжова усувають, виволікають на світло денне кілька фактів (звичайно, упорівнянні до розмаху і жорстокості цілої ежовської кампанії дуже мізерних), багатьох службовців НКВД не тільки викидають з роботи, але садять до в'язниць разом з тими, чиїх іменами життя і смерти вони недавно були.

Неможливо описати радості, яку приніс цей несподіваний зворот політики. Здавалося, що зі спільніх багатомільйонових грудей вирвалося зідхання полегші. Вирвалося воно навіть у тих, хто ще вчора з глупоти, підлости чи страху розпинався за справедливість і необхідність най-

гострішої „чистки”. При кожній зустрічі знайомих першим питанням було: „Ви вже чули? Єжова усунули!” І люди раділи, немов би річ ішла про ліквідацію масової епідемії чуми або холери.

Щоправда, офіційно цієї радості ніхто не смів виявляти назовні, ніхто не пробував коментувати чи критикувати того, що було. Про це просто мовчали, хоч багато було таких, які вірили, що з перших днів наступлять якісь надзвичайні події, що, за прикладом усіх попередніх кампаній, почнеться поворотний, протилежний до давнішого курсу.

До таких людей належала і Надія Котляр. Зустрінувшись зі мною сам-на-сам, вона заговорила, радісно посміхаючись:

— Ну, тепер чекайте чоловіка. Напевне скоро повернеться!

— Думаете?

— Не думаю, а найглибше в тому переконана! Ах, яка я рада!.. Тепер можу вам дещо сказати. Ви знаєте, що мені пропонувала наша „інспекторша”? Вона прийшла до мене і сказала, щоб я попросила чоловіка, аби він вас відмовився присясти на право мешкання в Шепетівці на тій підставі, що тут прикордонна область. За цю прислугу обіцяла мені виготовити в інспектора половину вашої ставки, на яку спочатку претендувала Ферман. А коли я й за це показала двері, то вона почала погрожувати доносом на

мого чоловіка, що він дає притулок „ворогам народу”. Це було ще до того, як ви приїхали з родиною. І, знаєте, я зі своїм „старим” не жарт злякалися, коли ви приїхали без пашпорту... Вибачте, але він мені сказав... Погана в нього робота... Собачі обов’язки... Але що ж робити?.. Може тепер зміниться...

Минали тижні за тижнями, а все залишалося по-старому. Ті, що надіялись, були обмануті у своїх сподіваннях.

Правда, по зміні Єжова дальші арешти майже припинилися, якусь частину в'язнів звільнили, але тих, хто потрапив на заслання, вирвати було неможливо. Так само не зміnilося ставлення офіційних чинників до родин репресованих чи розстріляних: ім і далі доводили, що їхні родичі є винні і покарані справедливо.

Сотні тисяч скарг, якими почали засипати всі судові інстанції та відділи НКВД, залишалися без відповіди. В найкращому випадку обіцяли справу розшукати і переглянути. Але розшукати і переглянути всю масу присудів „трійок” при найбільшому бажанню було неможливо. А тим більше це було безвиглядно, що ніхто навіть і не збиралася робити якихось енергійних кроків у напрямі встановлення справедливості. Отже тільки незначні одиниці при дуже впливових зв’язках родичів могли числити на поворот з заслань додому.

Знову ж слідчі, котрі тільки за незначними винятками лишалися і далі на своїх місцях,

для власної регабілітації почали вживати всіх заходів, щоб ті в'язні, котрих вони по рокові і більше тримали безпідставно в арешті, були таки засуджені і позбавлені можливості, опинившись на волі, писати різні протести і виводікати на світло денне дуже немилі для НКВД таємниці. Звільнити тільки тих, кого вважали за доцільне звільнити,, і тих, хто через родичів або знайомих міг шукати оборони в вищих інстанціях.

„Трійки” правда, були замінені формальними судами, куди допускалися навіть свідки і адвокати, і на вироки яких можна було апелювати вище, але всі політичні розправи відбувалися і далі при замкнених дверях, а свідки і адвокати були зобов'язані тримати всі справи навіть перед найближчими родичами в таємниці під загрозою гострої кари.

Іншими словами кажучи, нічого не змінилося.

В лютому повернулася свікруха і повідомила, що справа Олександра буде розглянена в скорому часі на суді. Мати вже навіть найняла адвоката і покладала на нього великі надії, хоч той, обзнайомившись з обвинуваченням, нічого не сказав навіть про те, в чому Олександра обвинувачують, як рівно ж жодним словом чи на-
таком не дав зрозуміти, чим та справа може скінчитися.

ДЖЕРЕЛА КАТАСТРОФИ

Щоб перейти далі до оповідання, треба повернутися трохи назад і розглянути деякі події, які були причиною арешту моого чоловіка, і про які ми в той час нічого не знали. Як потім вяснилось зі слів безпосередніх учасників, справа представлялася так:

В Дніпропетровську в одному з вищих учи-
вих закладів, де перед двома роками працював Олександер, було заарештовано нараз 5 чоловік: директор, старенький секретар, двоє викладачів та керівник військового вишколу студентів. Всіх їх одного вечора привели до кабінету слід-
чого, де відбулася коротка, але досить повчальна розмова:

— Ви всі, — сказав слідчий, — є обвинува-
чені в тому, що хотіли скинути уряд шляхом збройного перевороту при допомозі тієї зброї,
що знаходиться в інститутському воєнному ка-
бінеті (16 учи-вих рушниць. О. М.). Чи ви з тим
годитесь, чи ні — не має жодного значення. Ми
кажемо, що підпільна організація існує — і
вона мусить існувати! А для того, щоб не тра-
тити даром часу, — подивіться, що ми вміємо
робити!

При тих словах слідчий натиснув гудзик електричного дзвінка. В кімнату увійшло двоє енкаведистів і стало „на струнко”.

— Візьмемо... — слідчий переводить погляд з одного обличчя на друге і зупиняється на секретареві. — Візьмемо для прикладу ось цього найстарішого...

— Беріть! — наказав енкаведистам. — До кінця!...

Підручні по цьому наказі налітають на безборонного бідаку, валять його на підлогу і починають місити кованими чобіттями.

— О-о-о-й! — дико заверещав старенький секретар. — За що?! Рятуйте?!

Але в цьому моменті один з катів зручним рухом б'є його зап'яткою просто в уста. Чується хряскіт поламаних костей, і на підлогу разом з кров'ю вилітають зуби. Двоє „обвинувачених” при тому зімліло, але „робота” не припиняється.

За кілька хвилин на підлозі в останніх конвульсах здригається суцільна кривава маса. Людини не стало...

Коли тіло винесли, а зімлілих привели до пам'яти, слідчий почав розмову:

— Ну, — промовив він, закурюючи цигарку, — тепер ви вже дещо бачили... Попереджую, що кожного з вас чекає те саме, коли будете впиратися і не підпишете свого обвинувачення! Маєте вибір: або заслання на Соловки, або заслання до „праотців”. Що скажете?..

Приперті такими „незаперечними доказами”, обвинувачені, навіть не читаючи, підписують якісь акти, і їх відводять до в'язниці.

Через два дні в кабінеті слідчого відбувається нарада з обвинуваченими.

— Ви до вини призналися, — говорить слідчий, — це дуже добре. Але у вашій організації нема керівника. З вас ні один на цю ролю не підходить, бо вам усім бракне зв'язків з закордоном, бракне знання чужих мов, і взагалі всі ви — ученні осли. А мені треба людини видатної. Отже, подумайте, хто був вашим керівником Тільки не називайте таких йолопів, як ви самі, але вкажіть мені людину відповідну. Можете собі закурити, — і він підсунув цигарки. — Ну?..

Що думало чотири з них — бже ніколи не доведеться дізнатися. Відомо тільки, що п'ятий, до речі, сердечний приятель Олександра, показався найвинахідливішим:

— Я знаю таку людину, громадянине слідчий! Це — Олександер Мак. Він, правда, звідси виїхав, але це не має значення. Олександер Мак зрадився мені колись, що його батько і сестра в Польщі, втікли разом з Петлюрою. Крім того, Мак знає кілька європейських мов, знає історію, знає географію, орієнтується в політиці і взагалі розуміється, як чорт!

І, ніби на своє оправдання, звернувся до решти:

— Я думаю, колеги, що з вашого боку запечень не буде, бо кращої кандидатури ми не знайдемо... Що ж, коли ми в інтересах нашої дорогої держави приносимо себе добровільно в жертву, а наші родини мусять терпіти, то чому б Мак мав бути винятком? Хай і він свою лепту дастъ... Це навіть краще для нього, бо заслання безперечно поправить його політичний світогляд, який напевне не є цілком нашим, радянським... Мак в майбутньому нам сам подякує. Справді!..

Решта мовчала.

Слідчий похвалив ревність покірного підсудного, пообіцяв йому у винагороду всього на всього тільки три роки заслання на Сибір і сказав, що справу передумає.

Навівши, очевидно, деякі довідки, слідчий прийшов до переконання, що кандидатура Олександра Мака є добра і вповні відповідає вимогам на голову „підпільній збройної контрреволюційної організації”. Тому до гуртка заарештованих була долучена особа Мака, а до Лубен вислано відповідного листа, наслідки якого наступили пам'ятного для мене дня 20 червня 1938 року.

Для зручності дальший опис подій подам так, як встановлюю їх зі слів моого чоловіка.

У ПАСТЦІ

Я давно був приготований до того, що сталося. Проте, коли, ставши перед начальником НКВД в призначенну годину, почув грізне: „Взяти! Общукати！”, почув такий невимовний душевний біль і такий страх, що дивуюся досі, як я не вмер на місці. Моментально встали перед моїми очима діти, жінка, мама... I в той момент, щоб лиш на секунду побачити їх всіх і пригорнути до серця, без надуми віддав би своє життя.

Двоє енкаведистів, звиклі до таких наказів, пхають мене сходами вниз до підвалу, до якоїс цементової клітки, в якій є лише грубі двері і високо вмонтована лямпа, захищена дебелою залізною сіткою. Тут мені наказують роздягнутися, для чогось заглядають в рот, у вуха, під пахи, буряте мені волосся і нарешті, забравши всю мою одежду, виходять, залишивши мене цілком нагого на цементі.

Кланцнув ключ у замку, зацокотіли, віддаляючись, ковані чоботи, і наступила моторошна, гнітюча тиша. Скільки вона тривала — не знаю, знаю тільки, що відалася мені вічністю.

Я пробував ходити, пробував сидіти, пробував рахувати, нарешті попав у таку ролупку, що

хотів стукати кулаками у двері і кричати, щоб хтось прийшов, щоб сказав, чого від мене хотять.

Але не приходив ніхто, і мертві тиша панувала далі.

Нарешті задудніла глухо земля, я догадався, що це приїхало вантажне авто. По хвилині почувся тупіт багатьох ніг і вигуки: „Сюди! Направо! А ти куди?! Стій!!”

Десь поблизу відчиняються і зачиняються двері, кроки чуються все рідше, поки і останні з них не затихають на сходах угорі.

Через якийсь час повторюється те саме: „Сюди! Скоріше! Сюди, в одинадцятий номер!” І знову брязкіт ключів і скрегіт замків.

І раптом серед тої стриманої метушні почувся розплучливий крик молодого хлоп'ячого голосу:

— Дядечку! Не ведіть мене більше сюди! Тут будуть знову бити! Я не хочу до підвалу! Заведіть мене нагору до слідчого!

За тим глухо посипались удари і почулася притишена жахлива лайка. Чути було якесь вовтуження: когось тягли силою, хтось упирається, і в переміжку з лайкою і ударами той самий душу роздираючий крик:

— П-у-у-у-стіть мене! Я не ви-и-и-нен! Не бийте мене! Ой, не б-и-и-йтє мене!

Хряпнули двері, кроки стали глухішими і нерозбірливішими і нарешті стихли.

А потім... Потім почалося пекло!..

Як я зрозумів, все підземелля було місцем вимушення признань і виконання смертних вироків. Тут, в цементових мішках, били до непримітності гумовими палицями, ламали кості, запихали голки під нігти, відбивали печінки — коротше кажучи, „викривали ворогів народу” і створювали „контрреволюційні організації”...

Припавши вухом до грубих дверей, з завмираючим серцем прислухаюся до того, що діється за ними, і тіло мое обливається холодним потом. З усіх сторін проникають стогони і крики, перемішані з вигуками, зафарбленими в погрозливий тон, час до часу чуються сухі тріскоти, і сопіння людей, що, тяжко ступаючи, волочать якісь тягарі.

І від того, що грубі мури і дебелі двері приглушують звуки і відбивають їх у різні напрямки, мені починає видаватися, що то кричать і вилють стіни моєї клітки, стогне підлога, янчить стеля, і лампа ніби дзвякає зубами.

Почуваю, що мене починає огортати божевілля.

Я кидаюся від дверей геть у кут, сідаю просто на холодний цемент підлоги і затикаю вуха. Але розгойдана уява не дає спокою, і крики та зойки чуються вже в мені всередині. Я з усієї сили товчу головою об мур, намагаючись стратити притомність, але від того постає ще гірший, ще понуріший хаос звуків.

Мов у дикому півні, чую знову, як десь відкриваються і закриваються двері, як вири-

ваються з них скигління і стогони, як когось кудись тягнуть коридором, як знову привозять нових...

Про себе я забув цілком, немов би моя особиста трагедія перестала існувати.

Нарешті, по довгих годинах рух припинився, і я не то заснув, не то стратив притомність.

Прийшов до себе від скреготу ключа в замку. Мною тріпало, немов у лихоманці, від холоду і від нервового потрясення страшної ночі. На поrozі стояло два сторожі і голяр. Вони принесли з собою стілець, посадили мене на ньому і обголили. Потім кинули мою одежду, на якій вже не було ні одного гачка, ні одного більшого гудзика і наказали вбиратись.

Склянка якоєсь теплої води і кусник хліба дивним способом ослабили нічні враження, а кілька ковтків свіжого повітря, жадібно випитих під час виходу „надвір”, і сліпуче соняшне світло ясного ранку повертають мені достаточно рівновагу духа, так що коли входжу до кабінету слідчого, почиваю себе відносно спокійним і навіть бадьорим.

Веде мою справу сам начальник НКВД, котрий сьогодні є в доброму настрої і має такий симпатичний вигляд, що мені просто не віриться, що ця людина могла так різко вчора крикнути: „Взяти! Общукати!”. Не вірилося, що з відома цієї добродушної людини відбувалася кривава нічна вакханалія.

Побачивши мене, він привітно всміхнувся і по-приятельськи сказав:

— Сідайте. Запропонував би вам закурити, але ви не курите?

— Ні.

— Я знаю... Прошу відповісти на питання.

Почалася процедура оформлення: ім'я, по-батькові, прізвище, рік народження, освіта, професія і т. д. Списавши докладно всі дані про мене самого і про всю мою родину, начальник відложив перо набік і спітав:

— Вам, звичайно, відомо, по якій причині ви заарештовані?

— Якраз навпаки: абсолютно невідомо, — відповів я.

Слідчий подивився на мене з виразом батьківського докору:

— От що, заарештований, я говорю з вами по-людськи і не хочу застосовувати до вас жорстоких методів, а тому прошу вас бути щирим. Ніякі викрути тут не поможуть, лише погіршать вашу і без того погану справу. Ми вже все знаємо і без вашого признання, але цим самим хочемо вам дати можливість розкаятися і поправитися... Ваша провіна перед державою і народом є страшна, і тільки чистосердечним признанням і розкаянням ви можете собі пом'якшити суровість вироку...

Він говорив вже видно заучені на-пам'ять слова, а я сидів і дивувався: звідки цей м'ясний

обрубок навчився так досконало грати ролю уболіваючого наставника? Звідки у нього цей такий щирій тон, такий непідроблено-скорбний вигляд очей?

— Ми також люди, а не звірі, і можемо зrozуміти, що на ваш світогляд мали від'ємні впливи родина, приятелі, різна шкідлива література, ну і шкідницькі націоналістичні настрої того періоду, коли формувалася ваша свідомість... Отже, признайтесь щиро, і я вам обіцяю, що не пожалієте того. Тільки щиро розкажіть про тих людей, котрі вас пхнули на шлях політичних і державних злочинів, і про тих, кого ви повели за собою. Щоб вам було легше зосередитися, — ось тут маєте папір, маєте олівець, сідайте і пишіть. Пишіть все по правді!..

— Дуже зворушений, начальнику, вашою добротою, — відповів я з членною іронією, — але мушу вам сказати, що я не маю абсолютно, про що писати...

— Впираєтесь? — помітно занетерпелився начальник і з нотою погрози додав: — Майте на увазі, що всі злочинці починають з того самого, що й ви, але в нас іще не було випадку, щоб місії впертості не зламали!..

Від тих слів у мене ніби тріснуло серце, і кров ударила в мозок. Мимовільно порівнявши теперішню сцену з подіями минулої ночі, я стравив панування над собою:

— Так, — закричав я, забуваючи цілком про можливі наслідки своєї сміливости, — я чув, як

цієї ночі „ламали впертість”, і мушу призвати, що після того не один підпише на себе, які завгодно обвинувачення!.. Але, начальнику, на мені заведеться!.. Я себе знаю добре, а тому кажу вам наперед, що ви мене можете навіть живцем на вогні спалити, але не витягнете з мене нічого, крім того, що я вам зараз кажу! Зрозумійте, що коли б я навіть і хотів, то не знав би, в чому мені, як ви кажете, „признаватися”. Скажіть принаймні, в чому мене обвинувачують, а тоді вже починайте дерти з мене шкуру, ламати кості, чи застосовувати інші практиковані вами способи!.. Може вам і вдасться витягнути з мене „признання”, як не витримаю!.. Пробуйте!

В очах „добродушного наставника” заграли лихі, звірські вогники, і він поволі підвівся, щоб вдарити мене в обличчя. Але стримався і тільки ляскнув долонею по столі.

— Ax, так?! — і перейшов раптом на „ти”. — Ну, а я тобі скажу, що тебе навіть пальцем ніхто не торкне, а ти признаєшся у всьому! Чув? Признаєшся у всьому!

Він викликає вартового і наказує йому відвести мене до кімнати ч. 22.

KІМНАТА Ч. 22.

Кімната ч. 22. міститься в самому кінці коридору і виходить вікном на внутрішнє подвір'я. Під вікном стоїть бюрко, а при дверях — маленький столик і стілець. На стіні висить великий портрет Єжова.

Коли я зі сторожем заходимо до середини, там нікого нема, але через кілька хвилин входить якийсь енкаведист, як видно по відзнаках, найнижчої ранги, і важко розсідається за бюрком.

Я з цікавістю і страхом сподіваюся чогось особливого і приготовляю сам себе до різних несподіванок, але і вигляд кімнати і сам енкаведист не мають у собі нічого загрозливого.

— Заарештований, — звертається службовець до мене, — будете признаватися?

— Ні, — відповідаю уперто.

— Добре...

Такої байдужої і спокійної відповіди я не чекав. Думав, що почне битися, чи принаймні лятається, але помилився. Енкаведист подивився на свої чоботи, побарабанив пальцями по столі і закурив цигарку. Видно не знав, що з собою робити, а тому відсунув шуфляду, витягнув

якісь старі неупорядковані папери і почав їх переглядати.

Я стою, переконаний, що зараз хтось прийде і почне допитувати. Але ні. Минає кільканадцять хвилин, а не приходить ніхто.

„Мабуть мій „слідчий” зайнятий чим іншим”, — рішаю собі.

Та по якомусь часі починаю розуміти, що сюди і не збирається ніхто приходити. У всякому разі не видно, щоб присутній енкаведист нетерпеливився, чи виглядав когось. Навпаки, вся його поведінка говорила про те, що він приготований сидіти в такому незмінному положенні довший час.

За моїми плечима вартовий переминається з ноги на ногу, але не обзвивається жодним словом.

Оскільки мене нічого не питаютъ, я також мовчу. Не просять мене сісти — я стою. Стою, і цікавість моя щодалі зростає: „Що це має бути?” — ламаю собі голову.

Енкаведист уже чотири рази переглянув папери і пробував навіть щось писати, але очевидно писання було для нього тяжкою і незвичною справою, так що він її покинув і, вмостившись зручніше в кріслі, почав дивитися на портрет Єжова.

Минула, може, година, півтори...

Минуло ще трохи часу, і енкаведист почав поглядати на годинника. З того я додумався, що він починає когось чекати.

А час, здавалося, стояв на місці.

По недоспаний, повній переживань ночі, мені страшно хотілося спати, і очі мої мимоволі клалися. З трудом стримуюся, щоб не сісти на підлогу.

Аж ось відчинилися двері, і увійшло двоє нових людей: вартовий і другий „слідчий“. Вони обмінюються з присутніми привітаннями і незначними зауваженнями, після чого старі відходять, а нові займають їхні місця.

Тепер для мене положення вияснюється. Тамнічі слова начальника: „Ніхто тебе пальцем не торкне!“ виступають у всій повноті свого загрозливого значення, і ситуація, що спочатку мені видавалася смішною і глупою, показується з іншого боку: це був початок тортур!

Новий енкаведист знову питав мене, чи я буду признаватися, а, діставши відмовну відповідь, з таким самим глупим виглядом, як і його попередник, заглиблюється в старі папери, не звертаючи на мене жодної уваги.

Через яких дві години приходить знову зміна, а я все стою, час до часу перекладаючи тягар з одної ноги на другу.

Та стояти де-далі мені тяжче. Всі мускули терпнуть, а в нижній половині тіла почиваю невимовний тягар. Коліна починають дрібно труситися, а серце б'є з великими перебоями. І в цей час я навіть перестав думати про своїх рідних, про свій арешт, а думав єдино тільки про цей момент, коли мені дозволять сісти. Сті-

лець або підлога манили мене, як mrія. Піймав себе навіть на здивуванні, як це я ще вчора, мігши спокійно сидіти або лежати, ніколи не думав, що це така розкіш!..

Десь перед заходом сонця мені приносять якусь брудну, огидну юшку, яку я випиваю так само навстоїчки, і виводять до убіакції.

Кільканадцять кроків туди і назад приносять велику полегшу, але ненадовго. Повернувшись на старе місце і постоявши ще з півгодини, почув, що довго не витримаю.

— Чим це може скінчитися? — питав сам себе. — Та ж вони можуть тримати мене отак до цілковитого виснаження і смерті! Це страшніше від бійки і ламання костей, бо ж там можна хоч на підлогу впасти!.. Зрештою, б'ють всього-навсього кілька годин, а тоді лишають людину в спокої... Хай би вже і мене били!.. Треба сказати тому йолопові, щоб відвів мене до начальника: хай покине цю дурну забаву!

Але — дивна річ! Поруч із тими міркуваннями і нелюдською втомою, почуваю, що сам розмови не почну. Якась сила сковує мій язик, і впертість зростає разом з моїми терпіннями.

Знову приходить зміна, приходить друга, а я все стою...

Десь уже коло півночі здавалося мені, що от-от упаду, але якось переміг себе і вже потім знаходився в стані якогось оцілення. Бачив, як мінялися вартові, чув, як мене щось питали,

щось механічно відповідав і стояв далі, стояв, як заклятий.

Ще, як уві сні, пам'ятаю перші блиски рожевого світанку, а потім наступила чорна прірва: зімлів.

Отяминувся вже в кабінеті начальника, обличтій холодною водою.

— Ну, заарештований, — спітав той, — будете признаватися?

— Hi!

Почував таку лінь і байдужість, що навіть не хотів додати, що не маю, в чому признаватися.

Мене знову відвели до кімнати ч. 22, і „допит” продовжувався, як я потім довідався 10 днів! Але тоді я цілковито стратив почуття часу, і в моїй голові плутались, зливаючись в кошмарну фантасмагорію, дні і ночі, вартої, вихід „на двір”, штовханці і оклики: „Ти! Стій! При допиті не можна сідати!”. Часом все зникало, і тоді наступало солодке небуття. А коли я приходив до пам’яти, то все був облитий холодною водою. Пізніше, коли вже і вода не діяла, до мене почали застосовувати грубу, і очевидно тупу голку, яка з невиносним болем власила в тіло. Та найцікавіше було те, що я вже не здавав собі справи з того, чого я стою і чому мені не дають спати. Я перестав розуміти, що ці тортури можна увірвати, давши згоду на „признання”. Терпів усе, як божевільний сон, як кошмар, гарячку, як приречення, з якого нема виходу.

Для мене вже не існувало ні НКВД, ні начальника, не існувало нічого, крім самих мук, що відділилися від свідомості і внесли мене в якийсь нереальний світ.

Та, мабуть, вже і голка не діяла, бо одного разу я отяминувся не в клятій кімнаті, лише десь у підвальні. Високо вгорі виднілося невеличке загратоване віконечко, що пропускало світло мрячливого дощового ранку, чи вечора — не можна було догадатися. Кілька хвилин я почував себе, ніби новонароджений, стараючись зрозуміти, хто я і що це все є довкола мене. Поволі пам’ять почала працювати, і я опритомнів цілком. Попробував поворухнути руками. ногами, попробував сісти — ніби все в порядку.

— Живий? — почувся грубий голос поруч.

Повернувшись голову, побачив я на другій причі під протилежною стіною якогось чоловіка. Віку його не можна було розпізнати, бо був зарослий і брудний.

— Та ніби живий, — відповів я, втішений, що коло мене є якась жива істота.

— Били?

— Hi.

— Hi? А чого ж ти був, як мертвий?

— Не давали спати...

— Ага... А слідчий хто?

— Начальник.

— Пацюк?

— Який пацюк? — здивувався я.
— Та начальник же. Його так називають: „Пацюк”. Ти недавно тут?
— З двадцятого червня. А сьогодні яке число?
— Сьогодні вже тридцяте. Та ти ще маєш щастя!.. — зідхнув в'язень.
— Щастя? — знову здивувався я. — Чому щастя?
— Бо Пацюк ще добрий. А от його заступник — Воша, о! То є сволоч!..
— А по-моему, то і Пацюк добра сволоч!..
— Н-у-у, ні, цього ви не кажіть! — чомусь аж ніби образився мій співбесідник. — Все ж таки їх не можна порівняти. Пацюк тільки не любить, як хто впирається, і тоді б'є. А як хто покірний, то і цигарками почастує і навіть їсти дастъ, їй-Богу!

В'язень затягнувся димом з грубої самокрутки, сплюнув на підлогу і почав розказувати:

— Оце зі мною сидів, — бо я вже, браток, тут п'ятий місяць сиджу! — молодий якийсь. Він, бач, по-п'яному щось там проти Сталіна сказав. Ну, і взяли його. А в нього, знаєш, жінка молода і малих близнюків двоє. От попав він також до Пацюка. Питає його Пацюк: „Ти проти Сталіна такі і такі слова сказав?”. „Сказав”, — каже. „Як же ти, сякий-такий, осмілився такі слова говорити?!! Хто тебе підмовив?” „Ta мене, — каже той, — ніхто не підмовив, то мої близнюки”. „Як так, коли твої близнюки, ще й говори-

ти не вміють?!” „Ta говорити вони не вміють, правда, але кричать, вибачте за контрреволюцію, як генерали. Тут ударна кампанія, мені пляни треба перевиконувати, а їх, як хто найняв: цілу ніч кричать і спати не дають. Жінка одного носить, а я другого. А вдень, замість плянів перевиконувати, то я сплю на роботі. От і вписали мене за недовиконання пляну на чорну дошку. I гірко мені стало: весь час ударником був, нагороди діставав, навіть на заклик партії про збільшення дітей свідомо поставився і за десять місяців по шлюбі аж двох вояків Сталінові подарував. А мене за те саме — на чорну дошку!.. От і випив я з горя та й сказав непотрібні слова”.

І що ви думаете? Розжалобив Пацюка! А тоді ще впав йому в ноги і проситься: „Будьте батьком рідним, пожалійте мене, дурака! Більше не буду!”..

Той покричав, покричав, дав для порядку кілька разів у морду, але через дві неділі таки випустив. Да-а-а!..

— А Воша — продовжує балакучий мій товариш, — о-о-о, то вже не той! Той б'є і за те, що не признаєшся, і за те, що признаєшся. Я от у нього п'ятий місяць, а ще характеру його не розкусив і ніяк йому вгодити не можу. Спочатку бив, щоб я „признавався”. Ну, я й „признавався”. Потім били ще, бо ніби мало „признавався”. Я ще „признавався”. А тепер уже й сам не пам'ятаю, до чого я там „признавався”.

А він знову б'є, бо каже, що я все плутаю. От і вводи йому, заразі!..

На цьому місці нашої розмови увійшов вартовий і наказав мені йти до начальника.

Я був у душі дуже вдячний моєму новому знайомому, що дав мені такі цінні інформації про моого слідчого, і думав над тим, як мені їх використати. При вміному маневруванні все ж таки можна було улегшити собі долю...

— Ну, заарештований, — звернувся до мене начальник, — що буде далі? Як бачите, у нас жартів нема: коли треба буде — заморимо до смерті!..

Він погрожував, але я раптом з радістю усвідомив собі, що вийшов з першої проби переможцем і що тортури безсонницею, на які начальник покладав великі надії, не принесли ніякого успіху. Але пробувати їх знову мені не хотілося, а тому я заговорив:

— От що, начальнику, я не сумніваюся, що ви мене можете заморити до смерті. Але що вам з того? Я і в останню смертну хвилину нічого не скажу, **не маю що казати!** Хіба ви мені не вірите? Будемо говорити розумно: я ні в чому невинен абсолютно, і думаю, що ви про це добре знаєте. Єдине хіба, що може бути посередньою причиною моого арешту — це те, що я син політичного емігранта і шляхтич з походження. Це все не є для вас таємницею, і я більше не маю, в чому признаватися.

— Ні, ні! — заперечив слідчий. — Ви заарештовані за цілком іншим обвинуваченням.

— Можливо. Можливо, що я несвідомо зробив якийсь крок, який вважається каригідним. Тоді скажіть мені — який? Коли я дійсно в чімсь провинився, то, вірте мені, що покаюся!..

Ці слова я постарається виголосити якнайщірішим тоном і слідкував, яке вони враження зроблять на начальника. Але бажаного впливу не було видно.

— Несвідомий крок? — посміхнувся він. — Ні, не валяй дурака! Бути головою контрреволюційної організації — називається у тебе несвідомим кроком? Кого ти збираєшся дурити? Нас? Ха-ха-ха!..

Ці слова викликали у мене цілий вихор думок. Одне було в них добре: я вже знов, у чому мене обвинувачують. Але, з другого боку, обвинувачення було настільки тяжке, що грозило смертною карою. Правда, було абсолютно безпідставне, але підставою могли стати власні зізнання, вимущені тортурами.

Що було робити?

„Пацюк тільки не любить, як хто впирається”, — пригадалися мені слова в'язня. Отже, коли „буду впиратися”, то заморять до смерті, як сказав начальник, а коли „признаюся” — розстріляють. Одним словом, хоч колодкою сову по голові, хоч головою сову об колодку — однаково сові смерть.

Треба було все зважити, треба було обдумати положення, хоч воно виглядало безвихідним.

Начальник перервав мої міркування наказом:

— Покицько, заарештований, ви знову підете до кімнати ч. 22 і будете писати свою автобіографію. Але докладно! Починаючи від дитинства, крок за кроком, згадуючи всіх ваших рідних і знайомих. Опишете також юнацькі роки, роки зрілості, аж до арешту. Але... не важтеся когось „забувати”, бо, як виявиться, що ми пам'ятаємо когось, за кого ви „забули”, то буде погано і вам і „забутому”!. Осobливо докладно опишіть членів організації і її діяльність. Зрозуміли? Тепер уже не можете сказати, що не маєте, чого писати. Для того маєте двісті аркушів паперу і чотири дні часу. Коли буде мало — можемо добавити і одного і другого... — додав іронічно. — Дижурний! Відвести заарештовано до кімнати ч. 22!..

*

Розпочавши під доглядом вартового писання, я з першої сторінки зрозумів, яку неприємну і тяжку задачу маю перед собою. Адже з тих автобіографічних фактів і прізвищ різних людей мало постати мое обвинувачення, якого не могли добитися безсонницею і десятиденним стоянням. Багато моїх бувших знайомих з часів дитинства опинилося за кордоном, багато раніших і пізніших приятелів було ув'язнено і розстріляно чи то в попередніх процесах укра-

їнських підпільних організацій, чи то вже за Єжова. Але більшість була на волі і працювала. За саме знайомство з категорією політично скомпромітованих вага мого обвинувачення побільшувалася, дарма, що наше спільне знайомство не мало нічого спільногого з протидержавною діяльністю. Вписувати ж імена всіх знайомих на розложених передімною аркушах, тих знайомих і сусідів, які були на волі — означало стягати на них тінь небезпеки. З другого боку, не назвати когось, пропустити через недогляд — було ще більше небезпечно: адже мені могли закинути, що я навмисне затаю певні імена, про що, зрештою попередив і слідчий.

І я писав...

Згадував, правда, лише тих, кого не можна було не згадати, але й при тому рука моя тримала, як у злочинця, що робить замах на свого близького. Використовував весь свій літературний хист, мимоходом ніби наголошуучи на знайомства з тими, кому це могло найменше пошкодити, і навпаки, як тільки міг поменшував вагу зв'язків з тими, за кого боявся. Так, наприклад, зупинився в кількох рядках на випадковому і короткотривалому знайомстві з Володимиром Затонським, якому мене представили колись у цілком випадковому товаристві і з яким я навіть за одним столом випив дві шклянки чаю...

Писав я чотири дні і чотири ночі, за винятком тих хвилин, коли умлівав, бо спати мені й

далі не давали, не давали навіть думати. Досить було тільки на хвилину зупинитися, як варто-вий штовхав мене і кричав:

— Ну, чого задумався? Чому не пишеш? Мор-р-да! Зразу видно, що польсько-німецький, германський шпіон!..

Це було страшне! Може, з перспективи часу мені так відається, але справді тих чотири доби писання були далеко гірші і тяжчі, як попередніх десять діб безперервного стояння. Може тому, що я тоді частіше вмлівав, і в тому організм знаходив відпочинок, може тому, що я був жахливо виснажений всіми попередніми днями, а може й тому, що тепер я мусів думати і писати.

Розумію, чому найтажчою формою смерти, яку в старі часи винайшли дотепні китайці, була смерть від безсонниці. Кажуть, що засуджений на таку смерть врешті благав покінчити з ним, яким завгодно способом, аби тільки позбавити мук безсонниці. У мене кожний найменший рух викликав у вухах тріск, подібний до рушничних пострілів. Бачені предмети набирали дивовижніх форм, розтягалися, викривлялися, двоїлися, троїлися в очах, а мозок горів, горів, немов охоплений вогнем. Здавалося, що, коли б можна було впасти навіть на розпечено каміння, то й там би чоловік заснув блаженним сном. А вже найбільше дратував мене портрет Єкова. Я старався не дивитися на нього, але якася стороння сила часом скеровувала мій по-

гляд в його бік, і тоді я бачив, як кривавий комісар починає труситися від беззвучного злорадного сміху. Спочатку трусився лише він сам, потім за ним починала трустися рама, потім стіни, а потім вся кімната перехилялася, крутилася у дикому танці, аж поки холодна вода, чи попросту безпardonні штовханці не ставили всього на своє місце. Кілька разів я пробував симулювати зімління, але це було ще гірше, бо крики і штовханці не давали відпочинку. Зате, коли вмлівав справді, кілька секунд перед несвідомістю відчував дійсно райське блаженство. І тоді я вірив, глибоко вірив в існування нірвани. Тільки, на жаль, мої пильні вартові щоразу виривали мене з неї і кидали в обійми ненависної дійсності проклятої кімнати ч. 22.

Однак, по чотирьох днях, коли вже весь пір був списаний, мене таки нарешті відвели спати в стані, майже божевільному. Скільки я спав — не знаю, але думаю, що дуже довго, бо коли мене збудили, все мое тіло стерпло від лежання на голих дошках.

Хиляючись і падаючи з ніг, я пішов під конвоєм до начальника, котрого застав у асисті його заступника „Воші”. Пригадавши собі характеристику цього ката моїм недавнім знайомим з підвальному, відчув, що шкіру мою обсипало морозом...

Перед обома енкаведистами лежала купа списаного мною паперу, і „Воша” злобно та ехидно посміхався:

— Ти бачиш, — говорив він до начальника, — що він тут понаписував? Для чого це все нам здалося? А про організацію — ні слова! Панькаєшся з ним.....! — він погано вилася. — Ось ти мені дай його на два дні!.. Він мені одразу все виспіває!.. Я його навчу „сповідатися”!..

Лиши, лиши, браток, — заспокоював його начальник. — Я йому пообіцяв, що його пальцем ніхто не торкне, а він таки признається. І я свого слова дотримаю!..

Подумаеш, ще йому слова дотримати, в джентельменство грatisя! Два чоловіки мусять коло нього днювати і ночувати!.. Коли ми так до кожної сволочі будемо по двох людей тримати, то нам і всього війська не вистачить!.. Ти! — звернувся він до мене. — Ти ще довго будеш ламатися? Як ти мені до завтра не напишеш про організацію, то, — я тобі даю також слово! — тут увечері сидітиме твоя жінка, і я сам в твоїй присутності буду її допитувати!.. Чуеш?.. Я тебе також пальцем не торкну, але щодо жінки... нічого не обіцяю... Буду допитувати так, як вважатиму за відповідне... А я вмію добре допитувати!..

При тій погрозі кров заледеніла мені в жилах, бо я знов, що здійснення її для цих бандитів не представляло собою жодної трудності. Встали перед моїми очима цементові підвали, почулися душу роздираючі крики катованих, пригадалися всі пониження і знущання, на які

засуджені заарештовані. Уявив собі свою жінку скатовану, закривальну, збезчещену... Уявив собі своїх осиротілих дітей... І... здався.

— Мені все одно, — видушив з себе. — Мені все одно. Я... буду признаватися...

І знову кімната ч. 22, папір, олівець, столик, портрет Єжова і тура морда ненависного вартового.

Признаватися...

Але в чому? Яка організація? Де вона була? Хто до неї належав? Мої знайомі? Приятелі? Кого назвати і засудити на це пекло?

„Боже, Боже, дай мені сили!”...

„Ні, не сили! Дай мені смерти!..”

Я сидів і думав. Власне, я зважував: кого кинути в пашу енкаведівського Молоха? Рятувати жінку і назвати невинних людей, чи, на впаки, не назвати нікого і жертвувати жінку?

Закон чести велів зробити мені другий вибір, і я вже знов наперед, що саме так зроблю, але все таки ще вагався. Чіплявся за ту думку, що знаю з житті не одного негідника, котрого варта би було знищити, котрого знищило би всяке нормальнє суспільство і на котрого я сам, коли б був суддею, без надуми підписав би вирок смерти. Чи мало таких є?

Перебираю у пам'яті одно прізвище за другим, пригадував різні обличчя, вирази, вчинки і злостився. Злостився саме тому, що не був подіб-

ним до них. Злостився тому, що мій світогляд, мої засади були смішні і непотрібні в цьому світі. Через них, можливо, загине моя дружина, осиротіють діти... Але... але інакше не могло бути! Я не міг, — не міг! — навіть найбільшого негідника, найбільшого злочинця погубити тим способом, який мав у своїй розпорядимості! Не міг зробити того навіть для рятунку своєї жінки!.. Чи це було розумно? Чи це було правильно?

Ще кілька днів тому назад я вважав, що знаю найтяжчих тортур від безсоння. Але тепер, порівняно до переживаного, я дивився на них, як на невеличку невигоду, і радо погодився б стояти без сну до самої смерті, коли б тільки зміг врятувати жінку. Чи Воша розумів це? Напевне розумів.

— Ну, чого не пишеш?! — крикнув мені несподівано у саме вухо вартовий. — Пиши, коли тобі є приказ писати!

Цей крик не тільки вирвав мене з безнадійного трясовиння болючих вагань, але й викликав несподіваний приплів сили і шаленої злости.

— А ти заткнися! — визвірився я на вартового. — Не заважай мені думати! Зрозумів?

Вартовий цілком спешився від такої несподіваної і очевидно рідкої в мурах НКВД реакції, але, щоб підтримати свій престиж, закричав ще голосніше, хоч і зовсім непереконливо:

— Ти не розпускай губи, а пиши, як я тобі кажу, бо ось, бачиш? — показав кулака.

Я зірвався з місця:

— Та ти хто такий?! Тобі яке діло до того, що я роблю, га? Та я зараз піду до начальника і скажу йому, що ти мені не даєш думати! Як ти зроду, дурень, нічого не писав, то гадаєш, що писати, то все одно, що.....? — і я, впавши в звичайний для цієї установи тон, додав дуже неделікатне порівнання. — Сиди тихо і не перешкоджай мені!.. Води подай!

Цей тон для вартового був зрозумілим, і він, скоріше інстинктивно, як свідомо, скорився юму: досить поквапно налив у шклянку води, подав мені, а потім сів і вже більше не обзивався.

Я несподівано відчув, як цей інцидент внутрішньо мене випростав, скинувши геть з душі тягар упокорення. В мені розгорілася жадоба боротьби.

„Щоб я, людина інтелігентна і розумна, та не дав собі ради з тими кретинами?! Це була би ганьба! Вони мають фізичну силу і зброю. Але я також маю силу і зброю! Не таку, як вони, іншу, але маю! Поміряємося! Упокоренням і так нічого не виграю. Ліпше ж боротися! Перевага по їхньому боці, але тим цікавіша боротьба! Вони хотять неодмінно організації? Будуть мати! Аби тільки виграти час! Виграти час і никому не пошкодити!..”

„Що б тут видумати?..”

„Ех, голово моя, коли ти зараз нічого не видумаєш, то ти нічого не варта, хіба кулі!..”

„Що б тут видумати?.. Що?.. Що?!”

І я думав з напружену гарячковістю.

„Ага, маю! Вже маю!!”

І я пишу знову.

Починаю від признання в тому, що був керівником підпільної контрреволюційної організації „Українська Автокефальна Православна Церква”, котра, відколовшись від московського патріярха, мала ширити розкол на всій галузі національного, культурного, політичного, господарського і адміністративного життя України, щоб нарешті цілком відірвати Україну від Росії. Став керівником однієї з філій в 1918 році. По розгромі централі врятувався і мав намір вести далі започатковану роботу. Зверхниками моїми були найвидатніші діячі, знищенні в попередніх процесах УАПЦ, а підлеглими Х. У., — всі або померлі, або розстріляні, або заслані, або такі, що втікли за кордон. Назвав також двох Івановичів, Сидоренка, Петренка, Ковальчука та ще кілька прізвищ, котрих на Україні нараховували тисячами.

„Ідіть шукайте!..” — думав собі.

За кілька годин „признання” було готове, і мене знову відвели до підвалу.

По двох днях стояв я знову перед начальником, котрий, на щастя, був сам.

— Це все дуже добре, — сказав він, переглядаючи папери, — але це не те, що нам потрібно...

З його тону і слів було ясно, що „признання” йому сподобалось і що йому було жаль чогось.

Я догадувався, що він жалів такої, на перший погляд, обірунтованої справи. Піймався! На цьому треба було грати далі.

— Коли вам і це не подобається, — сказав я з удаваним жалем, — то я напишу вам щось інше, але, боюся, що воно вже не буде таким вартісним... Скажіть мені просто, чого вам потрібно?

Моя „покірність”, і бажання „йти назустріч” зробили на начальника добрий вплив і він проговорився:

— Мені і цього досить. Але написали нам з..., все одно, звідки, що ти — голова організації. А якої — чорт його знає! Я не знаю і навіть не догадуюсь, як там справа виглядає. Тільки одне для мене ясно: тут не в Автокефальній Церкві діло...

— Ну, — розвів я руками, — коли ви не знаєте, то звідки ж тоді мені знати?

Начальник щось уперто думав і переглядав листи моого „признання”, час до часу відмічуючи окремі місця олівцем. На його круглому, блискучому обличчі відбивалося явне вдоволення.

— Те-е-е-кс! — підняв він нарешті очі від паперів. — Ну, і що ж ми зробимо?

Це було очевидне прохання моєї поради. Для задуманого мною підступу наступив рішаючий момент.

— Слухайте, начальнику, говорім по-доброму, — почав я. — Не граймося в піжмурки, бо

це нічого не дасть. І для мене і для вас справа ясна... Як в'язень, я не маю права думати над тим, для чого держава проводить певні міроприємства... Але, коли проводить, значить вони потрібні... Організації? Добре, хай будуть організації. Тільки давайте ж робити справу, як слід. Давайте внесемо трохи різноманітності в цю ділянку. Ці всі організації, про які я досі чув, це, вибачте, ерунда! Це така очевидна вигдумка, що світ буде з них сміятися. Ще для внутрішнього ринку сяк-так, але для експорту це непридатне, бо нікого не переконає.

Моя смілива відвертість цілком приголомшила і обезброяла начальника, і він аж очі витрішив, не знаючи, що сказати.

— Перепрошу, — сказав я. — Я, може, задалеко зайшов у своїй сміливості, але одвертість все мусить бути смілива, і ви самі мене на щирість викликали. Отже, продовжую... Я, бачите, трохи артист і не люблю партлацтва в мистецтві. Коли ви мене змушуєте грati ролю, то я хочу відіграти її в гарній, імпозантній, пerekонливій імпрезі!.. Даю вам прекрасні факти в руки! Замість штучних, неіснуючих організацій, я вам пропоную дійсну, яка фактично існувала, і про яку знає світ. Там були люди з ім'ям і політичною програмою. Маєте організацію, існування якої ніхто не може заперечити. Для чого ж вам видумувати блефи, коли маєте факт? Запевняю вас, що ніхто ніде по цілій Україні не винайде нічого, більше оригі-

нального і загрозливого. Українська Автокефальна Православна Церква!! Чи ви чули, щоб тепер про це хтось згадував? Ні! Забули! А ви пригадайте. Та це ж — капітальна справа! Та її ж можна роздути до колосальних розмірів! І кому припаде честь? — Вам!

Мої переконування спокушали начальника, і я відчував, що він піддається.

— Гм! — мрукнув він. — І це ти для мене так стараєшся?

Я вдав цілком одвертого:

— Начальнику, я буду з вами одвертим до кінця. Не скрию, що в тому я маю також і свою ціль. По-перше, не маю дару ясновидіння і не можу догадатися, якої там організації комусь потрібно. Хіба, як відішлете мене туди, звідки вийшла та вся історія, то там мені скажуть, що я маю писати і до чого призначатися... По-друге, ви ж повинні розуміти, що я не хочу вмирати! За голівство в активно діючій організації — стріляють. А за голівство в минулому напевне покарають тільки засланням, тим більше, що я в останні роки працював добросовісно і не маю ніяких гріхів... Говорю з вами, як бачите, щиро, як з батьком, і вірю, що ви оціните мої старання... Маю до вас довір'я, бо бачу, що за вашою суверістю проглядає ваша справжня натура... Я все бачу!.. Я розумію вашу твердість, якої вимагають умовини праці. Але поза тим... Ну, добре!.. Лишими це... Тому я би вас просив, щоб ви закінчили мою справу самі і не відси-

лали мене до того міста, якого не хочете називати і звідки вийшло мое обвинувачення. Це — мое прохання...

Начальник остаточно зм'як і навіть наказав мені принести хліба з ковбасою, а потім обіцяв усе обдумати і розглянути.

Я, звичайно, не сумнівався, що він при всій своїй „справжній натури” може мене поставити „під стінку”, коли того будуть „вимагати умовини праці”, але був вдоволений бодай тим, що один тяжкий етап — етап попереднього слідства вже скінчився, і що жінці покищо небезпека не загрожує.

Вночі того самого дня мене автом відвезли з будинку НКВД до в'язниці. Це підтвердило мої припущення, що попередне „слідство” закінчене, а вся справа тепер пішла в дорогу кількамісочних бюрократичних „доходжень”, і „перевірок”.

Це було в кінці липня 1938 року...

У В'ЯЗНИЦІ

Від тоді, як я переступив в'язничний поріг, за мене, здавалося, забули. Ніхто мене нікуди не викликав, ніхто мною більше не цікавиться, і мої товариши по недолі, котрих щокілька днів брали на допити і привозили назад побитих і покалічених, заздрили мені.

Але й мені, звичайно, було нелегко. Поминаючи тісноту, голод, бруд, грубіянське поводження сторожі і всі інші терпіння советського в'язничного побуту, я невимовно томився тією безконечною непевністю і чеканням невідомого.

Багато в'язнів перейшло через нашу камеру: багато вже вимандрувало з транспортами на каторжні роботи, багато виходило в невідоме „з усіми речами”, і слід за ними зникав. На їхнє місце приходили нові і приносили нам з волі новини.

А я сидів і сидів.

Було, правда багато таких, котрі вже також сиділи по рокові й більше, і також не знали, що їх чекало, бо від останніх допитів минало по кілька місяців. Всі ми почували себе, як звірі, замкнені в глухому, забутому, нікому непотрібному звіринцеві...

Аж по п'ятьох місяцях справа моя, як видно, зрушилася з місця. Насамперед, в грудні возили мене і ще кількох в'язнів до Полтави. Чого мене возили — не знаю. Інших моїх товаришів викликали на переслухання, при чому, як звичайно, не обійшлося без побоїв. Мене ж повезли, притримали два дні і привезли назад, нікуди не викликаючи і нічого не пояснюючи.

Через кілька днів після тієї подорожі визвали мене до в'язничного бюро і дали прочитати акт оскарження, з якого я щойно довідався про своє початкове обвинувачення, яке прийшло з Дніпропетровська і яке я завдячував своєму винахідливому приятелеві. До того було долучене мое „признання”, як діяч УАПЦ. Прочитавши акт і підписавшись у тому, що зміст його мені відомий, я повернувся назад до камери. Тепер уже не сумнівався, що скоро почнеться розв'язка. Цікаво було лише, що з того всього вийде, бо мое „признання” не мало нічого спільногого з причиною арешту. Та, оскільки НКВД намагалося завжди накопичувати якомога більше „злочинів”, то не було виключене, що і в цьому випадку обидві „справи” зілляються в одну, а тоді мене чекав би дуже сумний кінець...

В тих роздумуваннях і очікуванні виклику на допиту минуло більше двох тижнів.

Раптом одного дня у в'язниці запанував нервозний неспокій. Вся сторожа була якась непевна, замішана, різко змінивши своє ставлення до заарештованих в кращий бік. В'язнів по-

чали масово брати на переслухання і, — о, диво! — не били. Багатьох, особливо новоприбулих, відразу звільняли.

Повіяло новим вітром, і в'язні повеселіли.

Щось було, щось сталося. Але — що?

Нових заарештованих не прибувало, а в'язничні мури ревно хоронили обгороджений собою простір від новин з зовнішнього світу...

Але новина таки просякла. Коли одного ранку в'язнів виводили до убікацій, невідомо звідки, близькавично рознеслася потрясаюча звістка: Єжова скинули! Начальник нашого НКВД „Пацок” заарештований і сидить в тридцятці (камера ч. 30)! Тепер начальником є „Воша”, але, як шепотіли в'язні, і „Вошу” мали незабаром посадити!

Новина була така неймовірна, що ми спочатку боялися якоїсь провокації. Але все промовляло за тим, що це таки правда.

В камерах тільки про те й говорили і коментували причину такої несподіванки в різні способи. Радощам і обіймам не було кінця. Обіймалися і цілувалися навіть найзапекліші вороги, котрих неодмінно витворює в'язничне оточення.

— Ми врятовані! Ми вільні! — істерично вигукував молодий учитель, який вже стратив на допитах половину печінок і всі зуби. — Побачите, що тепер буде!..

— Ну, і що ж буде? — спокійно спитав немолодий селянин Григорій, що сидів уже півтора року, обвинувачений в розвалюванні колгоспу.

— Буде те, — відповів учитель, — що тепер всі енкаведисти, від Єжова починаючи, сядуть на наші місця!

— Еге, а тебе поставлять на іхнє місце, — докинув хтось іронічно збоку.

Григорій добру хвилину дивився на учителя і потім здвигнув плечима.

— Не дивувався б я, — сказав він, — коли б отакі слова та говорив якийсь темний чоловік. А то вчений і двадцять років під советським режимом прожив, а говориш, як дитина. Ти думаєш, що як Єжова скинули, а Пацюка посадили, то советська влада змінилася? Чи ти думаєш, що Сталінові тебе, дурака, жаль стало? Ні-і-і. Тут, брат, політика: треба було людей налякати і приголоміти, треба було в Сибіру дармових робітників у таких місцях, куди ніхто ні за які гроші не хотів іхати — от і зробили єжовщину. І не Єжов її робив, а сам Сталін. Тепер уже Єжова не потрібно, от і скинули його разом з кількома Пацюками. Але от одних викинули, а на іхнє місце посадять інших. Коли б так хотіли всіх повикидати, то не поставили б Воші на місце Пацюка, бо Воша в сто разів гірший. То тільки все про людське око робиться, для таких, як ти!..

— Але більше вже не арештують, — погаслим голосом пробував боронити своїх поглядів учитель.

— Не арештують, бо нема потреби. А як треба буде, то знову почнуть те саме. Голод нам'ятаєш? Скільки мільйонів людей виморили? А відповідав хто за це? По цей день винуватців нема, і навіть ніхто не згадує, що стільки людей невинно пропало, немов так і треба. І на цей раз буде так само. Ти своїх зубів і печінки назад не одержиш, хоч і вийдеш. А, вийшовши, будеш боятися навіть слово писнути про те, що отутечки з тобою робили... І ті, що в Сибіру, назад не вернутися, поки свого не відбудуть. А ті, що в землі вже?.. Думаєш пенсії іхнім родинам дадуть?.. Ех, ти, голово капустяна!..

І дядько сердито сплюнув.

В камері запанувала гнітюча тиша.

— Дядьку Григорій, — раптом обізвався один з в'язнів. — А ти, знаєш, мудрий чоловік, ій-бо, мудрий! Судилося тобі десять літ за розвалювання колгоспу, та видно, тепер ти іх відсидиши за контрреволюційну агітацію серед в'язнів!..

Камера вибухнула голосним реготом.

— І дурний часом мудре слово скаже, — добродушно відгризнувся Григорій. — Не одному з нас тепер статтю змінять, а як вже постановили його впекти на десять літ, то таки впечуть...

Через три дні мене ще з кількома в'язнями і з тим самим Григорієм перевели до іншої ка-

мери. Тут стояла ще гаряча напружена атмосфера після нічної події: вночі в'язні цієї камери вішали Пацюка. У всі подробиці рідкої у в'язничному побуті події взя вся нас посвячувати якийсь бувший комсомолець:

— Розумієте, — захлистується він радістю, — вчора приводять його Глухий з Мордатим, а він уже йти не може, так побили його хлопці з тридцятки. Глухий каже до нас: „Ви ж дивіться, не бийте його, бо будете відповідати!” Чуете? „Будете відповідати!!” А.....! — лається комсомолець страшними словами, — А як він мені цілий рік печінки відбивав, то відповідав, то відповідав за це?! Та я б йому!.. Ух!.. Коли б мені його віддали в руки, то я б йому такі муки придумав, що всі, які не є енкаведисти, не придумали б того разом за все своє життя!.. Він би у мене десять років вмирав, смерти благаючи!.. Ну, тільки Глухий вийшов, а ми — на нього! Скрутили в коці і давай місити! Били-били, били-били — чуємо — вже не дихає... Тоді — води! Ожив. „Хлопці, — каже, — мені жизні нема: давайте шнурок — повішуся!..” Ха! Хочеш шнурка? Дамо! Сорочок не пожаліємо для такої персони! Порвали сорочки, скрутили шнурок і даемо: вішайся! А він в плач: „Не хочу, — каже, — боюся! Помилуйте мене!..” Е-е-е, голубе, тепер без викрутасів! Що ж ми сорочки даром порвали? Вішайся! Не хоче. Ну, ми почекали до ночі, а вночі взяли, гада, заткнули морду і — до гратів! Ще дві-три хвилинки тре-

ба було, та коридорні почули і відібрали, — з жалем кінчає оповідчик.

— Нічого, — потішає інший, — не вдалося нам, то вдасться іншим. Але жити він, собака, вже не буде!..

Дядько Григорій, вислухавши таку цікаву історію, зідхнув:

— Ех, люди, люди!.. Звірі з вас поробилися, от що! Ні, ще гірше: поставали ви чортівськими виплодками!..

— Що? Як? — поспалося на нього з усіх сторін. — Тобі його, може, шкода?

— І його шкода, але вас, дураків, найбільше!.. Пацюка вже не треба бити, бо його доля і без вас побила. А от ви? Що з вас буде?.. Викликали з вашої душі звіря лютого, отруту страшну, і вони пектимуть і роздиратимуть ваше нутро до самої смерти... Як же вас тепер на волю випускати, коли ви поробилися такі самі, як Пацюки і Воші?.. Раніше, як люди Бога боялися, то й світ був інакший. А тепер — що? Тепер ви тільки палиці гумові і кулі боїтесь. А дати вам ту саму пістолю, чи палицю в руки, то... Ех, не хочу навіть говорити!..

— То що ж, діду, — насів на Григорія комсомолець, — по-твоєму, коли мене всякі Пацюки будуть стріляти і мучити, то дякувати їм за це, чи як?

Григорій хвилинку помовчав, а потім з глибоким сумом у голосі відповів:

— Знаєш, хлопче, я маю тільки одного однісенького сина, і коли б він мене спитав так, як оце ти тепер, то я б йому сказав: „Сину, коли ти зі свого страждання і поневіряння у тюрмі не винесеш нічого, окрім оскверненої душі і чорного від злоби серця, то просись, щоб тебе застрелили. Мені легше буде молитися за тебе, як за мученика, що впав жертвою пекельних сил, аніж бачити тебе живим і здоровим слугою того самого антихриста”...

Цікаву розмову перервав сторож, котрий прийшов покликати мене до в'язничного бюро. Там чекав мене якийсь немолодий уже панок, що назавав себе моїм адвокатом, найнятим мамою.

— Як, — спитав я, радісно здивований, — уже є адвокати в політичних справах?!

— Так, — відповів той, — уже є знову суди і обoronci, і ваша справа буде розглядатися на виїзній сесії обласного суду.

Я спочатку дуже зрадів і почав докладно розповідати адвокатові історію свого безпідставного арешту, мордування стоянням і безсонницею, але раптом зупинився, бо помітив, що він перелякано дивиться в сторону присутнього енкаведиста і нервово крутиється в пальцях свої окуляри.

— Кхм! — використав адвокат мою зупинку. — Це... це не має суттєвого значення... Зрештою, про це ви розкажете на суді... А я хотів би

тільки почути, які ви маєте тепер погляди на вашу діяльність в організації Української Автокефальної Православної Церкви?

— Як, „які погляди?!” — одеревів я від здивовання. — Та ніяких! Це фальшиве самообвинувачення було в мене вимушене тортурами і погрозами арешту моєї жінки!..

— Кхм-кхм! — зам'явся знову адвокат. — Я думаю, що вам ліпше буде, коли ви, замість голослівного заперечення своєї вини, щиро по каєтесь і вясните судові причини, які штовхаючи вас на шлях контрреволюційної діяльності, як також і пізніші причини — добробут і свобода життя в нашій державі, — які примусили вас переглянути свої погляди і радикально їх змінити. Так буде краще для вас, і тільки з такої позиції я можу будувати вашу оборону.

Я цілком розгубився:

— Громадянине адвокат, — спитав, — ви вірите, що я дійсно належав до цієї організації?

— Ви ж самі про це написали. Як же я можу не вірити?

— В такому випадку, — увірвав я розмову, — нам нема більше про що балакати. Я буду на суді боронитися сам! Діжурний, прошу відвести мене назад до камери!..

Виходячи, чув, як енкаведист говорив до адвоката:

— Бачите, як тепер ця вся сволоч підняла голови? Вони думають...

Дальших слів я не чув.

Опинившись в камері, я сів у куточку і почав думати...

„С вже суди і адвокати!” — перекривляв у душі старого дурня. Добрі ж ті „адвокати”, коли радять своїм клієнтам каятися в неіснуючих злочинах! А що ж тоді говорити про суди, про прокурорів?

Та хоч як мене злостила розмова з адвокатом, то вона мала бодай ті позитивні наслідки, що пролила світло на дуже поважну для мене річ: тепер вже я не мав ніяких сумнівів у тому, що і при зверхніх змінах, які наступили в НКВД, мої вигляди на звільнення були мізерними. Коли сам адвокат не відважився повірити в мою правоту і невинність, то з того виходило, що реабілітація перед виїзною сесією обласного суду мені не вдастся. Щастя ще, що я в нападі одвертості не зрадився перед „оборонцем”, бо тоді все пропало б... А так мені все таки лишася ще надія на курс до Верховного Суду в Києві... Це також не було певне, але не було і безнадійне.

Нічого не згадав адвокат і про „підпільну організацію” в Дніпропетровську. Чому? Чи не вспів, чи це обвинувачення відішло? З хаотичного акту оскарження, який я недавно підписав, нічого не можна було зрозуміти. Як же

тепер можна було самому приготуватися до оборони?

Думав я довго і вперто, аж поки в мене не розболілася голова. Нарешті махнув на все рукою і здався на Божу волю.

— Побачу на процесі і там зорієнтуєся — вирішив остаточно.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Аж наступив і довгоочікуваний день судової розправи.

Засідання суду відбувається при закритих дверях. Є тільки судді, прокурор, оборонець і один свідок — мій бувший колега по роботі, присутність котрого для мене абсолютно несподівана і незрозуміла. Акт оскарження цілком змінений і зовсім не нагадує того, що його мені давали читати у в'язниці. Насамперед, що мене дуже здивувало, в цілому обвинуваченні словом не було згадано про мою „контрреволюційну діяльність” у Дніпропетровську, хоч власне це послужило причиною моого арешту. Натомість інкримінували мені два нових „злочини”, про які я взагалі нічого не знати, і, якщо в цьому місці не здивувався, то лише тому, що беззаконність і брехня вже нікого не могли здивувати. Коротко кажучи, акт оскарження обвинувачував мене під трьома закидами:

1. Керівництво одною з клітин організації УАПЦ.
2. Ворожа агітація проти „великого братнього російського народу”.
3. Приязнь з ворогом народу Володимиром Затонським.

— Маєте якісь заяви до суду? — звертається до мене суддя.

— Маю. Заявляю, що всі так звані „зізнання” були вимушенні у мене слідчими органами НКВД протизаконними методами.

— Протестую! — зривається з місця сухорявецький, чорний і злобний жидок — прокурор. — Що значить „вимушенні”? Підсудний, так ви були знайомі з Володимиром Затонським? Відповідайте!

— Був.

— Прошу це запротоколувати, бо підсудний пізніше скаже, що ми також застосували сутичної ньюго беззаконні методи!..

Секретар записує, а суддя звертається до мене:

— Підсудний, не забігайте вперед! Ми вас ще не питали, чи ви признаєтесь до інкримінованих вами злочинів.

— Перепрошу, я складаю ту заяву...

— Підсудний! — різко уриває мене суддя. — Підсудний, я вас нічого зараз не питаю, і ви не маєте права говорити! Ви тільки змушені відповідати на поставлені вам питання.

— Я не буду відповідати ні на одне питання, — затяється я й собі, — поки моя заява не буде запротоколована!

— Нахабство! — загорлав прокурор. — Підсудний зневажає органи правосуддя! Він пере-

творює судове засідання на торговицю! Я дo-
магаюся додаткової кари!

Мій оборонець згорбився над столом, свідок
уважно розглядав свої черевики, а суддя нер-
вово засовав кулаками по столі і потім почав
шептатись з засідателями.

— Добре, — врешті звернувся він до мене. —
Підсудний, ви заявляєте, що до вас під час слід-
ства застосовували протизаконні методи... От-
же, питань: вас били?

— Ні.

— Запихали вам голки під нігти?

— Ні, — відповів знову я, собі подумав: „Ta-
ти, небоже, видно добре знаєш, що зі мною ро-
били, коли ставиш такі хитрі запитання!”

— Завдавали вам взагалі якісь фізичні
ушкодження? — питав далі суддя.

— Так.

— Так? Які саме?

— Мене два тижні виснажували стоянням і
безсонницею.

— Маєте якісь докази?

— Ви знаєте, що в таких випадках в'язень не
може мати доказів.

— Підсудний, зверніть увагу на форму пи-
тання! Я вас не питаю, чи в'язень може мати
докази. Я вас питаю, чи ви маєте докази того,
що вам завдавали якісь фізичні ушкодження?

Я вже хотів відповісти позитивно і зажадати
лікарської комісії, хоч би для того, щоб позло-

стити суддю і прокурора, але потім передумав:
це було цілком безцільне і могло тільки затри-
мати мене ще на зайніх два місяці у в'язниці.
І прокурор, і суддя, і обидва засідателі були на-
ставлені до мене вороже і не тільки не скривали
тієї ворожості, а навпаки, підкреслювали її мі-
мікою, жестами і ущipливими репліками. Тому
на останнє питання судді просто не відповів
нічого.

Вичекавши кілька секунд, суддя звернувся до
секретаря:

— Запротоколуйте: „Підсудний Олександр
Мак стверджує, що його не били, і взагалі не
має жодних доказів на протизаконні методи
слідства”. — Потім знову спитав мене: — Під-
судний Олександр Мак, чи ви визнаєте себе
винним у закинених вам обвинуваченнях?

— Ні.

— Ну, звичайно! ...Запишіть, товариш секре-
тар: „Ні”!.. От, підсудний, ви вже й попалися на
брехні: щойно призналися, що були знайомі з
Затонським, а тепер заперечуєте свою вину.

— Знайомство з Затонським не є злочином!

— Підсудний! Кваліфікувати, що є злочин, а
що — ні, — це не ваша, а наша справа! І взага-
лі стримайтесь від своїх зауважень, коли не
хочете бути додатково покарані!

Відповідаючи на запитання судді та затя-
гаючи, як справедливо сказав прокурор, „тор-
ги”, я рівночасно горячково думав над другим
пунктом обвинувачення: „Ворожа агітація проти

великого братнього російського народу”! Це було щось нове, до чого я був абсолютно не підготований. Звідки воно взялося? Чи тут часом не буде свідчити мій колега Муха, що має такий пригноблений і винуватий вигляд? Адже ні терпіти, ні останні пункти свідків не вимагали. Тільки знову виникало питання: що саме буде Муха говорити? Що він може свідчити, коли ми були навіть дуже мало знайомі і приватно говорили один раз, коли нас обох були вислали в урядовій справі до Конотопу?.. І розмова між нами, очевидно, не була цікава, бо через півтора року я вже не пам'ятав з неї ні одного слова, як і взагалі ніколи не пам'ятав про існування Мухи, котрий, остаточно, завжди спроявляв на мене враження дуже пересічної, сірої людини.

Однак, як би там не було, я розумів, що другий і третій пункти обвинувачення можуть стати фатальними, коли в одному з них буде свідок свідчити, а в другому я сам „признаюся”. Свідок може і навіть повинен брехати, якийсь там закид по суті може не бути ніяким злочином, але все одно проти них треба боронитися! Коли я вже там, у тій проклятій кімнаті ч. 22, постановив собі прийняти виклик, то треба бути послідовним до кінця! Я тепер не важив сил, не оглядався на можливості виграшу, а йшов просто наміченою дорогою. Скоріше інстинктивно, ніж свідомо, я добавчував у тих двох другорядних пунктах велику і грізну небезпеку, від якої, як я міркував, не оборонить мене і рекурс до Верховного Суду УРСР. Отже, мені їх треба

було збити тут таки, на виїзній сесії обласного суду! Треба було конечно повести справу так, щоб основою неминучого засуду (а що мене неодмінно мали тут засудити, не було жодного сумніву) став пункт перший, бо я в ньому закинув гачок, на який сподіався спіймати цілий комплект обласного суду, разом з прокурором. І тому, хоч „участь в УАПЦ” по суті була найтяжчим закидом, я проти того обвинувачення навмисне боронився дуже слабо. Тільки на всі поставлені судом питання відповідав негативно і додавав, що це самообвинувачення було в мене вимушене незаконними методами слідства.

Власне кажучи, жодний нормальний суд не прийняв би такої справи до розгляду з цілковитого браку доказів. Але в даному випадкові суд не ставив доказів, він лише обвинувачував, залишаючи справу підшукування доказів обвинуваченому. І чим гірше та абсурдніше було обвинувачення, тим тяжче було доказати свою невинність. Тому кожний советський громадянин може бути засуджений, наприклад, під закидом, що він пограбував сейфи з советським золотом на Місяці, коли він не докаже свідками з того самого Місяця, що це зробив хтось інший, і коли такий засуд покажеться органам правосуддя доцільним.

Звичайно, не знайшов доказів своєї невинності в самих запереченнях і я, тим більше, що і не шукав їх, хоч і міг багато знайти...

Другий пункт обвинувачення звучав приблизно так:

„Підсудний Олександр Мак, перебуваючи зі свідком Мухою в днях 25–26 липня 1937 року в місті Конотоп, сказав: „Тут мусить бути колись збудований великий пам'ятник на спомин того, як наші горді предки під проводом гетьмана Виговського у величезній битві 8-го липня 1659 року перший раз в історії розбили проклятих москалів”.

Зав'язка впала з моїх очей, і я собі пригадав, що дійсно, блукаючи тоді з Мухою по Конотопі, я говорив і про цю подію, хоч і зовсім іншими словами. Мене огорнула злість на Муху: „Свиня! — подумав собі. — Для чого тобі було про це взагалі згадувати? Звичайно, тебе лякали, на тебе натискали, — розумію. Але саме тому, що ця розмова була, ти не повинен був про неї згадувати. Краще було видумати щось. Однак, намагаючись надати тій невинній розмові злочинно-політичного характеру, слідчі перестаралися і зробили дурницю. Я вхопився за неї:

— Прошу повторити, — попросив. — Я щось недобре зрозумів...

Мені читають обвинувачення вдруге, після чого суддя питав:

— Підсудний, ви признаєтесь, що сказали ці слова?

— Я посміхнувся:

— Громадяни судді, я є грамотною в історії людиною!..

— Ми вас не екзаменуємо з історії, підсудний, — кинув суддя. — Чи ви грамотні в історії, чи

ні — це нас не цікавить. Ви відповідайте на питання: сказали ви це, чи ні?

— Я не міг сказати такої дурниці!..

— Ага, то тепер у вас це дурниця?

— Не тепер, а взагалі. Я повторюю: такої безграмотної дурниці я сказати не міг!

Судді і прокурор занепокоїлися. Суддя шептався з засідателями, а прокурор почав перечитувати розложені перед ним акти. Та, очевидно, ніхто з них так і не зрозумів причини моєї самовпевненості.

— Підсудний, — звернувся нарешті суддя до мене, — перекажіть нам, в яких словах ви говорили зі свідком Мухою про конотопську битву?

— Я не можу дослівно того переказати, бо не пам'ятаю тієї розмови. Але одне мушу вам сказати, що свідок дав фальшиві свідчення.

— Докази? — буркнув злісно суддя.

— Прошу, маєте докази: свідок зізнав, що я сказав, ніби побіда козаків під конотопом БУЛА ПЕРШОЮ В ІСТОРІЇ. Між тим, це був далеко не перший факт. Наприклад, в 1618 році двадцять тисяч українського війська під проводом Сагайдачного зробило похід у саму середину Московської держави і розбило кілька разів російські війська, завдавши їм особливо тяжкої поразки під містом Путивль. Пізніше, в 1633 році, українське військо під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка, виправившись на допомогу польським військам, які воювали проти Москви,

кільки разів вийшли переможцями в боях проти росіян. Я міг би назвати ще де-кілька випадків, але вважаю, що і цих досить... Як бачите, шановні судді я історію знаю, і вивчив її не у в'язниці, а ще тоді, коли вчився в школі. Очевидно, знов я і про конотопську битву, а тому не міг сказати, що це було ПЕРШИЙ РАЗ В ІСТОРІЇ, як фальшиво свідчить свідок Муха.

Хоч яке тяжке було мое становище, але в тій хвилині я б не проміняв його ні за становище судді, ні за становище прокурора. Вони були до такої міри заскочені і сконфужені, що не могли навіть найбільшими зусиллями волі цього скрити.

— Не є важко, — нарешті здобувся на слово суддя, — чи це було перший раз в історії. Головне є те, що ви раділи ворожнечею між двома братніми народами — російським і українським — а це є злочин!.. Що ви можете ще додати до своєї оборони в цьому пункті обвинувачення?

— Я взагалі відкидаю цілий пункт обвинувачення. Свідок, який раз попався на брехні, не може викликати в суду жадного довір'я ні в яких більше свідченнях. Це раз. По-друге, коли свідок Муха дійсно стверджив півтора року тому назад, що я думаю, чи говорю злочинно, то чому відразу не заявив на мене відповідним органам? Адже в такому випадку він ставав співучасником злочину!... Про це, власне, мусить спитати мій оборонець, але я бачу, що він зовсім не цікавиться ходом розправи...

— Досить! — уриває суддя. — Свідок Муха, що ви маєте зінати перед судом?

Нема жалюгіднішого видовища від того, коли в людині страх візьме гору над совістю і гідністю. Наочним прикладом того служили м'єні адвокат і Муха. Ще по адвокатові не можна було того так зауважити, бо він сидів згорблений і ні разу не підніс голови. Але покликаний до столу Муха заслуговував на найглибше співчуття. Він м'явся, посміхався ідіотичною винувато-благальною посмішкою, ламав немилосердно в руках свого капелюха і белькотів щось плутано, плутано. Коли б не моя погроза, що він став співучасником злочину", може він попросту сказав би, що я буржуазний націоналіст, проклиав москалів і возвеличував у противленні до них українців. Коли б він мав більше відваги, то сказав би, що його погрозами змусили в НКВД дати неправдіві свідчення. Але він боявся одного і другого, а тому опинився в цілком безвихідній ситуації, яку даремно намагався прикрити тією ідіотичною посмішкою. Врешті, під перехресними запитаннями суддів і прокурора, Муха був змущений призвати, що „він так не говорив", що він „думав зовсім інакше", що в нього, саме тоді, як складав свідчення „боліла голова і була підвищена температура".

— А тепер у вас голова не болить? Температуру маєте нормальну? — ідко зі зневагою спістав прокурор.

— Ні, ні!.. — поквапливо відповів Муха. — Себто... В мене взагалі часто буває...

— Свідок Муха, — категорично спітав суддя, — скажіть нам нарешті ясно і виразно: чи обвинувачений Мак, говорячи тоді з вами в Конотопі, виявляв ворожі до нашої дійсності і до советських законів настрої чи ні?

— Ні. Себто... Я не помітив...

— Отже, ви говорили неправду перед слідчими органами?

— Я... я... Коли начальник НКВД мене питав, то відповідав... так, як він мене питав...

— Свідок Муха, я попрошу відповісти виразно, бо я вас покараю за брехню!.. Питаю вас ще раз: чи обвинувачений Мак, говорячи з вами в Конотопі, виявляв ворожі до советських законів настрої і погляди, чи ні? Подумайте!..

Муха несподівано закрив обличчя капелюхом і стояв добру хвилину мовчки. Коли відкрив обличчя, вигляд його цілком змінився: був блідий, зворушенний і спокійний заразом.

— Товариші судді, — сказав тихо і твердо, — заявлю, що теперішній підсудний Мак, розмовляючи зі мною в Конотопі, не виявляв ніяких антисоветських поглядів.

Ця відповідь вплинула на присутніх, як відро холодної води.

— Та-а-ак?!. — аж захліснувся прокурор. — То, значить, ви брехали перед слідчими органами?!

— Я брехав не перед слідчими органами, — роздільно відповів Муха, — а перед тепер відкритим ворогом народу начальником НКВД... Мене незаконно звільнили тоді з роботи, мені, мені начальник погрожував арештом, коли я не підпишу тих зізнань. І я підписав. Тепер заявляю, що це була неправда! Мій колега Мак не тільки не виявив жодних контрреволюційних настроїв, а, навпаки, тоді сказав: „Подумати, скільки народу загинуло? І навіщо це було? Як добре, що ми вже не живемо в тих варварських часах!”

Щось тепле тъюхнуло в моїй душі. Муха брехав знову, бо тих слів я ніколи не говорив. Але який же він був благородний у цій своїй другій брехні! Таки заговорила в ньому совість, і він постарається вирівняти зроблену мені кривду. Коли б на це дозволили обставини, я б попросту розцілував того бідного Муху, а тепер не міг на віть відячитись теплим поглядом, бо він не дивився в мою сторону.

Ще кілька питань до мене і до Мухи, і нарешті прокурор змушений від цього пункту обвинувачення відмовитися. Я з полекшею зідхнув.

Вже десь коло четвертої години пополудні суд приступив до третьої точки обвинувачення. Всі були втомлені, всім дошкаяв вогкий холод неогрітої судової зали, всі хотіли якнайскорше скінчити комедію суду.

В третьому пункті обвинувачення мені закидали, як злочин, знайомство з Затонським,

дружбу з ним, чаювання за спільним столом, ну і, звичайно, політичну співпрацю. Знайомство і чаювання були фактами, які я визнавав, а дружбу і політичну співпрацю суд і прокурор допускали, як „логічний висновок” зі згаданих фактів. Ставши на тому становищі, суд дає нарешті останнє слово прокуророві. Прокурор говорить дуже коротко, бо, як заявляє він, мої злочини такі очевидні, що вже не вимагають ще додаткового наслідження, що в суддів не залишається щодо них ніяких сумнівів і що суд мене справедливо покарає.

— Я вважаю, — говорить він на кінець, — що за сукупність вини по першому і третьому пункту акту оскарження на підставі статті і параграфів кримінального карного кодексу оскаржений Олександер Мак підлягає карі на заслання в далекі тaborи терміном на 10 років з конфіскацією всього рухомого і нерухомого майна, без права листування!..

Слово дается адвокатові, котрий протягом всієї розправи не пустив ні разу пари з уст. Він нерішуче підводиться з місця, довго відкашлюється і нарешті проголошує таку „проповідь”:

— Товариші судді! Сторона оборони підсудного не може заперечити інкримінованих підсудному злочинів по статті параграфах карного кодексу, але, вважаючи 10 років заслання затяжкою карою, просить дати менше...

Поминаючи весь процес, який своїм перебігом нагадував якусь комедію з порушенням елементарних засад і законів, прийнятих у цілому світі

форм судівництва, виступ мого адвоката збунтував мені рештки крові. Тим більше, що останнє обвинувачення, глупе і мізерне, залишилося незбитим і готово було попсувати всю мою, так вдало досі ведену справу. Заперечити його було неможливо, лишалося тільки висміяти. До того способу я і взявся у своєму останньому слові. Поминувши драстичне і зовсім для мене невигідне питання причини моого арешту, заперечивши ще раз принадлежність до УАПЦ, я зупинився над останнім пунктом:

— Так, громадяни судді, не можу і не вважаю за потрібне заперечувати, що один єдиний раз, — повторюю ОДИН ЄДИНИЙ! — зустрівшись тоді НЕ З ВОРОГОМ НАРОДУ ЗАТОНСЬКИМ, а З НАРОДНИМ КОМІСАРОМ ОСВІТИ ЗАТОНСЬКИМ в Харкові у моїх знайомих, я півгодини сидів з ним при однім столі і випив у його присутності дві шклянки чаю. Я не зінав тоді, що він є ворогом народу, так саме, як не зінав того присутній тут прокурор, бо коли б зінав, то мусів би це прилюдно оголосити!.. А, коли не зінав ні прокурор, ні органи НКВД, в чиї безпосередні обов'язки входить викривати ворогів народу, то як міг про це знати я, пересічний громадянин?!. Правда, можете мені закинути брак острої чуйності, що я його за півгодини особистого знайомства не здемаскував. Але, коли б і це вважати злочином, то все таки погодьтесь, що давати п'ять років заслання за кожну випиту з ворогом народу шклянку чаю — це трохи забагато!..

При цих словах сонна і нудна атмосфера залі вибухнула нестриманим сміхом: сміялася охорона за моїми плечима, засміялися судді і оборонець, навіть злобний прокурор, заразившись загальним сміхом, чмухнув у хусточку, вдаючи, що витирає носа.

Удар був розрахований добре. Вже які тупі і вороже наставлені не були до мене судді, але весь комізм того обвинувачення зрозуміли також і, віддаливши на дуже коротеньку нараду, вернулись з вироком. Маючи в руках та-кий „поважний аргумент”, як участь в організації УАПЦ, суд зрікся двох інших пунктів і, згідно з бажанням „оборони” „дати менше”, скротив кару до терміну п’ять років ув’язнення в далеких таборах з суворою ізоляцією.

Мені вручили копію вироку і дозволили тут таки, у судовій залі, десятихвилинне побачення з мамою, яка, як я потім довідався, сиділа в коридорі суду.

Ми були такі зворушенні, що перших кілька хвилин взагалі нічого не могли говорити. Потім я засипав маму питаннями про дружину і дітей, а нарешті потішив її тим, що я твердо переконаний у моєму скорому звільненні. Мати вірила і раділа більше від мене.

— Так, так, — говорила вона крізь сліози, — тебе непремінно звільнить! Я вже маю навіть у Києві доброго адвоката, не такого, як цей пень... Боже, Боже, як же він так?.. Хіба він не бачив, що ти цілком невинний?!.. Ах!.. Ну, все одно!..

Кріпся! Ми тебе будемо підтримувати, як тільки зможемо...

Побачення мені вдалося одною миттю, і я ні-як не хотів вірити, що вже минуло десять хвилин. Маму силово відірвали від мене, а мене посадили в авто і відвезли до в’язниці.

РЕКУРС

Тепер треба було діяти далі і писати апеляцію до Верховного Суду в Києві. Я готувався до неї поважно і обдумував її з усіх сторін. Адже від того, наскільки вона добре буде написана, залежала моя доля.

Щось через два дні по судовій розправі викликали мене до в'язничного бюро, де я застав свого адвоката, котрий прийшов запропонувати мені свої послуги.

— Знаєте що, громадянине адвокат, — сказав я, скіпаючи злісно, — я буду апеляцію писати сам, а вам пораджу змінити фах! Бо, хоч боронити підсудних є вашим обов'язком, дозволеним державою, але під сучасну пору це справа дуже невдачна: коли будете боронити по совісти, то скоро самі шукатимете адвоката, а коли будете „боронити” так, як мене, то вас ніхто не найматиме. Я, наприклад, категорично заборонив своїй родині доручати вам подачу апеляції, бо ви і гроші взяли б і справу попсували б. Ідіть собі свою дорогою, а про мене забудьте!..

Адвокат, зіщулившись, вийшов.

Обдумавши ще раз всю історію, я попросився до подачі апеляції. Мене знову завели до в'яз-

ничного бюро, дали перо, атрамент і два листки паперу, при чому попередили, що коли я їх зіпсую, то інших не дістану. Отже, доля моя могла також залежати від двох листків паперу.

Писав я коротко: згадав причину моєго арешту, методи допиту і дальший хід справи.

„Сам факт, що і слідчі органи і суд відмовилися від признання за мною вини, що послужила причиною моєго арешту, вимагав з погляду закону і здорової логіки моєго негайного звільнення. Ale службовці НКВД для закриття своєї попередньої помилки, поповнили вже свідомий злочин і, щоб не випустити мене на волю, фізичними і психічними тортурами вимусили мене видумати на себе іншу провину, на якій і є опертий вирок обласного суду; зідно з яким я маю відбути п'ять років заслання.

Між тим коли б органи правосуддя не були наставлені на те, щоб неодмінно мене засудити, а йшли дорогою своєї безпосереднього призначения, себто дорогою оборони закону і справедливості, що мусіло б близьче обізнайомитись з моїм самообвинуваченням і пізнати всю його дику абсурдність.

Я народився в 1905 році, а організація УАПЦ постала в 1921 році. Між тим у моєму самообвинуваченні ясно сказано, що я був головою одної з філій організації в 1918 році, себто, маючи 13 років, керував політичною організацією при роках перед тим, як вона постала.

Жертвою такою дивачного обвинувачення можна було впасті хіба тільки завдяки цілко-

витій безграмотності суддів, або їхнього необ'єктивного підходу до справи".

Такий був „цвях” мого рекурсу.

Не знаю, наскільки вся апеляція відповідала вимогам офіційної форми (в Советському Союзі на щастя, формі не надавали ніколи ніякого значення), але, як я міркував, змістом своїм мусіла вибити з рук НКВД і суду єдиний фальшивий атут, який я сам їм заздалегідь підсунув у руки. Це був останній запас моєї „амуніції” і, „вистрілявши” його, я нетерплячко чекав на висліди.

Потяглися знову сумні тюремні будні...

Правда, мені вже було значно легше, бо я почав діставати з дому харчеві пакунки і навіть невеличкі грошеві перекази, за які в'язням раз на місяць дозволяли купувати в тюремній крамниці хліб, ковбасу, сало, мило, цигарки та інші немудрі артикули. Два рази мені дозволили побачитися з мамою. Раз на місяць я мав право вислати і одержати одну поштову листівку, що я використовував на зв'язок з дружиною. Окрім того, в'язнів уже поменшало, і ми спали не на підлозі і по черзі, а на причах. Отже, загальне становище всіх нас без порівняння поліпшилося. Але почуття неволі не зменшилося. Моя туга за вільним світом зростала кожного дня, і я з хворобливою нетерпелячкою чекав відповіди на мій рекурс.

Однак, минуло три місяці, а відповіди таки не було.

В перших днях травня приснився мені сон: ніби стою перед якоюсь церквою, дуже старо-

винної будови. Обходжу її з усіх сторін, шукаючи дверей, щоб оглянути її знутра. Але двері і вікна забиті дошками, так що здійснити мені свій намір нема жодної можливості. Так я і будився, не зайшовши до середини.

Церква уві сні в забобонних переконаннях в'язнів є символом неволі, точніше в'язниці. Тому, коли я розповів свій сон товарищам по камері, вони всі одностайно прийшли до висновку, що тюрма для мене вже закрита і я незабаром опиняюся на волі. Один, особливо авторитетний у розгадуванні снів чоловіка, навіть сказав:

— Сон мусить здійснитися до трьох днів. Побачите!

Шостого травня, саме у вихідний день, мене несподівано викликали до канцелярії.

— О, — заздрили мені в'язні, — напевне на волю, коли прийшли по вас у вихідний день!..

Тієї самої думки був і я, а тому не йшов, а біг, забуваючи зовсім, що мене покликали без речей.

В канцелярії чекав на мене якийсь незнайомий жидок з відзнаками молодшого лейтенанта НКВД, котрий ні з того ні з цього накинувся на мене з найгіршою лайкою. Обізвавши мене всікими словами, несподівано спитав:

— Де є ваш брат?

— Брат?! — здивувався я. — В мене взагалі братів не було!

— А де є ваша жінка?

— Не знаю! — відповів я без надуми, хоч знов, що дружина є в Шепетівці.

— А де є брат вашої жінки? — продовжував випитувати мене жидок.

— Дивна річ! — відповідаю різко. — Звідки ж я можу знати, де є брат моєї жінки, коли я вже майже рік сиджу у в'язниці?!

Енкаведист лютує і лається ще гірше, а потім питает:

— Маєте при собі копію вироку обласного суду?

— Маю.

— Покажіть!

Нічого не підозріваючи, виймаю з кишенні і показую йому копію вироку, а він, пробігши її очима, ховає.

— Дозвольте, — пробую я протестувати, — я цієї копії не можу вам дати, бо мені наказали тримати її завжди при собі!

Енкаведист у відповідь лається ще раз і вискачує за двері, так і не віддавши мені документу.

Збентежений, повертаюся до камери і розказую товаришам свою дивну пригоду.

— Коли вони злостяться і кленуть, — вирішили в'язні, — то ваша справа мусить бути на добрій дорозі. Можете не сумніватися: сон правду сказав!..

Минуло ще два тижні. Нарешті мене викликають „з усіми речами”.

Складаю своє убоге майно, дещо роздаю, а руки мої тремтять, бо „з усіми речами” викли-

кали або при звільненні, або при переводі до іншої камери, або при смертному вирокові. Правда, викликали з усіми речами також на етапи, але про етапи ми завжди догадувалися по особливому русі у в'язниці. Сьогодні його не було. Отже, що мене чекало?

Сердечно прощаюся з товаришами по неволі, дістаю при тому масу доручень, свою чоргою прошу їх повідомити, про що слід, мою родину, коли б так мене заслали, а вони опинилися на волі.

Мене садять до „чорного ворона” і везуть до НКВД.

— Громадянин Мак, — заявляє мені новий начальник, — цим самим повідомляю, що рішенням Верховного Суду УРСР від третього травня цього року ви є звільнені з-під арешту. Але... але я є зобов'язаний також повідомити вас, що Верховна Прокуратура УРСР вважає ваше звільнення неправильним і підносить протест перед Сесією Верховного Суду СРСР в Москві. Поки той суд винесе своє рішення — ви є вільні і користаєтесь всіми громадськими правами.

Для мене спочатку протест прокуратури здався дрібницєю. Головне було — воля! На кілька тижнів, хай навіть на кілька днів, — але воля! Побачити родину, обняти дітей, ходити по свіжому повітрю — Боже, яке щастя! Яке безмежне щастя!

Але перед ненависною фігурою вдаю байдужого і пытаю:

— Чи я маю право домагатися компенсації за втрачений час?

— Так. Інститут виплатить вам вашу попередню платню за два місяці.

— За два місяці тільки?! Але ж я сидів майже цілий рік!

— Нічого не пораджу: такий тепер закон.

— Ну, як закон, то закон... Попрошу тепер свої документи.

— Документи? Документів у нас нема. Ми одержали тільки розпорядження вас звільнити. Більше нічого не знаємо.

— То що ж я буду робити без документів? Не згадуючи вже про посвідки праці, про диплом, про військовий білет, без яких можу ще деякий час обійтися, але без пашпорту я не маю права навіть ніде однієї ночі переспати. Ви ж знаєте закон!

— Нічого не пораджу. Ідьте до області: вся ваша справа там, напевне, з документами.

Сперечатися не було сенсу.

Виходжу з НКВД і відразу попадаю в обійми мами.

— Сину, мій сину! — шепоче стиснутим від хвилювання голосом мама. — Я вірила, що ти вернешся!

Ми плачемо й цілуємося, а випадкові перехожі дивляться на нас з заздрістю і співчуттям.

Йдемо на самий край міста до наших знайомих, котрі вже притулили маму і годились

прийняти мене також. Мама по дорозі розказує мені про весь перебіг моого рекурсу:

— Я була в Києві, коли відбувалося засідання Верховного Суду, але сиділа за дверима, бо і там нікого всередину не пускають. Правда, чекала недовго, може зо дві години. Адвокат мені ще перед тим сказав, що є великі шанси на виграш, бо твоя апеляція дуже добре написана... От я сиділа і чекала. Аж нарешті виходить адвокат і вітає мене з твоїм звільненням. Я зараз вечірнім поїздом поїхала назад. Думала, що, поки прийду, ти вже будеш на волі... Адвокат казав, що після рішення суду звільняють дуже скоро... Але — ні. Чотири дні я стояла то під в'язницею, то під НКВД і чекала. Даремне! Почала я тоді всюди випитувати, але всі мені казали, що нічого не знають. Тоді я поїхала до обласного суду і кажу їм, що тебе звільнили в Києві. Думаєш, повірили? Кажуть: „Ви, старушка, не докучайте нам. Як прийде час, то вашого сина, хоч би ви й не хотіли, звільнять: даремно в тюрмі також не годують”... Ще насміхаються!. Бачу я, що тебе не хотять звільнити, та й поїхала знову до київського адвоката. Він дуже впливовий. Зараз пішов до Верховного Суду і почав там домагатися категоричного розпорядження по телеграфу до обласного суду, НКВД і в'язниці, щоб тебе випустили. І, бач як помогло: вчора тільки телеграми повисили, а сьогодні тебе вже й звільнили! Добре, що я не затрималася, а вчора таки й виїхала, бо хто б тебе зустрів?

Мама, як дитина, розказуючи це все, то раділа, то обурювалася, то підганяла мене, щоб я поспішав на сніданок, то зупинялася посеред дороги і розказувала ще інші подробиці.

Ця розповідь, таємниче відбрання копії вироку обласного суду злісним енкаведистом і протест прокуратури нагнали на мене сум і принесли задуматися. Я потребував самотності. Тому після сніданку перепросив маму і знайомих та подався геть ще далі за місто, в поле.

Спочатку вся моя увага була зосереджена над питанням моого непевного і тривожного майбутнього. Але поволі мої понурі думки розвіювалися під впливом дзвінкої мельодії гарячого літнього дня. Чисте повіт'я, море давно не баченого соняшного сяйва, безмежні простори, не замкнені брудними тюремними мурами, наповнювали всю мою істоту казковим блаженством. Мені здавалося, що все довкола вітає волю і співає про неї. Коли в думках порівнював той світ, який покинув дві години тому назад, з тим, що стелилося перед моїми очима, коли згадував тих, хто сидів за ґратами в'язниці, то навіть думка про можливість відчувати щось інше, окрім безмежного щастя і подяки Богові, вважалася мені блузниством.

І я йшов, уже забувши свої чорні думки, упивався почуттям свободи руху, мріями про скору зустріч з найдорожчими моєму серцеві істотами, захлиснувшись надміром щастя, зовсім не звертаючи уваги на те, куди йду. Раптом гос-

трий крик: „Стій! Стріляю!” вертає мене до притомності. Обернувшись вбік, бачу вояка з націленою на мене рушницею.

— Руки вверх!

Остовпілий, виконую наказ і зупиняюся.

— Повертай направо! Вперед! — командує вояк, як на муштрі.

Спочатку я був переконаний, що мені сниться, тільки не міг собі усвідомити, що мені снилося: чи те, що мене звільнили, чи те, що я знову заарештований.

Ще приголомшений, підкоряюся і йду, куди мені наказують, і аж тоді бачу дротяну загорожу і стовби з загрозливими написами: „Вхід без дозволу суверено заборонений!”

Якась засекречена зона!..

Вояк заводить мене до невеличкого будинку поблизу касарень і мельдує дижурному старшині:

— Впіймав підозрілого!

— Ваші документи?.. — звертається старшина до мене.

— Документів у мене нема ніяких...

— Як нема?! — аж підскакує старшина. — А де ж ваші документи?

— Мене всього кілька годин тому назад випустили з в'язниці і документів покищо не видали.

— Це неможливо!.. Сторожа, обшукати його!

Мене докладно обшукають, але нічого, звичайно, не знаходять. Старшина починає писати протокол. Занотувавши всі необхідні дані, пише:

— Чого ви сюди зайдли?

— Я йшов на прохід.

— Гм!.. — недовірливо усміхається старшина. — Йшли на прохід простісенько в заборонену зону?..

— Я зовсім не знов, що це заборонена зона.

— Як не знали? Може ви, професор, і читати не вмієте? Та ж тут на кожному кроці написана осторога!

— Я так задумався, що не помітив, — сказав я і відчув, що ще посилив підозріння.

Коли б я навіть скотів пояснити причину своєї неуважності, то тільки виставив би себе в смішному світлі. Що для цього чоловіка означали слова: „краса”, „мрії”, „поезія”? — Порожні звуки!

Старшина скінчив протокол своїми „особистими міркуваннями” і „спостереженнями”, а потім покликав двох вояків і передав їм запечатаний пакет.

— Заарештованого відвести в НКВД і доручити начальникові!

— Єсть, товариш лейтенант! — стукнув обличасами вояк.

— Майте на увазі, — звернувся до мене старшина, — не пробуйте тікати, бо охорона в тако-

му випадкові має право стріляти без попередження...

Отак з заложеними назад руками під охороною двох вояків з націленими рушницями іду через ціле місто до НКВД. Ця процесія звертає загальну увагу, і коло нас збирається цілий натовп. Очевидно знищено убраний і оголена голова видаються особливо підозрілими, бо цікаві хлопчаки, перебігаючи з одного хідника на другий, весело підстрибують і кричать на ціле горло:

— Шпіона піймали! Шпіона ведуть!!

Нарешті заходимо в НКВД. Сторожа вручає пакет дижурному, і за кілька хвилин я знову стою перед начальником.

— Що сталося? — питает він мене.

— Нічого надзвичайного: це — перші кроки безпашпортного існування.

— А чого ж ви йшли в заборонену зону? Чи не можна було для прогулки вибрати інше місце?

„Що я буду тобі, дурневі, пояснювати?” — подумав я і не відповів нічого.

— Ну, нічого, — каже начальник, — ви вільні. Тільки на майбутнє звертайте увагу, куди йдете... Полагодьте свої грошеві справи в інституті завтра, але там і ночуйте. Я порозуміюся з директором телефонічно, і він вас прийме до гуртожитку на дві ночі. Але післязавтра найдалі їдьте до області по документи.

— Добре, — відповів я. — Але дозвольте мені задати ще одне питання: шостого травня приїхав до в'язниці якийсь молодший лейтенант органів державної безпеки і забрав у мене копію вироку обласного суду. Чи не можете ви мені сказати, хто був і для чого йому здалася копія?

Начальник, заскочений несподіваним питанням, цілком очевидно для мене збрехав:

— Нічого про це не знаю... Я нікого до вас не посылав... То напевне був хтось з обласного НКВД... Зрештою, коли вирок скасований, то для чого вам копія?

„Коли ти брешеш, — подумав я, виходячи з НКВД, — то в тому мусить щось бути”...

Через кільканадцять хвилин я був у кабінеті директора інституту, а він зустрів мене, як найближчого приятеля:

— А-а-а, товариш Мак! Який я радий! Ну, як там, все в порядку? Прекрасно! Гроши? Дістанете в цій хвилині. Зараз підете до бухгалтерії, і вам виплатять. Сідайте, сідайте!.. Ви, звичайно, залишаєтесь у нас далі на роботі?.. Уявіть собі, що я передчував ваше звільнення, а тому навіть нікого не шукав на ваше місце. Так ми цілий рік викручувалися, що поділили ваш курс між іншими професорами... Скільки то було клопоту!.. Децо, звичайно, треба буде вам надробити в наступному році, бо ваші ко-

леги самі казали, що багато матеріялу подали чисто поверхово... Отже, привозьте родину назад, займайте ваше старе мешкання і починайте працювати. Коли хочете, завтра вже поставимо вас у розклад.

— Та воно було б добре, — відповів я. — Але що моя жінка тут буде робити?

— Буде працювати так само, для неї також є місце.

— А ви ж казали їй, що вона не належить до советських кадрів, — пустив я шпильку, пригадуючи, що мені розказувала мама.

— Хіба я таке казав? Щось не пам'ятаю...

— Ви не пам'ятаєте, але моя жінка буде це пам'ятати до смерти, і тому, думаю, роботи у вас не прийме. Зрештою, я ще побачу.

— Між іншим, знаєте, — змінив директор неприємну для себе тему, — вашого сусіда, що мешкав над вами, також звільнено. Бачите, як хто невинен, то таки невинен.

Я прощаюся з директором, дістаю платню за два місяці і виходжу на подвір'я.

— А-а-а, Мак!!! А я хіба не казав? — і мене хапає в обійми „Сорока”, який так геройчно боронив жінку на іспиті.

Вітаємося широ.

— Ну, як? — питає він мене. — Залишаєтесь далі на роботі?

— Думаю, що ні, хоч директор мене дуже запрошує...

— Ага, „запрошує”! Певно, що буде запрошувати!.. Ви ж знаєте, що тут була ціла катастрофа з вашими годинами!.. Куди тільки дирекція не зверталася, куди тільки вона не писала, а на ваше місце кандидатури не могла знайти. Історія української мови і загальне мовознавство такі тяжкі і слизькі з політичного боку предмети, що тільки справді відважні люди беруться їх викладати. А тепер директор буде ще більше натискати, щоб ви залишилися, він піде, на які завгодно, вимоги.

— Чому?

— Як то „чому”?! Хіба ви не розумієте? По-перше, я вам казав уже, що ваш фах тепер дуже високо ціниться, а, по-друге, ви вже тепер перейшли „чистилище” і вважаєтесь на 100% певним. Коротше кажучи, ви є тепер такою рідкістю, що можете зробити блискучу кар’єру!..

„Коли б директор знав, як представляється моя справа, то напевне так би мене не запрошував”, — подумав я, але вголос не сказав нічого.

На другий день я вже був в обласному суді.

По довгій біганині, запитах і виясненнях мене з великими труднощами допустили до голови суду. Він зустрів мене з відкритою ворожістю і навіть не попросив сісти. На запит щодо документів відповів:

— Ваша справа ще не прийшла з Києва, а документи є при справі.

Я відразу зрозумів, що він бреше, а тому сказав:

— Мені відомо, що документи у вас, бо справа на другий день після вироку була вислана сюди.

— Хто вам це сказав?

— Мати.

— Ваша мати вже вижила з розуму, і ви їй не вірте.

— Громадянине суддя, я попрошу вас не ображати моєї матері!

— А я вам забороняю ображати мене, як суддю! Коли я кажу, що документів нема, то знаєтися нема! Ясно?

— Припустім... Тепер ще одне запитання: чи не можете ви мені сказати, хто був той старшина НКВД, котрий 6-го травня забрав у мене у в'язниці копію вашого вироку?

Голова суду помітно змішався:

— Не знаю... Я не вмішуся в те, що робить НКВД.

— Але я хочу і повинен відібрати ту копію назад!

— Ну, то відбирайте...

— А де ж її шукати?

— Слухайте, ви, Мак! — заверещав суддя.

— Це я вас маю питати, куди ви поділи документ, який повинні були тримати при собі?!. Яке ви мали право його віддавати, коли були

— Думаю, що ні, хоч директор мене дуже запрошує...

— Ага, „запрошує”! Певно, що буде запрошувати!.. Ви ж знаєте, що тут була ціла катастрофа з вашими годинами!.. Куди тільки дирекція не зверталася, куди тільки вона не писала, а на ваше місце кандидатури не могла знайти. Історія української мови і загальне мовознавство такі тяжкі і слизькі з політичного боку предмети, що тільки справді відважні люди беруться їх викладати. А тепер директор буде ще більше натискати, щоб ви залишилися, він піде, на які завгодно, вимоги.

— Чому?

— Як то „чому”?! Хіба ви не розумієте? Поперше, я вам казав уже, що ваш фах тепер дуже високо ціниться, а, по-друге, ви вже тепер перейшли „чистилище” і вважаєтесь на 100% певним. Коротше кажучи, ви є тепер такою рідкістю, що можете зробити блискучу кар'єру!..

„Коли б директор знов, як представляється моя справа, то напевне так би мене не запрошував”, — подумав я, але вголос не сказав нічого.

На другий день я вже був в обласному суді. По довгій біганині, запитах і виясненнях мене з великими труднощами допустили до голови суду. Він зустрів мене з відкритою ворожістю і навіть не попросив сісти. На запит щодо документів відповів:

— Ваша справа ще не прийшла з Києва, а документи є при справі.

Я відразу зрозумів, що він бреше, а тому сказав:

— Мені відомо, що документи у вас, бо справа на другий день після вироку була вислана сюди.

— Хто вам це сказав?

— Мати.

— Ваша мати вже вижила з розуму, і ви їй не вірте.

— Громадянине суддя, я попрошу вас не ображати моєї матері!

— А я вам забороняю ображати мене, як суддю! Коли я кажу, що документів нема, то значить нема! Ясно?

— Припустім... Тепер ще одне запитання: чи не можете ви мені сказати, хто був той старшина НКВД, котрий 6-го травня забрав у мене у в'язниці копію вашого вироку?

Голова суду помітно змішився:

— Не знаю... Я не вмішуся в те, що робить НКВД.

— Але я хочу і повинен відібрати ту копію назад!

— Ну, то відбирайте...

— А де ж її шукати?

— Слухайте, ви, Мак! — заверещав суддя. — Це я вас маю питати, куди ви поділи документ, який повинні були тримати при собі?!. Яке ви мали право його віддавати, коли були

зобов'язані берегти його більше, ніж власну голову?!. Вам мало того, що я вас не притягаю за це до відповідальнosti, то ви ще, може, хочете зробити з мене Шерлока Гольмса? Найміть собі льокала для пошуку загублених документів!

Ледве стримуючи себе від люті, я виходжу від судді і йду до прокурора.

Мене рішуче відмовляються прийняти, але я так вперся, що таки добився побачення.

Коли голова суду проявляв до мене тільки ворожість, то прокурор дихав ненавистю. Вислухавши справу з затриманням документів, сказав:

— Я ваших документів не маю і не можу вам їх віддати.

— Я не прийшов до вас, щоб ви мені віддали документи. Я прийшов вас просити, щоб ви своїм авторитетом вплинули на тих людей, котрі мають мої документи і котрі їх незаконно затримують.

— Ах, то я аж тепер для вас авторитетом зробився?! — позеленів прокурор. — А тоді, коли ви свою апеляцію писали, ви визнавали мене авторитетом?!?! Я заступаюся за інтереси тих, хто заслуговує моого заступництва! Таких, як ви, я тільки караю!!

— Значить, ви відмовляєтесь від...

— Відмовляюсь, відмовляюсь! — закричав прокурор, не даючи мені навіть скінчити.

— Добре, — сказав я, відчуваючи, що голос мій став зловіщо-загрозливий. — То, може, тоді ви дасте мені відповідь ще на одне питання: 6-го травня у мене у в'язниці видер силово копію вироку обласного суду якийсь молодший лейтенант НКВД. Чи не поможете ви мені його відшукати? Тут уже не потрібно заступатися за мої інтереси, а за правопорядок загального характеру...

Я якось інтуїтивно відчував, що за тим відібраним копії щось криється, бо і в лубенському НКВД і тут, у голови суду, на мій запит мінилися обличчя. Але найочевидніше зареагував прокурор: він спочатку почervонів, потім побілів і нарешті з фальшивою байдужістю відповів:

— Це мене зовсім не цікавить...

— Так?!?! — здивувався я. — Тоді пробачте!.. А я, власне, думав, що найбільше повинна зацікавитися таким випадком прокуратура...

Після тих слів, не чекаючи навіть відповіді, я повернувся і вийшов. Ще чув, як за закритими дверима кричав прокурор:

— Нахаба! Він прийшов мене вчити, чим повинна цікавитися прокуратура!

При виході я затримався, бо був такий схвильований, що боявся впасти. Обтираючи лице хусточкою і махаючи собі в обличчя капелюхом, я навіть не помітив, звідки коло мене з'явився якийсь чоловік

— Той лейтенант, — сказав він тихо і спішено, — за яким ви питаете, приїхав з Дніпропе-

тровська, щоб довідатися про вас. Вирок обласного суду був скасований, і про це вже тут знали. Суддя відмовився дати йому копію свого вироку, але лейтенант сказав, що він таку копію мусить мати і погнав до вас в Лубни автом...

Перше, ніж я зміг отяmittися від несподіванки, чоловік вийшов з будинку прокуратури. Доганяти його, чи затримувати було просто нечесно. Я ще вичекав хвилину, а тоді вийшов за ним. Та серед кількох перехожих, що прямували в різні сторони, годі було когось піznати. Хто він був — залишиться напевне назавжди таємницею.

Че лишалося нічого іншого, як їхати до Києва.

У Верховному Суді, як я і сподівався, мені сказали, що мої документи разом з касацією вироку пішли до обласного суду і що мені їх повинні були віддати при звільненні. При тому секретар висловив припущення, що, коли прокуратура і далі не випускає справи зі своїх рук, то документи, правдоподібно, можуть бути з області переслані до прокуратури.

Пішов я до Верховної Прокуратури і, вже нічого не говорячи про випадок з копією, просив тільки помогти мені відшукати документи. Секретар, вислухавши мене, сказав:

— Документи ви повинні були відібрати в обласному суді, але, коли вам їх не видали, то

почекайте, поки справа не повернеться до нас. Зайдіть так через днів десять.

— Це абсолютно неможливо! Я не можу жити в столичному місті десять днів без пашпорту!

— При чому тут столичне місто? Без пашпорту ви ніде не можете жити.

— Тим більше!

— Ну, то зайдіть через два-три дні.

На щастя я в Києві мав кілька добре знайомих родин і ночував то в одних, то в других, укриваючись, як злочинець. До прокуратури УРСР ходив щодня п'ять разів підряд. Коли прийшов шостий раз, секретар сплеснув у длоні:

— Чому ж ви раніше не прийшли?! А ми вчора цілу справу, разом з усіми вашими документами вислали до Москви!

Мені стало млюсно.

— Адже я вчора у вас був!

— Були? Неможливо!..

— Як „неможливо”? Що ви за комедію граєте зі мною?!

— Ви, будь ласка, не кричіть, бо ви не на базарі!

— А ви не грайте комедії, бо ви не в театрі! Що це у вас уже законних методів не стало, що ви вдаєтесь до примітивного шахрайства?!

— Що? Прокуратура вдається до шахрайства?!

Я моментально опам'ятився, але з тону не спустив:

— Не прикривайтесь авторитетом прокуратури! — кричав далі. — Ви для мене не прокуратура, а тільки технічна сила, яка не дотримує слова і не справляється зі своїми обов'язками!

— Я вас більше не бажаю слухати!

— А я більше не бажаю з вами говорити! Я буду говорити з вашими зверхниками!

— Прошу!..

Ледве відкривши двері, я вийшов на двір. Руки у мене тряслися, і зуб не попадав на зуб. Щоб трохи заспокоїтися, я випив у близькому кіоскові три шклянки льодової зельтерської води і, завернувшись до парку, сів на лавці.

Безперечно, моя поведінка в прокуратурі була глупа. Той бідний секретар робив тільки те, що йому наказували, і на нього кричати було смішно. Своїм криком я зробив лише приемниць головним закулісним антрепенерам, котрі сиділи за начальницькими дверима і сміялися в кулак.

Заспокоївшись трохи, іду до свого адвоката, котрий боронив мене перед Верховним Судом, і починаю наново розказувати обридлу історію. Той вислухав мене і безпорадно розвів руками:

— На жаль, в цьому випадку нічим не можу допомогти. Затримання ваших документів є ціл-

ком протизаконним, бо, коли ви оправдані, то мусите документи мати на руках, незалежно від того, чи прокуратура годиться з вашим звільненням, чи ні. Як би це зробила якесь інша установа, наприклад, НКВД чи в'язниця, то я би вам порадив звернутися до прокуратури. Але коли це робить прокуратура, то скаржитись нема куди: з прокуратурою ж судитися не будете! Це дійсно парадоксально!

Вимучений фізично і морально, хворий від насмішок і свідомості свого безпорадного становища, я нарешті махнув рукою на все і на ризик поїхав до Шепетівки шукати ліку на свої болі в теплому колі давно не баченої родини.

БЕЗПАШПОРТНИЙ

Першим моїм обов'язком по приїзді в Шепетівку було піти до міліції і зареєструватися на право побуту. Маючи зі слів жінки позитивне уявлення про начальника, пішов до нього з певним довір'ям і по-щирості представив йому мої клопоти в стислих словах. Він уважно вислухав мене і сказав:

— На жаль, я не можу вам дозволити тут жити без пашпорту, тим більше, що наша область є прикордонна.

— То що ж мені тоді робити?

— Іхати назад.

— Але ж, дозвольте, куди „назад”? В Лубни? Я тепер там не маю ні праці, ні мешкання, ні права на побут, так саме, як тут. Тут, при наймні, маю ще родину, і жінка працює.

— Це нічого не змінює: в нас ви не можете залишитися.

— Я і не маю наміру залишатися в Шепетівці назавжди. Я прошу тільки вашого дозволу перебути тут деякий час, поки я напишу до Москви і одержу відповідь.

— У вашому випадку я не можу рішити самостійно: мушу порозумітися з НКВД. Зайдіть через годину.

Коли приходжу через годину, начальник каже:

— Даємо вам право залишитися у нас на два тижні. Оскільки пашпорту не маєте, то мусите щодня приходити реєструватися особисто. При тому раджу вам у власних інтересах добитися якнайскоріше відповіді з Москви.

Прийшовши додому, сідаю і починаю писати: до Верховного Суду Союзу і до Верховної Прокуратури в Москву, до секретаря ЦК ВКП(б)У Хрущова в Київ і навіть до самого Сталіна.

Чекаючи відповіді, з великими труднощами випросив собі ще два тижні дозволу на мешкання в Шепетівці, а при тому щодня ходив реєструватися.

Від Верховного Суду і Верховної Прокуратури відповідь взагалі не прийшла. Хрущов повідомляв коротенько, що мого листа він передає на розгляд... Прокуратури УРСР в Києві, а від Сталіна писав якийсь його секретар і радив звернутися до Верховного Суду і Верховної Прокуратури в Москви.

Коротше кажучи, справа опинилася в замкненому колі!

До того всього з одного видавництва, де я раніше працював, прийшов грошевий переказ за повторне видання перекладеної мною колись з англійської мови книжки. Але пошта категорично відмовилася видати мені гроші, вимагаючи пашпорту, як єдиного документу, на який

вона мала право видавати всі пакунки і перекази. Коли ж я запропонував пашпорт своєї жінки, то мені сказали, що при тому мусить бути доручення адресата, завірене урядовою установою.

Скінчився і другий двотижневий дозвіл на право побуту, і я, прийшовши просити ще раз його продовження, рівночасно попросив начальника міліції підтвердити мій підпис на грошевому дорученні на ім'я жінки. Але начальник категорично відмовився і від одного і від другого:

— Ми не маємо права ні підтверджувати ваших підписів, ні взагалі далі толерувати ваше незаконне у нас перебування. Без пашпорту ви являєтесь для нас формально невідомою і навіть підозрілою особою.

— Підозрілою? — здивувався я. — То заарештуйте мене!

— Не маємо на те підстав: адже ви перебуваєте у нас легально.

— Знаєте, начальнику, — не витерпів я, — справді, на такій „свободі” мені ще гірше, як у в'язниці! Бо, як там не було тяжко, але я знов, що є в'язнем, і тому спокійно мирився з усіми обмеженнями. Але навіть і при тих обмеженнях я мав якісь права і підлягав якимсь законам: для мене, насамперед, був забезпечений дах, хай і в'язничний, але все таки дах; мені давали їсти, може мало, може погано, але таки давали; нарешті, коли мені приносили пакунки,

чи грошеві перекази, то ніхто від мене не вимагав пашпорту і ніхто мені не казав так, як оце ви тепер, що я — людина невідома і підозріла. А тепер я — гірше від індуського парія: роботи без документів не дістану, права на побут також, але одночасно, як самі знаєте, я не маю права існувати без праці і без реєстрації на мешкання. Більше того, я такий безправний, що мене навіть заарештувати не можна! Ні, справді, заарештуйте мене!.. Тоді я буду в якомусь законному становищі, і вже ви будете ламати голову над тим, що зі мною зробити. Може, як заарештований, я перестану бути для вас „невідомим” і тоді буду навіть мати право домагатися у вас підтвердження підпису на моєму грошевому дорученні? Заарештуйте?

— Ви, звичайно, жартуєте, — усміхнувся начальник.

— Зовсім ні. Я говорю цілком серйозно!

— Коли б навіть ви говорили серйозно, то я вам відповім, що на арешт ні маю підстав.

— Ну, то мені залишається хіба піти напинитися, побити когось на вулиці, або влізти крізь вікно до чийогось мешкання, щоб дати вам бажані підстави.

— Думаю, що ви того не зробите.

— Не ручу... Адже в мене іншого виходу нема! Що ж я маю зробити? Повіситися? Чи сказати вам, що я звідси не вийду, не вступлюся, всупереч всім вашим наказам! Що ви тоді зробите?

Начальник задумався.

— Дійсно, дурне становище, — сказав задумано. — Але я так думаю, що сидіти вам і далі в Шепетівці — безнадійно. Ідьте ще раз до Києва і добивайтесь якогось рішення. Коли документів вам не вдастся одержати назад, то добийтесь розпорядження зареєструвати вас тут у нас на мешкання. Маючи таке розпорядження, я вже зможу видати вам бодай короткотерміновий паспорт, як єдину підставу для реєстрації на право мешкання. А з тим паспартом будете якось собі давати раду. Головне, аби тільки зачепитися. Потім паспорт вам будуть продовжувати. Підпис на грошевому дорученні також в Києві вам повинні підтвердити, бо знають вашу справу ближче. Я, жаль, більше нічого для вас зробити не можу.

Я подякував за розумну пораду і на другий день виїхав до Києва.

ВИЯСНЕННЯ НЕЯСНОЇ СПРАВИ

Те, що сталося в Києві, нагадує цілком американський пригодницький фільм зі штучно на-громадженими „випадковостями”.

Ледве я переступив поріг Верховного Суду, як попав у обійми чотирьох чоловіків — моїх колишніх колег по роботі з Дніпропетровська.

— Мак? Олександер? На волі? Що ж це таке??!

— Чи й ви всі такої думки, що Олександер Мак мусить конче бути у в'язниці? — засміявся я, щиро обіймаючи своїх знайомих.

— Ми — ні! Але такої думки є наші судді! Ви ж знаєте, чого ми тут сидимо? Та ж за тими дверима, де стоїть варта, саме в цей момент нас судять!

— Вас судять??! А чого ж це ви без охорони?

— Зараз все пояснимо. Але насамперед треба викликати з засідання нашого адвоката!.. Господи Боже, та ж те, що ви на волі цілком міняє нашу справу!!!

І вони всі, покинувши мене у великому здивуванні, стрімголов понеслися коридорами в на-

прямі залі засідань і вскорі повернулися зі своїм адвокатом.

— Ось тут, маєте: це — Олександр Мак! До мене підходить здивований адвокат:

— Ви є дійсно Олександр Мак?

— Я, у власній особі.

— На волі офіційно?

— Адже не можете підозрівати, що втік з в'язниці...

— Коли вас звільнили?

— Двадцятого травня на підставі вироку Верховного Суду з третього травня.

— Маєте копію вироку при собі?

— Маю.

— Дайте мені її. Я вам зараз поверну після засідання. Можете бути певні, — звернувся до моїх колег, — що ваша справа є виграна!

І побіг назад, розмахуючи моїм папером.

— Тепер розказуйте, — звернувся я до своїх знайомих, — що це все значить?

Мої товариші, денервуючись і перебиваючи один одного, починають розказувати свою історію: арешт, трагічну смерть старого секретаря і комедію „виборів” мене на „голову організації”.

— А чого ж це не видно між вами моого „приятеля”, що постарався для мене таку „високу посаду”? — спитав я.

— Ого, його вже не побачите! Він, бідолаха, був такий м'ягенький, так ставався догодити слідчим, що повидумував на себе десятки різних „злочинів”, щоб, як сам казав, довести свою „безконечну відданість інтересам советської держави”. Спочатку йому обіцяли всякі полегіші, але, коли зібралося багато матеріалу, то його відділили від нашої справи і засудили на 10 років.

— Шкода дурня, — пожалів я щиро: — адже лишилася жінка і троє дітей... А як було далі з вами?

— З нами було дуже погано, — перебрав наречті на себе ролю головного отповідача асистент Греськів. — Коли б не ті зміни в НКВД, то ми, мабуть, волі не побачили б ніколи. Але, коли Єжова зліквідували, а частину наших слідчих порозганяли, то ось дружина товариша директора і воєнрука*) використали всі свої зв'язки і знайомства, щоб повернути справу в добру сторону. На процесі в обласному суді ми заперечили всі свої попередні зізнання і розказали, як нелюдськи був забитий на наших очах секретар. Особливо ж помогло нам те, що вас, „голову організації”, чомусь до нашої справи не приєднали, і ми в наслідок того лишилися „безголовими”. А яка ж це організація без керівника? Отже, два місяці тому назад на першому процесі в обласному суді в Дніпропетров-

*) Воєнрук з російського «воєнний руководітель» — викладач військової дисципліни.

ську нас всіх виправдали, віддали нам всі наші документи, звільнили з-під арешту і дозволили працювати на старих місцях. І все було б добре, коли б ми не знайшли несподіваного ворога в особі обласного прокурора Руденка. Хоч справа цілком очевидно була „дута”, він залишився нездоволеним нашим звільненням і вніс протест проти вироку до Верховного Суду УРСР, щоб постанову обласного суду скасувати, і справу передати на новий розгляд. Як потім ми довідалися, основним аргументом Руденка було те, що ви, „голова організації”, е таки засуджені за політичну контрреволюційну діяльність, але іншим судом. Тепер можете зрозуміти, чому ми так втішились, побачивши вас на волі, і то якраз в такий момент, коли рішалася наша доля. Це просто чудо якесь!..

— А тепер, — попросили товариші, — оповідайте про себе.

Я почав оповідати, снуючи свої догадки в глові, ще нічого не говорячи про них колегам. Але в половині розповіді почувся рух, і до нас вийшов адвокат.

— Ну, що? Ну, як? — засипали ми його питаннями.

— І добре, і зло, — відповів трохи змішаний адвокат. — Ваше звільнення підтверджено повторно, але тепер проти цього вироку буде протестувати Прокуратура УРСР перед Сесією Верховного Суду СРСР в Москі, так саме, як протестує проти звільнення Мака.

— І чим це може скінчитися?

— Чим це може скінчитися — не можу вам покищо сказати... У всякому разі, Сесії Верховного Суду СРСР відбуваються дуже рідко, а, оскільки там накопичується величезна кількість справ, то, поки до вашої дійде черга, мине, напевно рік. До того часу ви на підставі сьогоднішнього вироку користуєтесь всіми загальними правами і можете займати ваші попередні посади.

Настрій у всіх, помимо тимчасово виграної справи, був притнічений.

— Товаришу адвокат, — звернувся я, — чи ми можемо просити вас прийняти нас на консультацію, оскільки наша справа ускладнюється? Я, що правда, маю тут свого оборонця, але є також речі, про які мушу погодитись з вами...

— Звичайно. Прошу дуже!

Ми всі йдемо з адвокатом до його кабінету.

— Товариш адвокат, — почав я, — у мене є одне підозріння, але воно таке неймовірне, що я навіть боюся про нього говорити...

— Говоріть! Ви ж знаєте, що перед священиком, лікарем і адвокатом треба все говорити, — пожартував адвокат.

— Скажіть мені, чи не було при справі моїх колег копії моого вироку з обласного суду?

— Була, звичайно. А що такого?

— Чи ви не звернули уваги на ту копію?

— Ах, правда, власне, мене трохи здивувало, що то був якраз той примірник, який належав вам особисто.

— І що ви про це подумали?

— Правду кажучи, нічого не подумав. Ма-
буть, помилка.

— Ні, не помилка, товаришу адвокат, а фаль-
шивка. Фальшивка кримінального характеру!

— Себто? — здивувався адвокат. — Як вас
розуміти?

— Зараз зрозумієте. Скажіть тільки, звідки
та копія взялася?

— Та копія була долучена дніпропетровською
прокуратурою, точніше, обласним прокурором
Руденком, як основний аргумент, на якому був
опертий його протест.

— Ага!.. Ну, то для мене тепер все ясне! Слу-
хайте уважно всі, що я вам розкажу. Але... це
щось страшне!..

Отже, вирок Верховного Суду у моїй справі
був винесений іде третього травня. Я про це ні-
чого не знов, сидячи у в'язниці, але моя мати,
котра була тут на процесі, поспішила до Лубен
зустрічати мене при виході на волю, бо їй ска-
зав адвокат, що мене мусять не більше, як через
два-три дні звільнити. Минуло два дні, минуло
три, минуло п'ять і десять, а я сидів далі. Зане-
покоєна мати почала звертатися до всіх установ,
але її скрізь переконували, що жодних розпо-

ряджень щодо мене не прийшло. І лише коли
мати приїхала до Києва і наростила тут руху,
мене зараз же на другий день звільнили.

З того видно, що хтось був дуже зацікавле-
ний в тому, щоб мене на якнайдовший час по-
звабили волі рухів, всупереч гострим приписам
законів.

Тепер є ще один факт, над яким я довго ла-
мав собі голову і який зараз є для мене цілком
зрозумілим: 6-го травня з'явився до мене у в'яз-
ницю якийсь службовець НКВД і видер у мене
копію вироку обласного суду, також проти всіх
правил, бо, як ви знаєте, на тій копії є виразний
наказ для в'язня — тримати її завжди при собі.
Коли, опинившись на волі, я почав допитуватись
у всіх слідчих і судових органах, що це мало
означати, мені ніхто не хотів дати відповіді, і
всі мене переконували, ніби нічого в тій справі
не знають. Але для мене тепер все ясне!

Отже, коли дніпропетровський облсуд виправ-
дав ось цих чотирьох присутніх, головно через
те, що зі справи відпала головна особа — я! —
прокурор Руденко, невдоволений вироком, ви-
слав до обласного суду в Полтаві таємничого
енкаведиста, щоб дізнатися, що є зі мною. Енка-
ведист приїхав саме тоді, коли з Києва надій-
шла касація моого первого присуду, а тому об-
ласний суд не хотів ризикувати виставляти копії
своєго попереднього вироку. Думаю також,
що полтавський облсуд почував себе дуже ні-
яково, виставивши себе перед Києвом у такому

глупому вигляді з моїм „головством” в Українській Автокефальній Православній Церкві, і був би дуже радий, коли б мене таки засудили, хоч і на інших підставах. Тому проти мене почалася спільна акція обласної прокуратури і обласного суду в Полтаві, прокуратури Дніпропетровська і, можливо, НКВД в Лубнах. Спритний службовець дніпропетровського НКВД, не тратячи часу, зараз же, хоч це був вихідний день, погнав автом з Полтави до Лубен, відібрав у мене копію вже анульованого вироку і повіз її до Руденка. Не маючи нічого іншого, Руденко долучив цю копію до свого протесту і вислав її до Верховного Суду, як бракуючий документ про долю „голови організації”. Розрахунок був простий: на підставі цієї копії мали засудити „членів організації”, а потім, на підставі їхнього засуду, засудити мене, як „голову”, і, як каже пословиця, — „кінці в воду”... А, щоб не було небажаних перешкод, мене вирішили тримати і далі у в'язниці, не сподіваючись, що моя старенька мати проявить стільки енергії для моого звільнення.

Протизаконне затримання моїх документів також не є припадкове. З одного боку, це підла пімста прокуратури і обласного суду за програну справу, а з другого — розрахунок: зв'язати мені руки новим клопотом, відвернути увагу від головної справи і позбавити можливості поїхати, наприклад, до Москви зі скаргою.

Все, як бачите було обдумано геніяльно, тільки я попсував гру, з'явившись до Києва в такий

небажаний момент. Коли б не це, то Руденкові його ординарна махлюйка вдалася б цілком, бо, як мені відомо, Верховний Суд є перевантажений сотнями різних справ, а склад засідань, включно з предсідником, постійно міняється.

Адвокат, котрий досі уважно слухав, вмішався в розмову:

— Між іншим, — сказав він, — ще один збіг обставин: сьогоднішнє засідання відбулося під головуванням того самого судді Смолякова, який виправдав і вас.

— Так? Тим ліпше! І що сказав Смоляков?

— Нічого. Сказав тільки, що вашу справу пам'ятає.

— Одно для мене цікаве, — продовжував я: — чи прокуратура УРСР була втасмичена в усі подробиці, чи ні? І, чи відсилаючи мої документи до Москви, зробила це через неуважність, чи навмисне?

Адвокат не відповів.

Мої колеги, котрі, затаївши віддих, слідкували досі мовчки за моєю розповіддю, раптом загули обуреними голосами:

— Так цього лишити не можна!

— Ми будемо скаржитись!

— От, де діє справжня шкідницька організація!

— Та ж за такий злочин мало в'язниці і заслання!

— І це робить прокуратура? Де ж тоді шукати справедливості?

Переляканий адвокат мовчав.

— Товариш адвокат, беріть цю справу в руки і порадьте, куди нам звернутися!

Адвокат встав, нервовими кроками пройшовся з кутка в куток свого кабінету і знову сів.

— От що, шановні громадяни... Я бачу, що ви цілком не розумієте наших законів. Ні я, ні інший адвокат не тільки не може взятися за справу оскарження прокуратури, а навіть НЕ МАЄ ПРАВА СЛУХАТИ такого обвинувачення! Чи ви уявляєте собі, що таке прокуратура? Прокуратура — це все! Розумієте? Все! Це — остання найвища інстанція справедливості! Це контроля, яка має оберігати священність прав громадян і непорушність законів! Прокуратура є вища від суду, а тому суд НЕ МОЖЕ СУДИТИ ПРОКУРАТУРИ, лише, навпаки, ПРОКУРАТУРА КОНТРОЛЮЄ ДІЯЛЬНІСТЬ СУДІВ! Позивати прокуратуру? Це — абсурд! Самого Руденка ви ще можете скаржити, але не перед судом, а перед головним прокурором республіки. І... Якби ви вже зважились на цей крок, то мусите робити його самі, а не через адвоката. Тільки... будьте обережні!..

— Чому?

— Тому, що головний прокурор може в найкращому випадкові не прийняти вашої скарги до відома...

— Коли такий вислід скарги ще буде „найкращий”, то що тоді?

— Тоді, — безпорадно зідхає адвокат, — мусите чекати розгляду справи на Сесії Верховного Суду СРСР.

— А чи можна і в Москві поставити свого адвоката?

— Можна.

— Ви згодитесь їхати?

— Я — ні. А взагалі я порадив би вам найняти адвоката в Москві. Вони там не є такі зв'язані... Принаймні вже не залежать від української прокуратури.

З тими словами адвокат встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

Ми прощаємося і виходимо на вулицю.

— Що ж тепер робити? — питає хтось.

— Мені здається, — висловив свою думку Греськів, — що нам конечно треба піти до Верховної Прокуратури. Може, там і не знають про ту фальшивку? Може, Руденко обплутав їх брехнею? Коли ми вияснимо все, там стануть в нашій обороні? Я не дуже вірю в те, що говорю, але переконатися треба. Ходім!

Після короткої наради виrushaємо до прокуратури.

В загальному бюрі нам категорично відмовили побачення з головним прокурором і його заступником і сказали, що своє прохання ми можемо подати тільки письмово. Не помогли ні переконування, ні впертість, з якими ми домагалися авдієнції. Що було робити?

— Знаєте, що, колеги, — рішуче сказав Греськів, — нам не залишається нічого іншого. Адвокати нашої справи не візьмуть, а скаржитися і так не маемо куди. Що ми можемо втратити? Адже голий дощу не боїться! Ліпше би було говорити з прокурором особисто, але, коли цього не можна, — пишім! Нехай принаймні вохи знають, що ми маемо їхню таємницю в руках. Пишім!

Сідаємо тут таки за вільний столик і пишемо скаргу на Руденка. Від нас її прийняли і зареєстрували. Та в тому моменті, коли ми вже збиралися виходити, зі свого кабінету до канцелярії вийшов сам головний прокурор. Помимо щойно поданої письмової скарги, звертаємося до нього особисто з проханням нас вислухати. Прокурор, високомірно зміривши нас поглядом з ніг до голови, кинув нетерпеливе і непривітне: „Ну?”, що було ніби дозволом на розмову, а сам, повернувшись до нас боком, почав говорити з одним урядовцем.

Викладати всю нашу поважну справу в таких обставинах було безцільно і глупо, а тому ми мовчали, чекаючи, поки він зверне на нас увагу.

— Ну? — ще раз кинув у наш бік прокурор.
— Я вас слухаю.

— Ми не хочемо вам перешкоджати, громадяне прокурор.

— Нічого, можете говорити.

Слово забрав директор, але загальна ситуація і наставлення прокурора позбавляли його пев-

ності, бо прокурор цілком його не слухав і далі продовжував розмову з урядовцем. Тому директор, сказавши кілька слів, змішався і замовк. Прокурор, ніби цілком про нас забувши, перейшов до іншого урядовця, щось його спітав і направився назад до свого кабінету. Моменту не можна було упускати, і ми, як змовившись, заступили йому дорогу.

— Громадяне прокурор! — сказав я рішучим тоном. — скільки наша справа дуже поважна, ми просимо призначити нам авдієнцію!

— Я не маю часу! — неприязно відповів високий бюрократ.

— Ми можемо прийти в інший день.

— Я вам ще раз кажу, що на розмови не маю часу. Кажіть зараз, чого ви хочете?

— Ми хочемо вияснити одне... непорозуміння, яке виникло у нашій справі, і просимо вас вислухати нас уважно.

— Ну!

Це „ну”, кинуте нетерпляче і зневажливо вже третій раз, позбавляло охоти на розмову, але я, не зважаючи на це, почав говорити. Говорив гостро і впевнено, дарма, що прокурор жестами і мінікою давав виразно зрозуміти своє цілковите небажання слухати. Тільки, коли я згадав злощасний трюк з копією, насторожився і нервово заграв ніздрями, як кінь на вид близько підсуненої головні вогню, але опанував себе і далі продовжував роль нетерпливого слухача. Але

мене трудно було збити з тону, і я змусив його вислухати всю історію до кінця.

Коли я скінчив, він, знову зміривши нас зневажливим поглядом, глузливо спітав:

— Це все?

— Покищо все.

— Ну, то можете йти.

— Але ми хотіли б знати вашу думку в цій справі, громадянин прокурор.

— Я не є зобов'язаний, — карбуючи кожне слово, вимовив прокурор, — з кожним першим стрічним ділітися своїми думками... Але для вас зроблю виняток. Ви хочете знати мою думку? ось вона: я подаю протест проти вашого звільнення! — і він рвучко повернувся до свого кабінету, тріснувши перед нами дверима.

Розмова була скінчена, і ми потерпіли повне фіяско.

Виходимо на вулицю і зупиняємось, розгублені і пригнічені.

Грецьків сідає на стопець квітникової загорожі, знеможено витирає з чола піт і, збивши капелюха на потилицю, каже з відтинком сумного гумору:

— Тепер, друзі, їдьмо додому і лагодьмо торби на далеку дорогу!

— Знаете, що? — запропонував я. — Ходім ще до мого адвоката!

— Дарма тепер ходити!.. Але... ходім!

Ідемо до мого адвоката, розказуємо всю справу від початку, включно з відвідинами прокурора.

— Ви дуже погано зробили! — рішучо заявляє адвокат.

— Чи таки **ДУЖЕ** погано?

— Дуже! Я навіть дивуюся, що прокурор не наказав відразу вас усіх заарештувати.

— Заарештувати? За що?

— За наклеп.

— За наклеп!?

— Певне! Скажіть, чим ви можете доказати формально, що копію вироку у вас забрали тоді, коли вже було відомо, що вирок скасований? Адже той службовець приїхав у вихідний день, коли облсуд був замкнений. Отже, могло бути так, що він, не маючи часу чекати до наступного дня, поїхав зараз же до в'язниці і забрав у вас той документ, який був йому потрібний. Тоді це вже не злочин, як ви кажете, а тільки порушення порядку. І то не закону, а порядку, яке, зрештою, може бути оправдане наглістю справи. Це вже цілком інша річ. Потім ще одне: як ви можете доказати, що Руденко зінав про це? Не він же їздив, а якийсь лейтенант НКВД.

— Добре, — спітав я, — а чому ж той лейтенант приїхав у вихідний день? Чому мене протизаконно стільки тримали у в'язниці, коли вирок був скасований?

— На ці питання може також знайтися багато оправдуючих відповідей.

— Невже? А ваша особиста думка в цій справі?

— Моя особиста думка, — відповів адвокат, — не має жодної офіційної вартості. Я говорю зараз так, як мусить говорити адвокат, передбачаючи всі можливості. Крім того, чим ви можете умотивувати, що Руденко та інші мали спеціальну зацікавленість у вашому засудженні? Адже вони не є ні вашими особистими ворогами, ні навіть знайомими.

— Ну, перепрошую! — сказав директор. — Спеціальне зацікавлення вони всі мають, як професіоналісти. Адже вони з того хліб їдять! А до того, зачеплена їхня амбіція, і цього вони подарувати не можуть.

Адвокат глянув на нього скоса:

— Можете виступити з тим прилюдно? — спитав.

— Та!.. „Прилюдно”!.. Прилюдно — ні.

— Отже, бачите.

— Що ж ви нам порадите, товариш адвокат?

Адвокат зідхнув:

— Ваша справа прийняла тепер такий оборот, що в ній трудно радити... Чекайте: може вам якраз пощастиТЬ на процесі в Москві.

— А ви б не погодились поїхати до Москви?

— Тепер — ні.

— Чому „тепер — ні”?

— Тому, що ви дуже ускладнили ситуацію своїми відвіданими прокуратури. Зараз уже не можна забрати назад тієї карти, яку ви так не-

розважко розкрили і передчасно кинули на стіл гри, і не можна замінити її іншою. А боронити вас з позиції основного аргументу — шахрайства з копією — означає тим самим кидати страшне обвинувачення на адресу прокуратури, і то не одної, а трьох: двох обласних і навіть Верховної УРСР. Конечний вислід такої справи упирається в альтернативу: або посадити до в'язниці всіх трьох прокурорів, або посадити всіх вас, додавши до основного обвинувачення ще й друге — наклепи на прокуратуру. А тепер зрозумійте, що, з огляду на престиж прокуратури, вирішення не може бути винесене у вашу користь, коли б навіть для того вдатися до деяких... перетолковувань законів... Я в цьому місці, товариші, цілком покладаюся на вашу порядність і вірю, що ця розмова лишиться виключно між нами, бо, може колись ви знову будете потребувати моєї помочі.

— Вашої помочі? А ви ж відмовляєте нам її!..

— Я відмовляюся тільки їхати до Москви. Але коли б Сесія Верховного Суду СРСР ваш дотеперішній вирок скасувала, то справа почалася б заново від обласного суду і, думаю, не минула б знову Верховного Суду Республіки. В такому випадку, якщо маєте до мене довір'я — я буду до ваших послуг.

— А, скажіть, товаришу адвокат, чи не можна було б нам поїхати до Москви ще тепер, перед процесом?

— Бачите, — відповів адвокат, — багато чого можна... Але ми не будемо керуватися тим,

що „можна”, а тільки тим, що є необхідним і що не принесе нових ускладнень. Так, наприклад, „можна” було вам сьогодні піти до прокуратури і подати скаргу на Руденка, але це було б і недоцільне і шкідливе, бо ви найцінніший аргумент, який при дуже обережному і обдуманому використанні міг би бути рішаючим у вашій справі, обернули тепер проти себе самих... Затраз хочете їхати до Москви. Чого? Я знаю порядки в московських судових установах, де відвідувачі з різних кінців СРСР чекають цілими тижнями в чергах лиш для того, щоб дізнатися, що даремне стратили час і гроші. З вами буде те саме. Насамперед, вам скажуть, що ви приїхали передчасно, бо ваша справа буде розглянута, може, через кілька місяців, може, через рік, а може й взагалі не буде розглянута. Бо Сесія Верховного Суду СРСР має тільки нагляд над вироками Верховних Судів союзних республік і підбирає на розгляд лише ті справи, які особливо впадають в очі. А, може, якраз вашу справу поминуть, і тим самим ваш теперішній вирок лишиться в силі? Коли ж ви будете їздити і надокучати, то мимоволі звернете на себе увагу, і тоді напевне справу візьмуть на розгляд. А ліпше, щоб цього не сталося, правда?.. Окрім того, остерігаю вас, що жодний ваш крок не залишиться таємницею для прокуратури, і, чим активніше будете ви діяти, тим більше буде старатися прокуратура обтяжити ваше обвинувачення і взагалі вас унешкідливити.

— Так, це, звичайно, правда... Але як зробити, щоб принаймні бути в курсі справ і знати, коли буде наша справа розглянута і чи взагалі буде розглянута?

— Це зовсім просто. Спишіться з будьяким адвокатом у Москві, і він вже стільки користі принесе, щоб вислати вам відповідне повідомлення.

— Тільки повідомлення? А боронити нас не буде?

— Цього я вам не можу сказати. Може, і знайдеться такий смільник... Тільки звертаю вашу увагу на таку річ: ми, адвокати, не одержуємо приватних гонорарів, а тільки частину з вплати, яку складають наші клієнти в державній касі. Отже, адвокатові все одно, чи він виграє справу, чи програє, бо нагорода та сама — за виступ. І коли справа „слизька”, то адвокат, щоб уникнути закиду з боку прокурора за свої симпатії до політичного підсудного, може навмисне програти її, як, зрештою зробив адвокат товарища Мака в Лубнах, як може зробити і найнятий адвокат у Москві. Хіба, що ви заризикуєте запропонувати йому якусь окрему, приватну нагороду, за яку можете бути покарані і ви і він... Але... більш-менш уявляючи собі стан ваших фінансів по рокові ув'язнення, можу напевно сказати, що ви не в силі зібрати такої суми, яка вирівняла б вашому майбутньому адвокатові розмір небезпеки, яка йому загрожує, коли буде вас боронити так, як ви того хочете, і як

можна боронити вас після сьогоднішньої скарги на Руденка.

— Отже, товариш адвокат, яка ваша остаточна рада?

— Моя рада була би така: вертатися додому і спокійно чекати. Нікуди не їздити і нікуди не писати. Якби вирок в Москві пішов проти вашої користі, тоді знову взяти добрих і совісних адвокатів і здатися цілком на їхній досвід. Спритний і відважний адвокат може зробити також багато і на повторному процесі.

Ще більше пригноблені ми виходимо з кабінету адвоката.

— Бачите, друзі мої, — якось винувато каже Греськів, — ще годину тому назад я переконував вас, що ми не маємо, чого тратити, і помилився.

Не залишалося нічого іншого, як послухати ради адвокатів. Поговоривши ще трохи про нашу справу, узгіднивши деякі погляди на всяки можливі випадки, ми прощаємось. Мої колеги йдуть додому, а я ще маю полагодити свої клопоти у Верховному Суді.

По двохденній біганині мені вдається засвідчити підпис на грошевому дорученню на ім'я дружини і одержати розпорядження до начальника міліції в Шепетівці щодо реєстрації на право побуту.

Також не бажаючи більше повернатися до Лубен, я зайшов до відділу вищих шкіл при Нар-

комосі і взяв призначення на посаду до педагогічного інституту в Вінниці.

Коли я приїхав до Шепетівки, начальник міліції без зволікання видав мені короткотерміновий пашпорт на один місяць. Таким способом я дістав дозвіл на офіційне існування, хоч і не довгий, та, побувши ще кілька днів у Шепетівці, виїхав з родиною і своїм „куцим” пашпортом до Вінниці.

Приступивши до виконання обов'язків на новому місці, я нервово з дня на день очікував розв'язки*.

*) В цьому місці авторка закінчує розповідь свого чоловіка і описує хід дальших подій від свого імені.

В ОЧІКУВАННІ НОВОЇ РОЗВ'ЯЗКИ

Так в серпні 1939 року ми переїхали до Вінниці. Чоловік почав працювати в педагогічному інституті, а я в — школі. Щоб хоч трохи поставити на ноги нашу зруйновану попереднім роком господарку, доводилося працювати на дві зміни: зранку і після обіду, а вечори посвячувати підготовці до лекцій та учнівським зошитам. Вільного часу на роздумування не залишалося. Та непрохані думки лізли самі в голову і під час роботи, і під час відпочинку. Взагалі наш тодішній настрій не піддається описові, і його можна хіба порівняти з життям на кратері вулькану. Нерви наші були вже і без того розбиті всім попереднім, а постійне напруження, з яким ми чekали на закінчення всієї історії, при перевантаженню роботою виснажувало рештки фізичних і розумових сил. Як заганяні звіри, ми з сторожкою недовірливістю приглядалися до оточення, сподіваючись на кожному кроці підступу і замаху на наше життя.

До того всього нас переслідували різні невдачі і прикорсті. Так, наприклад, не успіли ми ще звикнути до нового місця, як захворіла на шкарлятину молодша донька. Згідно з гострими приписами проти всіх інфекційних захорувань,

дитину забрали до лікарні, а в мешканні зробили радикальну дезінфекцію.

Через два тижні після того захворів Олександр. Кілька днів лікарі не могли встановити діагнози, але нарешті виявилось, що це також була шкарлятина. Забрали до лікарні і чоловіка, а до помешкання знову приїхала дезинфекційна команда. Знову доводилося всі речі викидати на двір, бо в мешканні зливали розчином креоліни не тільки підлоги, а й стіни і стелю. Всі меблі також треба було мити і дезінфікувати.

В самий розгар того клопоту до нас несподівано приходить міліціонер.

— То це вашого чоловіка забрали до лікарні?
— питає мене.

Сам вид однострою спирає мені віддих, а в очах починає темніти.

— Так, — ледве видушую з себе.

— І це правда, що у вашого чоловіка шкарлятина? — питає знову міліціонер.

— Так...

— А хіба дорослий може хворіти на шкарлятину?

— Чому ні? Бачите, що може!..

— Гм!.. Дивно... І довго він буде в лікарні?

— Шість тижнів.

— Аж шість тижнів? Оце так так!.. Ну, допобачення! — і пішов.

Ми з свекрухою кидаємо роботу і йдемо до хати.

— Вже почалося! — кажу до неї. — Де мій плащ? Я зараз біжу попередити Олександра.

— Чекай, тебе ж не пустять до нього: він же на карантині.

— Правда... Треба написати записку!..

— Боже, Боже! — плаче свекруха. — А він же такий хворий! Чи ж дадуть йому хоч одужати? А ще, як поденервуватися при такій температурі, то... то Бог зна, як воно може скінчитися... Може б ліпше покищо не писати, га?

— А я думаю, що ліпше написати.

— Як знаєш... Боже, Боже, що ж це за напасть така?

Я пишу в записці до Олександра, що по нього приходили з міліції, радила бути до всього приготованим і питати, що мені робити далі.

Передавши записку, чекаю відповіді. Через кілька хвилин виходить сестра і каже, що чоловік просить зайти пізніше, бо він зараз нічого не може писати.

Вертаюся додому. Свекруха задумано сидить на якісь пачці з ганчіркою в руках, і, побачивши мене, каже:

— А я оце сиджу і думаю... Звідки ми взяли, що цей міліціонер приходив по Олександра?..

— Маеш! — відповідаю роздратовано. — Адже питав про нього!

— Власне, що не питав! Хіба називав його по імені?

Я на хвилинку остоуплю.

— Справді, здається не питав! Але чого ж він тоді хотів?

— А от побачив речі на дорозі і прийшов поцікавитись. Ти ліпше піди до нашого двірника і спитай, бо мені здається, що той міліціонер виходив від нього.

Біжу до двірника.

— Слухайте, Іване, чого цей міліціонер приходив?

— Та це не міліціонер, відповідає двірник, — це з санітарного відділу. Хіба ж ви не бачили по відзнаках? Вони тільки міліціонерські однострої мають, а відзнаки інакші. Цей приходить сюди щомісяця на ревізію: чи виходки чисті, чи сміття нема, чи помийна яма в порядку утримується.

— То це ви йому казали, що мій чоловік хворий? — нетерпляче перебиваю докладні пояснення балакучого двірника.

— Та казав, бо він питав, що це у нас на по-двір'ї діється... А хіба що?

— Нічого! — уриваю розмову.

Прийшовши до хати, попадаю в істерiku. Мене опановує і радість, що тривога так смішно скінчилася, а разом і біль на ганебність життя, що перетворила нас в наляканіх зайців, що бояться власної тіни.

Олександрові той інцидент мало не коштував життя. Коли я знову прибігла до лікарні вже з іншою запискою, він був непримітним від страшної гарячки, викликаної нервовим потрясінням. Лікар потім казав, що маячив судами, якимсь Руденком і якоюсь кімнатою ч. 22.

Не менш смішний і характеристичний випадок стався на кілька місяців пізніше, коли Олександр уже був здоровий.

Одного дня умовились ми, що він прийде по мене до школи, коли я скінчу свої години. І він прийшов, але саме захворів один учитель, і директор попросив мене його заступити і дати ще одну годину.

— Ми так зробимо, каже Олександр: — ти йди на цю годину, а я тимчасом пройдуся по місті і через 45 хвилин прийду по тебе.

На тому розходимося.

Година минула. Я приходжу до учительської, але чоловіка нема. Чекаю десять хвили, двадцять, півгодини — нема. Трохи здивована, що він не дотримав своєї обіцянки, збираюся і йду додому. Але й дома Олександра нема.

Минула година, минула друга, а чоловік не приходив.

Поденервована, вдягаюся і йду його шукати, нічого не кажучи матері. Вийшовши на вулицю, хвилину роздумую, а потім направляюся в ту сторону, де знаходиться НКВД: адже найбільша небезпека грозила звідти.

Дійсно, інстицікт мене не обдурив, і, минувши кілька кварталів, зустрічаю чоловіка.

— Бійся Бога, чоловіче — накидаєшся на нього. — Де це ти блукаєш??!

— Тільки не гнівайся, — оправдується Олександр, — слово чести, я невинен! Ти уяви собі, яка зі мною була дивна пригода!

Вийшов я зі школи і пішов у місто. Мене давно цікавила та частина, що є коло костелу, бо там є будинки дуже старовинної будови. Отже, пішов я туди. Ходжу і розглядаюся. Кілька разів мені мало під ноги не влізла якась стара жідівка, которая все забігала наперед і поглядала на мене з великою цікавістю. Але я, правду сказавши, пригадав собі її аж пізніше, бо тоді просто не звертав на неї уваги.

При самому костелі є один дуже старий наріжний будинок, може, 17-го або 18-го століття. Над самим входом виритий якийсь герб і латинський напис, але такий збитий, що його не можна відчитати. Будинок, видко, кілька разів був ґрунтовно ремонтований, а нові вікна та інші поправки цілком зіпсували його початковий стиль. Я обійшов будинок і зупинився перед входом, стараючись відчитати знищений часом латинський напис. В цю хвилину до мене підходить та сама стара жідівка і питает:

— Ви когось шукаєте в цьому домі?

— Ні.

— Ви когось тут чекаете?

— Ні!

— Ну, а чого ж ви так заглядаєте?

— А вам до того яке діло? — визвірився я, роззлощений такою влізливістю.

Жидівка щезла.

Я хотів оглянути будинок з іншої сторони, але різні прибудови і мури внутрішніх дворів замикали дорогу, так що я був змушений перейти аж на другу вулицю. Тільки зайшов я з другої сторони і зупинився перед заднім входом, як до мене підійшло двоє міліціонерів:

— Громадянине, що ви тут робите?

Спитати їх своєю чергою, яке їм до того діло, вже було не можна, а тому я відповів:

— Дивлюсь.

— На що ж ви так дивитесь?

— Адже бачите, що дивлюсь на будинок.

— Ага!.. Ну, йдіть за нами!

І мене ведуть ...в НКВД!

Проходячи коридором, я зауважив, що в одній кімнаті мелькнула голова вже знайомої жидівки і сковалася за двері.

Заходимо до дижурного. І знову, як колись:

— Впіймали підозрілого!

— Обшукувати!

Мене ревізуують, витягають всі мої документи, серед яких є копія вироку Верховного Суду, відповіди Хрущова і секретаря Сталіна. Подивившись на ці всі папери і задавши мені кілька питань, дижурний очевидно прийшов до висновку,

що розібрatisя у тому всьому — є понад його сили, а тому наказав мені чекати начальника.

Поки той прийшов, минуло десь з півтори години.

Спочатку дижурний пішов до кабінету начальника сам, і лише через деякий час покликали туди мене.

З перших питань я зрозумів, що вся моя історія, включно з протестом прокуратури, в місцевому НКВД дуже добре відома, і начальник, допитуючи мене, хотів лише вивірити, що я буду відповідати.

— То ви і тепер заперечуєте, — спитав мене нарешті, — що належали до контрреволюційної організації?

— Гм... А для чого ж вам треба було так докладно оглядати місто?

— Не місто, а один будинок.

— Ну, навіть і будинок?

— Я завжди цікавився архітектурними пам'ятками.

— Та-а-ак? Ви, хіба, по професії архітектор?

— Ні, але я люблю історію.

— Що значить „люблю історію”? І що має спільнога історія з архітектурою?

— Має багато спільнога.

— Невже?! — щиро здивувався начальник. — Але ж ви не є й істориком?

— Ні.,

— То чого ж ви тоді дурниці говорите? Скільки в місті є учителів істориків, і ніхто з них ще не був зловлений на тому, щоб вони оглядали будинки. А ви, не історик, і так раптом ними зацікавилися!

Я не мав чого відповісти.

— Маєте фотоапарат? — знову спитав начальник.

— Адже мене ревізували.

— Я питаю, чи маєте дома?

— Ні.

— А маєте, може, пляни міста?

— Також ні.

— Напевне?

— Можете піти до мене, додому і перекона-
тися.

— Гм... — знову задумався начальник. — Але скажіть, — спитав ще раз, — що цікавого в тих будинках?

— Особливого нічого.

— То чого ж ви їх так вивчали?

— Кажу вам, що вони представляють собою певну історичну вартість.

— А я думаю, — багатозначно вимовив начальник, — що вас цікавила більше їхня СТРА-
ТЕГІЧНА вартість на випадок війни.

Я зробив великі очі:

— Що?! Ну, знаєте, начальнику, я мало розу-
мію у военному ремеслі, але мені здається, що в

цілому Советському Союзі є мало місць, щоб так не відповідали стратегічним вимогам, як та дільниця міста, де я був. Скажіть самі: для якої воєнної мети вона могла би надаватися? Лежить на косогорі, за високими будинками, над самим болотом. Отже, не представляє собою зручності ні для наступу, ні для оборони, ні навіть для втечі. Там би, правда, була добра пастка для військової частини, тільки який же дурний командир у неї поліз би? Не має вона також ні господарської, ні промислової вартості, бо там нема жодного підприємства. Коли б не різні реконструкції, то ці будинки могли б бути ще цікаві, як історичні пам'ятки. А тепер вони — ніщо. Навіть для мешкання незручні. Це — просто купа каміння, придатна хіба для розплодження щурів.

Начальник несподівано образився:

— Ну-у-у! Ви так не обезвартнійте цієї дільниці!.. Ви бачили, які в тому будинкові грубі мури?

Я ледве стримав усмішку, але, побачивши, що він стратив ґрунт під ногами, з оборони перейшов у офензиву:

— І що з тих мурів?

— Чи мало що! Там, наприклад, можна встановити артилерію.

— Артилерію? І куди стріляти: вперед, в довколишні будинки, чи назад, по жабах в болоті?

Начальник розсміявся:

— А ви ж казали, що не розумієте нічого у воєнному ремеслі?

Я хотів сказати, що треба бути хіба круглим дурнем, щоб не розуміти такої простої речі, але своєчасно вкусився за язик і відповів:

— Ви забуваєте, начальнику, що я скінчив вищу школу, а там також вивчають основи військової справи в обов'язковому порядку.

Так з великою бідою мене звільнили, але, мабуть, напишуть до прокуратури рапорт, і проти мене постане якесь нове обвинувачення.

— Ах, ти завжди влізеш в якусь історію — кажу з досадою Олександрові.

— Перепрошую, бо цей раз історія налізла на мене!

В тому моменті, обганяючи нас, рівняються з нами два військових старшини. Олександр, відступаючись трохи вбік, робить страшний хлоп'ячий вибрик:

„Я другої такої страни не знаю,
Где так вольно дишет чоловек!”

Рявкнув на ціле горло слова дуже популярної пісні, аж старшини здрігнулися від несподіванки, і, обернувшись до нас, стали, роззявивши роти.

Я мало не зімліла, але Олександр попав у якийсь шал зухвалого дурачества:

— Чого дивитесь? — спитав здивованих старшин. — Може не вірите, що я — найвільніша і найщасливіша людина під сонцем?

— Забагато випив! — прийшли до висновку старшини і, потиснувши плечима, пішли далі.

Олександр вслід їм розсміявся таки ширим сміхом, якого я вже не чула від нього давно. Але мені не до сміху:

— Олександре! — шарпаю я його за руку. — Що це за комедії ти строїш? Чи ти про своєм розумі?

— Моя кохана, — шепче чоловік, схиляючись до моого вуха, — ті, що співають цю пісню ніколи не бувають при своєму розумі, тільки при партійному.

Коли приходимо додому, я скаржуся матері на дiku поведінку Олександра, котрого все більше розбирає спазматичний сміх.

— От, дивіться на бзіка! — злощуся я. — I скажи мені, чого ти смієшся? Що ти такого мудрого зробив?

— Слово чести, зробив дуже мудрий і дотепний експеримент! Та це ж — неповторне! Це ж — тема для безсмертного анекдоту! Ти хіба не відчуваєш убивчого комізу, з яким ці старшини так геніяльно зрадилися? Подумай тільки, мільйони людей щодня, щохвилини співають хвалебні пісні на честь Сталіна, горлаючи про своє „щасливе і вільне життя”. I коли це робиться під залізною палицею партійної та енкаведівської диригентури — все в порядку, і ніхто не дивується. Але коли хтось починає робити те саме з власної охоти, то його вважають або п'я-

ним, або божевільним. Отже, щиро хвалити наше життя може тільки п'яній або божевільний!

— Тебе назвали п'янім зовсім не тому, що ти там щось хвалив, а тому, що ти загорлав на цілу вулицю.

— От і неправда!

— Правда!

— А я ще раз кажу: неправда! Хочеш зробити спробу? Вийдемо зараз на місто і, коли будемо йти в один кінець, то заведемо розмову про нашу біду і злидні. Побачиш, що ніхто не буде на нас звертати уваги, хіба наскочить якийсь енкаведист, ну то тоді заарештує. А як будемо вертатися, то станемо на всі способи хвалити наше життя. Тоді побачиш знову, що на нас будуть зглядатися всі перехожі, і навіть самі партійці та енкаведисти кидатимуть зауваження, що ми п'яні, або божевільні. Може навіть затримають і поставлять перед лікарською комісією... Хочеш перевірити? Ходім!

— Ах, дай ти мені святий спокій! — відмахуюся я від чоловіка, але знаю, що він має рацію.

Так серед клопотів, роботи і дрібних пригод минали місяці.

Олександрові спочатку його одномісячний пашпорт продовжили, потім замінили на трьохмісячний, а потім видали однорічний. Вдалося також полагодити справи з іншими документами, вистаравшись дублікати.

Але другим по важливості після пашпорту був військовий білет. Це був також свого роду аспект „політичної благодійності”, бо люди, політично непевні, до війська не покликалися і діставали замість військового білету інший документ. Тому питання, чи одержить Олександр військовий білет, чи ні, могло бути також до певної міри вказівкою на те, як обстоять його справи в суді.

Клопоти тяглися довго, і лише по рокові бажана книжечка була на руках.

Отже, минув тяжкий рік. Минуло ще трохи часу, і ми поволі почали заспокоюватися. Здавалося, що вся історія стратила свій загрозливий характер, і справа поминула касації на Сесії Верховного Суду СРСР.

ВІЩІ СНИ

Одного дня в місяці вересні 1940 року Олександер встає з ліжка сумний і збентежений. Це мені відразу кидаеться в очі.

— Ти хворий? — питаю його.

— Ні. Але...

— Але — що?

— От, знаєш, дурниця... Я за рік сидження у в'язниці став трохи забобонний, зрештою, як і всі в'язні.

— Чи не приснився тобі який віщий сон? — сміюся я.

— Можеш сміятися, але мені таки дійсно приснився сон.

— Який же то сон? — питаю, не зміняючи жартівливого тону.

— Дивний сон... Сниться мені вуличка якось провінціяльного міста. В кінці вулички по обох боках стоять церкви одна коло другої. Я йду поміж ними, дивуючись, аж поки не зупиняюся, бо одна церква стоїть посередині вулиці і замикає собою дорогу.

— Ну, і що ж в тому сні є дивного?

— Хіба я не казав тобі колись, що церква уві сні розглядається в'язнями, як символ неволі?

— Що за дурниці ти городиш, Олександре! І не стидно тобі? Інтелігент!.. Вічно думаєш про старі будівлі з історичними написами — от і сняться.

Чоловік не заперечує, але видно, що мої слова його не переконують.

Після сніданку розходимось: я — до школи, він — до інституту.

Коли приходжу на обід, застаю вже Олександра вдома. Він блідий і підкреслено — спокійний, що є характерною ознакою його глибокого хвилювання.

— Ти не маєш охоти пройтись перед обідом?

— робить він мені несподівану пропозицію і при тому виразнопоглядає в бік служниці.

Я розумію цей погляд і мовчки виходжу з ним.

Йдемо за місто, де нема людей. Я нічого не питаю, бо почиваю страх перед тим, що має сказати Олександер, а нерви мої, здавалося, аж бренять від напруження. Але мовчанка триває задовго, і я не витримую.

— Сталося щось нового? питаю.

— Сталося дуже погано... Бачиш по кількох годинах сон справджується.

— Говори, що сталося?!

— Сьогодні була у мене жінка Греськова.

— Жінка Греськова?! А її що сюди занесло?!

— Біда занесла... Всі ті люди заарештовані знову.

Всередині мені похололо.

— Коли це сталося?

— Три тижні тому.

— А де ж Греськова?

— Думаю, що вже поїхала. Вона приїхала цілком конспіративно, спіткала про мене в інституті, як студентка-заочниця, що ніби приїхала по якісь конспекти, говорила зі мною не більше, як десять хвилин, і сказала, що зараз же першим поїздом повертається додому.

— Що ж вона ще казала?

— Казала, що найнятим адвокатам конечне треба було довідатися, чи я, „голова організації” на волі, чи заарештований також. Вона, власне, тільки для того і приїжджає.

І що буде тепер з тобою?

— Не знаю. Греськова говорила, що справа знову пов’язана зі мною, але адвокати ніяких ширших інформацій не дають — бояться.

— Що ж тепер робити?.. Може, поїхати до адвоката в Київ?

— Я вже сам над тим думав. Завтра буду просити командировку в Київ у справі своєї дисертації, а заразом піду і до адвоката.

З великою нетерплячкою чекала я повороту Олександра з Києва, і, як тільки він, вернувшись, переступив поріг, після першого привіту спіткала:

— Ну, як? Що сказав адвокат?

— Ніби покищо все добре. Він є такої думки, що моя справа або взагалі не розглядалася на сесії в Москві, або мій останній вирок залишився після розгляду в силі.

— А чому ж заарештовані ті?

— Бо їхній вирок скасований.

— Як це „їхній вирок”? Адже ти їх „голова”.

— Бачиш, це дуже складна і заплутана справа... Адже і обласний і Верховний Суд судили мене за цілком іншими обвинуваченнями, ніж тих чотирьох. І хоч би як прокуратура протестувала, то мене за участь в УАПЦ засудити не можуть. Ти ж пам’ятаєш, який конфуз вийшов з тим обвинуваченням?.. Ну, от... А заарештувати мене разом з іншими також не можуть, бо мое початкове обвинувачення вийшло з того самого джерела, що й моїх колег. Розумієш?

— Ні, нічого не розумію.

— Я сам спочатку не розумів. Отже поясню тобі ще раз. З боку формального розглядається тільки початкова і кінцева точки процесу. Перша точка: за що мене заарештували? За очолення підпільної організації в Дніпропетровську. Так? Так. Тепер остання точка: чи найвища інстанція визнала мене винним? Визнала? Ні. Отже, коли найвища інстанція в Москві визнала мене невинним, то прокуратура тепер не має права заарештувати мене ні на основі початкового, ні на основі останнього обвинувачення, тим більше, що початкового обвинувачення зrekлися всі слідчі і судові органи, а навіть моя обласна

прокуратура в Полтаві. Тепер прокуратура може лише доказувати, що все слідство було на по-милковій дорозі, а тому і обидва суди розглядали мою провину з невластивої сторони. Для того, щоб це доказати, прокуратура мусить мати нове підтвердження моїх колег, що я був їхнім керівником. Це було легко зробити за Єжова, але тепер, коли існують суди, справа трохи тяжча. А мої колеги, як слід припускати, знаючи, що повторне признання мене своїм головою стягне на їхні голови смертний вирок (бо ж справа в основному спирається на мої особі), цього „признання” не складутъ. Тому Руденко в клопоті: „голова організації” вислизнув у нього з рук, а судити „безголовну” організацію не випадає. От так приблизно виглядає справа.

— І ти думаєш, що Руденко не видумає якось нового трюку?

— Я цього не думаю. Але знаю, що буде мати багато клопоту. Будь-що-будь, але він з тою фальшивкою на процесі в Києві сильно попіксся і тепер мусить бути дуже обережним...

— А скажи мені по-щирости, Олександре: чи ти дійсно так оптимістично дивишся на кінцевий вислід справи, чи так говориш тільки для того, щоб мене потішити?

Олександр зідхнув.

— Бачиш, моя дорога, — сказав по хвилинній надумі, — в цьому випадку можна сподіватися всього, навіть найгіршого. Але для чого собі наперед псувати кров? Одне тобі тільки можу сказати:

зати: дякуюмо Богові, що є так, як є. Я, коли подумаю про своїх товаришів, які вже більше місяця перебувають в обставинах, що на саму думку про них мені стинається кров у жилах, то почиваю себе щасливим... А ти порівняй себе з їхніми дружинами, порівняй наших дітей з їхніми дітьми... Сподіватися нещастя, — це все ж таки не те саме, що його переживати.

Минув вересень, минув жовтень, минув листопад і грудень, а вісток не було жодних, бо ми з обережності навіть не листувалися з родинами заарештованих. Отрутне насіння страху, посіяне в нашій родині, пустило своє коріння і росло, росло... З дня на день чекали ми нещастя і, зриваючи пережитий листок з календаря, з тривогою дивилися на новий, стараючись відчитати події наступного дня.

Аж вночі з третього на четверте січня будить мене світло в хаті. Підіймаю голову і бачу, що чоловік в самій близні сидить при бюрку, схиливши голову на руки.

— Що з тобою? — питаяю його. — Чому не спиш?

Він гасить світло і сідає коло мене.

— Знову дурний сон... Хочеш послухати?

— Розказуй!

— Здається, що я тільки почав дрімати, бо ще усвідомлював собі, що лежу в ліжку. Раптом дивлюся — вікно відкрите, а на вікні сидить велика чорна ворона. Я стараюся зрозуміти, хто

це і коли відкрив вікно, бо пам'ятаю, що, як лягав, воно було закрите. Тим часом ворона зіскакує на бюрко і починає діловито дзьобом і лапами перевертати мої папери. Порившись трохи в них, хапає мій пашпорт і вилітає у вікно. Мене обняв страх: „Пашпорт! — кричу я. Пашпорт!” — і вискаю за нею. Ворона, ніби дроочучись, летить дуже помалу і дуже низько, так що мені здається, от-от впіймаю. Але пійтмати не можу. Раптом починає темніти і ворону вже ледве-ледве видно. Я біжу, спотикаючись на якесь каміння і колоди, поки несподівано не провалююсь у яму. Лечу безконечно довго. А коли опиняюся на дні, намацую під собою холодні трупи з застиглою кров'ю. Підіймаю голову і бачу вгорі слабеньке світло, а на краю ями сидить ворона і сміється.

Я прокинувся, стоячи коло вікна, засвітив світло, але ще не можу позбутися реальності враження.

— Можна збожеволіти від того всього! — прикрикнула я на чоловіка. — Лягай зараз і спи!

Він покірно лягає і лежить тихо, але я знаю, що не спить. Лежу тихо і я, і так само не сплю, і Олександер про це також знає. Граємо ту чудну комедію в сон, знаючи, що обое не спимо, і ранком встаемо з зеленими обличчями.

Через кілька днів поштою приходить повідомлення, що обласний суд в Дніпропетровську викликає Олександра в ролі свідка в справі зарештованих колег.

„Початок кінця!” — з холодним жахом думаю я, але не маю відваги вголос цього сказати, і питаю:

— Як ти це розумієш? Яким свідком ти можеш бути?

— Я думаю, — ставить просто справу Олександер, — що це звичайний підступ з боку Руденка: не маючи права заарештувати мене разом з іншими, він вирішив викликати мене, як свідка, а потім на місці приеднати до справи.

— Як же так? Їхати до вовка в пащу?!

— А що ж мені робити? Не їхати не можу, бо буде ще гірше.

— То принаймні будь обережний і не дай себе вплутати.

— Обережним?.. Звичайно... Та чи лиш від обережності все залежить?.. Зрештою, я такий лихий на ту банду, що не ручу за себе! За саму приемність сказати їм правду в вічі варто назвіть заплатити життям! Хай знають, що честь і правда більше варті від життя!..

— Бійся Бога, Олександре! Я тебе благаю!.. Подумай про дітей?.. Головою муру і так не розіб'еш.

— Я, звичайно, на видиму смерть не маю охоти лізти, але — побачимо!.. Коли і вмирати, то вмирати з честю!

— Олександре, я бачу...

— Дитинко! — увірвав мене чоловік. — Тільки не переконуй мене! Я все зважую добре, але

підлістю життя собі не буду рятувати! Це мушиш зрозуміти і запам'ятати добре. „Покаяння”, „признання вини” і прохання в суду милосердя від мене Руденко не діжде! Не діжде!

Ще сумніше і тривожніше стало в хаті, немов з неї щойно винесли всім дорогоого покійника. Викликана телеграмою свекруха, яка вже кілька місяців жила окремо від нас у глухій провінції, де мала власний будинок, відповіла, що є хвора і, помимо найбільшого бажання, приїхати не може.

Останні дні перед від'їздом чоловік цілком посвятив родині. Навіть на роботу не ходив, пославшись на хворобу, і не пустив до садочки дітей. Цілий день бавився з ними, а вночі часто світив світло і, сівши коло ліжечок, довго мовчики вдивлявся в розчервонілі уві сні, спокійні дитячі личка.

Наступив і невблаганий день від'їзду.

Відпроваджую чоловіка на двірець, стараючись здавити в собі переконання, що ми бачимось востаннє. Серце мое, немов залишним обручем, стиснене тяжкими передчуттями, але я кріплюсь з усіх сил, щоб не завдавати в останні хвилини непотрібного жалю. Ми навіть вже не маємо більше про що говорити, бо вже все переворене.

Ось і останній сигнал. Прощаємось:

— Бувай здоровий! Кріпись! Не забувай!

— Будь обережним! Повертайся щасливо! В думках я буду завжди з тобою!

Останній стиск рук, останній поцілунок, останній погляд — і поїзд рушає...

З пусткою в серці повертаюсь додому. Нічого не міле, нічого не хочеться робити. Отак би впала на ліжко і лежала б день і ніч, щоб тільки ніхто не турбував, щоб тільки не було ніяких обов'язків. Але того не можна: є діти і є праця.

Через два дні приходить телеграма: „Приїхав щасливо. Вітаю. Олександер”, умовний знак, що небезпека покищо не загрожує.

Та це була остання звістка. Минув тиждень, минуло десять днів, але ні листів, ні чоловіка я не дочекалася.

Між тим по служницю прийшов її швагер і забрав до себе, бо сестра служниці лежала після нещасливого породу в лікарні, а четверо дітей лишилися дома без догляду.

Я тепер була сама з дітьми. Ранком будила їх, коли ще було темно, вдягала, годувала, а потім ішла на роботу, доручивши сусідці відвести їх пізніше разом зі своїми дітьми до садочки. Повернувшись додому, мусіла прибирати в мешканні, палити, варити щось їсти, а потім іти до садочки забрати дітей. Підготовка до лекцій, виправлення учнівських зошитів і писання конспектів тривали далеко за північ.

Але і цього було недосить. Несподівано захворіла на тяжке запалення середнього вуха молодша дитина. На підставі лікарського посвідчення

мені дали в школі звільнення на кілька днів для догляду хворої.

Напевне не один би здивувався, коли б почув питання: якого кольору є розпуха? А я і досі переконана, що розпуха неодмінно мусить бути зелена, бо в моїй уяві почуття найбільшої самотності, жалю і страху і по цей день зафарблюється в якийсь каламутний зелений кольор.

Згадую собі не так дні, як ті безконечні, похмурі зимові ночі.

Дитину палить страшна гарячка. Уста почорніли і пошерхли. Очі затягнені паволокою непритомності. Але дитина відчуває. Вона кидается, зойкає, янчить і щоквилини хоче змінити положення: то їй здається, що краще буде на великому ліжку, то вона проситься на руки, то благає покласти її в її ліжечко, щоб через хвилинку знову наставити благально до мене ручечната.

Я то сиджу коло неї, то з нею на колінах, а найбільше ношу по хаті, падаючи від жалю і втоми.

Довкола тихо-тихо. Всі сусіди, що мешкають за стінами, сплять. Спить і старша донечка. Тільки не спить хвора і я, не сплять мої чорні, безнадійні думки.

На столик з ліками, на порозкидані постелі, на терпляче дрібненьке личко падає тьмаве зелене світло заслоненої абажуром лямпи. І мені здається, що та байдужа, глуха ніч, ті страждання хворої і мої власні, ота зелена розпуха тягнутиться безконечно, що сонце не зійде ні-

коли, що ніхто більше не прийде, що час зупинився і застиг у непорушності...

Та нарешті вибивала третя, четверта, п'ята година ранку. Сон перемагав терпіння, і до сходу сонця ми обидві на якийсь час засипляли.

Потім приходив короткий, похмурий зимовий день без соняшної усмішки, а за ним знову повна утоми, страждань, безнадії і зеленого присмерку ніч...

Так було п'ять разів. П'ять разів мінялися день і ніч, а поріг нашої хати рідко переступали відвідувачі. Хіба вскочила якась сусідка, сама перелякана своєю відвагою, принесла ложку теплої страви чи ласощів для дитини, спитала, чи не треба побігти на базар або до аптеки, кинула кілька сердечних слів і скоренько виходила. Всі вже догадувались про зловіщу небезпеку, що повисла над головами нашої родини і боялись проявляти приязнь, щоб потім не заплатити за неї дорогою ціною.

Нарешті, п'ятої ночі, боляк у вусі прорвав, і дитина заснула.

Зі сльозами радості зустріла я на другий день лікаря, заявивши йому про кінець небезпеки.

— Дуже добре, — відповів він, оглядаючи дитину. — Покищо все гаразд, але тепер мусите бути дуже обережні. Пильнуйте, щоб дитина не простудилася, особливо дбайте, щоб ніжки були завжди в теплі. Майте на увазі, що коли б запалення перенеслося на друге вухо, — буде ду-

же погано: дитина рецедиву хвороби може не витримати.

Це було десь о другій годині, а увечері в дитини почався новий приступ гарячки і біль другого вуха...

І знову безконечна, мовчазна ніч, знову зойки дитини, знову міряння хати з кутка в куток в сутінках зеленої розпушки.

— Олександре, — кличу час від часу вголос, — Олександре!.. Чи ти бодай відчуваеш те, що діється зараз тут?.. Чи ти знаєш, що твоя дитина вмирає?.. Олександре, де ти тепер?

Ніч мовчала. Мовчали стіни, а зелений присмerek клав довкола безнадійні тіні.

Однак, скінчилася і та ніч. Ранком прошу сусідів негайно скликати консиліум.

В десятій годині приходять два лікарі. Після уважного огляду хвою і короткої наради заявляють:

— Дитину зараз же треба віддати до лікарні. Становище дуже серйозне, і, коли до двох днів не наступить перелом в кращу сторону, доведеться робити трепанацію черепа.

Після тієї заяви мені робиться так дивно млюсно, що хочеться неодмінно схилити голову на щось і в тій хвилині заснути. Я навіть не помічаю того, що роблять лікарі, але, відчуваючи близких холодної води на обличчі, відкриваю очі.

— Е-е-е, миленька, — говорить один з лікарів, поклепуючи мене по руці. — Що ж це ви так?.. Ще ж нічого не сталося, а ви вмлівати

збираєтесь?.. Не можна, не можна! Застопкійтесь. Заберемо вашу донечку в лікарню, і їй буде краще, і вам. Будемо старатися зробити все можливе, щоб операції уникнути. Ми маємо багато способів у своїй розпорядимості, яких в домашніх обставинах не можна застосувати. А вам, насамперед, треба виспатися і підхарчуватися, бо скоро, замість однієї хвою, буде дві. А хто ж тоді ту, он, третю догляне?..

Так поговоривши зі мною ще трохи і виписавши мені дещо для скріплення і заспокоєння нервів, лікарі відходять, обіцяючи прислати по дитину санітарне авто. Я навіть не прошуся, щоб бути з дитиною разом в лікарні, по-перше, тому, що не маю з ким лишити другої дитини, а, по-друге, тому, що до дітей, старших від двох років, в лікарнях матерів не приймали ні при яких обставинах. Це був закон, проти якого беззільно було протестувати.

З моментом приміщення дитини в лікарні ятратила також право на звільнення від праці, бо вже формально не мала потреби опікуватися хвою.

Коли тепер пригадую собі ті дні, то справді дивуюся, як можна було їх пережити. Я плакала цілі ночі, думаючи то про тяжко хвору дитину, то про чоловіка. Плакала, йдучи темними ранками на роботу, плакала під дверима лікарні, хоч сестри щоразу зустрічали мене з потішуючими вістками. Плакала за хатньою роботою. Тільки в школі не плакала, бо ж я була на державній посаді, а за слізози ніхто не платив...

Вже не пригадую собі, чи я щось йла в ті дні, зате пригадую собі, що сама думка про іду викликала у мене нудоту.

А все ж таки я якось жила і працювала.

Одного разу, ледве я повернулася з лікарні і взялася прибирати в мешканні, як до дверей постукав якийсь тип у цивільному.

— Чи тут мешкає Олександр Мак? — спитав мене.

— Тут.

— Я мушу з ним говорити.

— На жаль, його нема. А чого ви хочете?

— Я прийшов з військової управи повідомити, щоб він завтра з'явився для перереестрації. Коли він буде дома?

— Не знаю.

Спитавши мене, куди поїхав чоловік і в якій справі, візитер пішов.

Обнята власними думками і клопотами, я спочатку не звернула уваги на ці відвідини і, як тільки той тип пішов, відразу про нього забула. Голова моя була зайнята тим, що через два дні дитину з лікарні вже треба було забрати додому, а я не могла ні залишити її саму, ні посилати до садочки, ні знову просити відпустки в школі. Служниці, як на злість, не можна було знайти ніякої. Отже, не залишалося нічого іншого, як викликати свекруху, хоч вона писала, що ще не цілком одужала після запалення легенів, яке скривала від нас, називаючи його в листах звичайною грипою. Висилаю до неї телеграму, вимагаючи категорично її негайногого приїзду, а за-

разом зважуюся нарешті вислати телеграму до пані Греськової з проханням повідомити мене, чи Олександр ще є в Дніпропетровську.

Аж на третій день після забutoї візити службовця „військової управи”, пояснюючи учням способи характеристики літературних персонажів, згадую собі раптом того типа.

— Мати Божа! — мало не скрикую вголос. — Адже це був енкаведист!

Реставрюю в пам'яті холодний, тупий погляд водянистих очей, низьке чого і щелепи злочинця. Пригадую докладно вираз обличчя, невловимий, але специфічний, по якому кожна досвідчена людина непомильно пізнавала майстрів енкаведівського ремесла... Так, це був енкаведист, несумінівно енкаведист!

Ледве скінчилася година, як мені подають телеграму від пані Греськової: „Виїхав додому 26 січня”. Двадцять шостого січня? Себто, вісім днів тому назад?

Сумнівів більше не було: Олександр заарештований! Але де? Коли? Чому, коли сидів майже два тижні в Дніпропетровську, не написав ні одного листа? Це було до нього абсолютно неподібне. Не дійшли листи? Напевне! Чому не дійшли? Недогляд пошти? Дуже неправдолідігно. Сконфісковані? Так, це найбільше ймовірно. Напевне було в тих листах щось таке, чого ніхто не повинен був знати, тому листи переловили в дорозі.

Отже, що тепер? Де шукати чоловіка? Як шукати, маючи в хаті хвору дитину?

В наслідок тих всіх тяжких, нерозв'язних питань я несподівано сама для себе, прийшовши на наступну годину до кляси, розплакалася вголос. Плакала спазматично, водночас зlostячись на себе за цю слабість, за момент, коли випустила вішки панування над своїми нервами. В абсолютній типші, яка заганувала в клясі на вид моїх сліз, було щось таке незвичне, що я скоро опам'яталася. Учні старалися не дивитися на мене, але вони напевне догадувалися про все. Зрештою, таких справ, як була з Олександром, не можна було втримати в секреті, і про неї говорило все місто.

На перерві кличе мене директор до свого кабінету.

— Товаришко Мак, навіщо ви йшли до кляси, коли почували себе погано? — спитав він.

— Я весь час почиваю себе погано, товаришу директор. То що ж мені — покинути роботу?

— Але все одно сьогодні ви не повинні бути до кляси.

— Може. Але лекцію я провела все таки згідно з пляном.

— Не в тім річ, чи ви провели лекцію за пляном, а річ в тому, що ваші слізози викликали небажані емоції серед учнів... Скільки у вас сьогодні ще годин?

— Дві.

— Все одно. Сьогодні я вас на години не пущу. Йдіть додому.

— Я сама вас хотіла про це просити...

Дійсно, мені треба було звільнитися з роботи.

Не тільки тому, що я була хвора від телеграм, а й тому, що треба було запалити і обігрити хату. Стояла ж лютя зима, а хвора дитина, яку мала сьогодні привезти додому, мусіла бути в теплі. Okрім того, треба було піти до НКВД і зажадати якихось інформацій про чоловіка.

З того, власне, починаю. Просто зі школи йду до НКВД і прошуся на прийняття в начальника.

Начальник, сидячи, як і у всіх НКВД, спиною до вікна і дивлячись кудесь вбік, каже, що він у моїй справі нічого не знає, але є переконаний, що, коли я прийду додому, то напевне застану якісь новини.

Дійсно, дома мене чекали новини.

Коли я зайшла до сусідки по ключі від мешкання, застала в неї двох людей: начальника „спецвідділу” інституту і „представника військової управи”.

— А ми оце прийшли до вас на хвилинку, — підводиться мені назустріч начальник „спецвідділу” Царик. — Дозволите зайти до вас?

Відмовляти було смішно.

Ідемо всі разом до нашого мешкання.

— Так оце ви тут мешкаєте? — розплівається в люб'язній усмішці Царик. — Яке симпатичне мешкання!..

Мене цей комплімент кидає в злість, бо в мешканні нічого „симпатичного” немає.

— Ви прийшли дивитися на мешкання? — питаю холодно.

— Ми прийшли до вас зробити обшук! — різко відповідає енкаведист у цивілю.

— Маєте уповноваження?

— Прошу, — і він показує мені папір. — А ось і свідки йдуть.

Дійсно, входять свідки — двоє наших сусідів, котрі мають перелякані і винуваті обличчя.

— Мешкання є до вашої розпорядимости, — кажу, відчиняючи двері до кімнат. — Можете заходити.

Сама тимчасом починаю скидати плащ і сніговики. Роблю це спокійно, не звертаючи уваги на присутніх і не виявляючи назовні жадного зворушення.

Є в мене одна якась дивна, мені самій незрозуміла риса вдачі. Я не маю того, що називають „силою характеру”, але скільки пригадую собі випадків, коли мені доводилося ставати віч-на-віч з сильнішим від себе ворогом, то, замість страху, розгубленості чи приниження, мене опановував холодний, високомірний спокій. Якась могутня сила родилася в небагнених тайниках моєї душі і огортала мене невгнутим, непроникальним панцирем. І, скільки собі пригадую, в таких моментах мої противники щулились і намагались не дивитися мені в очі. Чому?.. Не можу пояснити.

Так і тепер, коли обидва „представники соєтської „Немезід“ разом зі свідками пішли до кімнати, чекаючи, поки я роздягнуся, я, скинувшись верхню одежду, одягаю фартух, беру сікач і починаю рубати тріски на розпал.

— Що це ви робите? — здивовано питав мене енкаведист, висуваючись до кухні.

— Адже бачите: рубаю дрова, — відповідаю спокійно.

— Ви залишіть цю дурницю і йдіть сюди.

Я потискую плечима:

— Що для кого дурниця: для вас — моя робота, для мене — ваша...

— А я вам кажу, щоб ви покинули свої дрова, бо ми не мameмо часу!

— А я вам також скажу, що не маю часу, — відповідаю зі стоїчною байдужістю: — по-перше, мені треба обігріти хату, щоб діти не сиділи в холоді, а по-друге, я голодна і мушу зварити собі щось їсти.

— А ваші діточки де? — з тією самою облесливою міною виглянув з-за плечей енкаведист Царик.

Я ледве стримую себе, щоб не пустити сікача в цю фальшиву пику і питаю навмисне по-грублянськи:

— Вам до того яке діло? Ви прийшли, здається, робити обшук, а не питати про моїх дітей!

Обличчя енкаведиста вкривається червоними плямами, і він наказує мені з погрозою в голосі:

— Ви, громадянко Мак, не шарпайтесь так дуже! Мій товариш старається бути з вами чесним і люб'язним, і ви платіть йому тим самим!

— Я цілком не потребую вашої люб'язності, — кажу ледовим тоном. — І, коли б чогось уже просила від вас, то тільки одного: кінчайте ско-

ріше виконання ваших обов'язків і залишіть мене в спокою!..

При тому бачу, як свідки з кімнати роблять мені розпусливі знаки та зі страхом і докором похитують головами. Але це не впливає, і я накладаю дрова під кухню.

— Громадянко Мак, це ви навмисне нас затримуєте? — питав злісно енкаведист.

— Я вас затримую? А для чого ж би мені було потрібне ваше товариство? І, зрештою, чого ви ще хочете?

— Ми хочемо починати обшук.

— Чи ж я вам бороню? Можете робити, що хочете.

— Без вас ми не маємо права нічого робити: це протизаконно.

— Ну, коли так, то почекайте, — байдуже знизу плечима і підпалаю вогонь.

Енкаведист попросту розгубився від лютості і, як можна було догадатися, зі всього розмаху сів на стілець, бо аж в кухні було чути, як стілець крякнув. Царик також стратив охоту „бути люб'язним” і більше не обзивається. Мовчали і свідки, тому в кімнаті запанувала тиша.

Я тимчасом наставляю на кухню цілком непотрібні мені баняки, наливаю в них повно води, з лускотом накриваю їх накривками і довго та педантично обтираю кухню.

Ніби все.

Що б ще зробити?

Ага!..

Іду до креденсу, відрізаю велику скибку хлі-

ба, довго та уважно намащую її маслом і так зі скибкою в руках виходжу до кімнати.

— Можете починати: я вже готова.

Енкаведист подивився на мене, струснув головою, напевне подумавши: „Ну, й проклята баба!” — і взявся до ревізії.

Ревізувати фактично нема чого: мешкання професора вищої школи на цей раз складається тільки з кімнати і кухні. Заглянувши до шаф, під ліжка і до книжок, енкаведисти беруться до бюрка. Але і там нічого не знаходять: навчені попереднім досвідом, ми нищили все листування і не тримали в хаті ніяких фотографій, навіть своїх, фамілійних.

Я стою, опершись спиною на двері, і вдаю, що мене найбільше цікавить моя скибка хліба з маслом. Кусаю її ніби з великим appetитом, наперед уважно розглядаючи, з якого боку вкуси. Скінчивши одну, іду до кухні і відрізаю другу. Бачу, що своєю байдужістю доводжу енкаведистів до скажености, і це дає мені змогу ковтати, хоч з таким же самим успіхом я тоді могла їсти й мило.

Починається опис майна. Його небагато: меблі, книжки і одяг Олександра.

— Пиши, — каже енкаведист до Царика: — шафа гардеробна, шафа книжкова, бюрко...

— Чекайте, чекайте, громадяни! — втручаюся я до розмови. — Всі меблі, які бачите в хаті, куплені за мої гроші. Я вам їх описувати не дам і акту опisu не підпишу!

— Як „за ваші гроші”? — дивується енкаведист.

— Дуже просто: я вам можу свідками і документами доказати, що я працювала весь час без перерви, і меблі куплені за ті гроші, які я заробила.

— А ваш чоловік нічого не заробляє?

— Заробляє. Але ми його платню проїдали.

— То як, ви ділилися грішми: це твоє, а це мое?

— Цілком правильно! Ми саме так ділилися: це твоє, а це — мое, — відповідаю з неукритою іронією.

— Ну, то тоді ми опишемо книжки.

— Книжок так саме не маєте права описувати, бо тим позбавите мене можливості працювати. Бібліотека в даному випадкові не є предметом розкоші, лише знаряддям праці. Зрештою, найбільше право до книжок мають діти, які мусять прочитати.

— А що ж тоді належить вашому чоловікові?

— Юридично тільки білизна і одяг. Але і це неправильно, бо за той час, що він сидів у в'язниці, частину своєї гардероби він знищив, а другу частину довелося продати на покриття судових видатків. Те, що є, куплене також за мої гроші. За півтора року своєї праці після звільнення чоловік спромігся собі купити тільки плащ і убрання, але й ті зараз на ньому. А ось тут і решта. Над цим спречатися не буду — можете описувати...

Переглянувши викинену білизну, поношенн

убрання і старий плащ, які майже рік служили Олександрові у в'язниці, енкаведисти приходять до висновку, що „заарештований ніякого вартісного майна не посідає” та давши мені лід-пісати акт, забираються з хати.

Увечері душа моя трохи розігрівається від теплої родинної атмосфери: приїхала вечірнім поїздом свекруха, і хвора донечка також уже вдома! Щоправда, сум і жаль не вступалися з хати, але порівняно до всього пережитого я почуваю себе щасливою. Двоє реконвалесцентів все ж краще, ніж один небезпечно хворий; двом терплячим душам легше разом, ніж одній в самотності; безсонні ночі, проведені в сумній розмові, коротші і не такі виснажливі, як ночі безнадійної зеленої розпуки...

Дійсно ми мало спали в цю ніч, розповідаючи одна одній про переживання останніх тижнів. Мати бідкалась над долею сина, боялася за мое здоровля, а сама, прибита недавньою хворобою і новим нещастям, виглядала, як виходець з того світу.

— Чому ж ти нічого мені не написала? — питала вдесяте з докором. — Я ніколи не думала, що Олександрові грозить якась небезпека. Гадала, що ви, може, посварилися або що... Ах, Боже, Боже!.. Та коли б же я знала, чого ви мене телеграмами викликаєте, то приїхала б і хворою!.. А що ж тепер робити?.. Я не маю сили іхати. І так ледве на ногах тримаюся, а там же

треба походити, розпитати... Тепер вже ти поїдеш, а я побуду з дітьми. Дома собі ще якось дам раду. Проси відпустки. Поїхати неодмінно треба!.. Не можна ж так всього лишати на поталу долі. Боже, Боже!

І старенька мати вмивалася рясними, невтішними слізами...

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

З великою бідою випросивши відпустку, виїжджаю до Дніпропетровська. Було це на початку лютого 1941 року.

Доба, проведена в Дніпропетровську, належить до тих, що їх пам'ятається ціле життя. Це була доба, коли мій біль досяг свого найвищого ступеня і потім зламався, розтрощивши в моїй душі одну з тих струн, які вмирають безповоротно.

Через незручність сполучення подорож мала тривати дві ночі, але страшна сніжна хуртовина, що піднялась несподівано серед дороги, так утруднила рух, що я приїхала з опізненням майже на цілу добу. Таким чином я вже стратила надармо один день своєї шостиденної відпустки.

Приїхавши на станцію, чекаю ще три години, поки порозчищають шляхи і трамваєві колії від глибокого снігу. Нарешті, почався рух, і я добиваюся трамваем до потрібної мені дільниці міста, недалеко від обласного суду і прокуратури. Але постас нова трудність: знайти приміщення наніч. До тих знайомих, що їхні адреси маю, не смію заходити, щоб не наробити їм неприємностей, а пані Греськова мешкає на про-

тилежному кінці міста. Адрес решти родин заарештованих не знаю.

В готелі можна дістати кімнату тільки на пред'явлення документу урядової поїздки. А через те, що в мене на посвідці на право ізди написано: „в справі свого заарештованого чоловіка”, я її взагалі не показую, і кажу, що приїхала в приватній справі. Тому мене ніде не приймають.

Ходження з тяжкою валізкою від готелю до готелю через кучугури снігів забирає в мене останні сили, і без того вичерпані попередніми днями і трьома цілком безсонними ночами, проведеними в поїзді. Нарешті, коли я заходжу до одного з найбільших готелів „Асторія”, у мене підкошуються ноги. Я сідаю і заявляю, що не вступлюся через те, що не маю більше сили, і не маю куди більше йти. Думаю, що вигляд у мене був справді розгучливий, бо навіть кам'яне серце порт'єра зм'якло, і він, змилосердившись, дає мені ключ від кімнати десь аж на четвертому поверсі, заявляючи відразу, що кімната «холодна, оскільки в ній попсоване парове обігрівання. Та я і за це вдячна.

Залишивши речі в номері, йду до обласного суду. Голова обласного суду — дебела жінка з орденом на грудях, прийняла мене досить чимно і сказала, що про моого чоловіка нічого не знає.

— Ваш чоловік зложив судові свої свідчення і виїхав додому. Якщо він заарештований, то вам дасть необхідні інформації прокуратура.

Зверніться до неї.

Іду до обласної прокуратури, що міститься в цьому ж домі.

В попередній кімнаті сидить якась стара розпатлана, старша машиністка, що своїм виглядом нагадує власницю притонів розпусти найбрудніших злодійських кварталів портового міста. Коло іншого стола сидить рідкісний екземпляр атавізму мужеського полу, так само обшарпаний, брудний, неохайній, як і його коллежанка по роботі, тільки на додаток ще й неголений. Звірський вигляд обличчя і довжелезні, як у горилі руки, робили його подібним до спрута. Думаю також, що поняття чемності і вміння обходиться з людьми були для нього в такій же мірі чужі і незнані, як і для його предків кам'яної доби.

Вислухавши причину моєї візити, він тиче олівцем у напрямі до інших дверей і хріпить:

— До прокурора!..

„Де той прокурор відкопав таких Церберів”? — питала сама себе, стукаючи до вказаних дверей.

Почувши дозвіл, заходжу до кабінету.

Велика, майже порожня кімната, з брудною підлогою і заплямленими сирістю стінами. Немає тільки сліду якогось комфорту, а навпаки, б'є в очі біdnість і недбалство. Під стіною шафа на папери. Коло вікна — велике бюрко, старе і облуплене, як і шафа. Okрім того, ще є два простих стільців: на одному за бюрком спиною до вікна сидить сам обласний прокурор Руден-

ко, другий стілець по протилежному до бюрка боці призначений для відвідувачів. Однак, прокурор мене не просить сісти. Руденко мав яких 45 років, а може й більше. Був охайно вбраний, чисто виголений, мав інтелігентний вираз обличчя і сивину на скронях. Риси правильні і навіть гарні, цілком неподібні до звірських пик служак НКВД. Тільки в очах, великих, сірих, проглядала холодна жорстокість вишколеного ката. Подивившись у ті очі, відразу бачу, що моя візита є безцільною.

— Що скажете? — питає мене прокурор.

— Я є жінка Олександра Мака, викликаного сюди понад два тижні тому і невідомо де зниклого. Отже, я приїхала до вас, щоб дізнатися, де він і що з ним сталося?

Руденко не посміхнувся, ні! Але по його счах видно було, з якою страшною, садистичною насолодою він вицідив слово по слову дике питання:

— А, власне кажучи, чому вас це цікавить?

Цим питанням він несподівано вибив мене з засвоєної з попереднього досвіду засади: ніколи в розмовах зі злочинною бандою енкаведівських служак не виявляти своїх справжніх почувань, і я широ здивувалася:

— Мене дивує ваше питання, громадянине прокурор!.. Адже я — дружина і мати двох дітей! Думаю, що моя цікавість є цілком натуральною, і я дозволю собі ще раз повторити своє питання: де є мій чоловік?

— Ваш чоловік там, — знову почав цідити

крізь зуби прокурор, смакуючи кожне слово, — де йому вже давно належить бути... А вам я би порадив якнайменше його справою цікавитися з огляду на тих самих дітей, про котрих ви щойно згадали.

В очах у мене все заволоклося рожевим туманом, на тлі якого заскакали бліскучі золоті цятки і закрутилися вогненні колеса. Ще одна секунда, одна мить — і тяжкий камінний каламар, що стояв коло моєї руки, полетів би Руденкові в голову. Здається, що треба було лише однієї одної краплі, щоб отрута, переповнивші серце, штовхнула мене на скажений, катастрофальний у своїх наслідках напад. Одна крапля!

Але то тільки так здавалося, бо ніхто не знає, скільки крапель терпіння і знущань може вміститися у власному серці...

Напруживши до фізичного болю кожний нерв, з нелюдським зусиллям перемагаю в собі спокусу кинутися на цю потвору, вгородити пальці в орбіту очей, вгризти зубами в горло і дерти, ламати, шматувати!

Пекельна хвиля, що шугнула мені в голову, розбилася об щось невидиме і відплила назад, залишаючи по собі нудотну каламуть свідомості свого безсила.

„А на краю ями сидить ворона і сміється”, — пригадався мені Олександрів сон.

— Чи мій чоловік там, де йому належить бути, — відповідаю опанувавши себе, і при тому не стараюся скрити в погляді своєї ненависті,

— вирішить остаточно правосуддя, у справедливість якого я твердо вірю (а в душі: „Справедливість?!? Ха-ха-ха!”). До вас же я покищо маю тільки одне прохання: дозволу на право передачі грошей і білизни.

— З тим зверніться до НКВД.

— До якого НКВД? Власне, що я не знаю, де мій чоловік знаходиться.

— Зверніться до... Але ні! Справа покищо в мене, а я... не дозволю! І взагалі ваша візита є скінчена.

Що лишалося робити? Обертаюся і виходжу.

Ідучи довгими коридорами, ловлю себе раптом на тому, що мої уста без участі розсудку вперто повторюють одну неусвідомлену думку: „Ми ще з вами порахуємося колись, товаришу Руденко... Ми ще колись порахуємося!” Опам'ятавшись, зі страхом оглядаюся, чи мене хто не підслухав. Але ні, ніхто не звертає на мене уваги.

Приходжу до готелю, падаю на холодне ліжко і попадаю в стан цілковитого отупіння. Здавалося, що не почуюю ніякого болю, бо мое серце, моя душа — ціле мое ество перетворилися самі в суцільний кривавий біль. Кожний мій нерв, кожна клітина моого тіла кричали, квиліли і корчилися. А я лежала непорушно, затупивши погляд у високу стелю. Старалася не думати ні про що, старалася втекти від себе самої.

До дверей постукала покоївка і щось питала. Я довго ніяк не могла зрозуміти, чого вона хоче

Нарешті її слова дійшли до моєї свідомості.

— Вечерю? Звичайно!.. Що саме?.. Ну, наприклад, чай... Ні, більше нічого...

Покоївка пішла.

Я встаю, адресую грошевий переказ і готову пакунок з білизною. Все це адресую на Дніпропетровську в'язницю.

Чи ж дійде?..

Ах, все одно!..

Виходячи, зауважую на столі тацу з вечорою — і стараюся пригадати собі, коли я останній раз іла? Ще дома...

Може тепер щось перекусити?

Ні, хай потім, як вернуся...

Надавши на пошті гроші і білизну, виходжу на вулицю. Вже темніє, і починає знову здійматися різкий вітер.

Здається, що я маю ще щось зробити?

Зупиняюся і думаю. Раптом пригадую собі, що я ж нічого не дізналася в тій справі, в якій приїхала. Треба було принаймні відшукати якогось адвоката, але сьогодні вже пізно. Відложити на завтра? Ні, завтра ранковим поїздом вже мушу вертатися додому. Страчено більше трьох діб, а залишилося ще три неповних. Опізнення на роботу в такому випадкові не могло бути оправданим і грозило, згідно з законом від 26. червня 1940 року судом, а може й в'язницею.

Але з чим вернуся?

— Треба побачити паню Греськову, — вирішую собі і сідаю до трамваю.

Однак, коли я приїхала до Греськової, вже було темно, а мешкання стояло замкнене. Викликана сусідка сказала, що пані Греськова недавно вийшла з дитиною і мабуть не повернеться, бо вона останнім часом здебільша ночує у своїх родичів. Адреси родичів сусідка не знала.

Вертаюся назад ні з чим.

На порозі готелю зупиняюся, пригадую собі вузьку, високу, помальовану в сіроzielену фарбу кімнату, подібну до криниці, де мене чекає цілковита самотність, і рішучо сходжу з галюк на хідник. Спускаюся вулицею кілька квартирів униз, потім вертаюся вгору, потім знову вниз і знову вгору, як загнаний звір, як людина, у котрої біль зубів розриває голову.

Через якийсь час почуваю, що в мене заклякли від холоду ноги, а вітер перейшов у справжню бурю. Треба було йти до готелю.

Заходжу в чужу і непривітну кімнату, від якої відходить холодом і пусткою. На столі стоїть холодний чай і канапки.

„Мушу щось з'їсти!“ — думаю собі, але раз же в тій хвилині забиваю.

І що тепер? Що робити? Що почати? Бодай би чимсь зайнятися, щоб не сидіти отак безцільно. Ale роботи немає ніякої, бо нічого зробити не можна.

„Ах, які це непотрібні думки! Яке це все взагалі чуже і непотрібне!.. Чи, може, це я тут чужа і непотрібна?.. Так, це я... Чужа і одинока“.

Увагу мою привертає розбурхана стихія. Підходжу до вікна і вдивляюся в сніжну темінь.

„Дивно... Дивно, що я ще не втратила здібності бачити, чути і розуміти... Ось це — кімната, а це — вікно, а за вікном — вітер, темінь і сніг... Для чого мені це все?.. Адже воно мені зовсім непотрібне, і тому так мучить... Чому я не можу стратити здібності сприймати довколишні прояви зовнішнього світу?.. Небуття має бути таке солодке!“

А вітер кріпшав і перетворився в справжній гураган. За вікнами розгулялося вируюче сніжне пекло. Шалена буря свистіла, реготала, завивала дикими голосами, хльоскала довгими батогами по вікнах, або, ніби в нападі безсилої злости, гупала сніжними кулаками. Внизу напевне не було так страшно, але тут, вгорі, величезний гмах готелю починає дрижати і колихатися під дужими натисками вітру, погрожуючи ось-ось перекинутися.

„Ах, коли б і справді перекинувся! Хай би розчавив і мене разом з моїми думками!“

І мое болюче отступіння під акомпанімент бурі змінюється в розпучливий, гострий відчай. Мені хочеться завити в тон вітру дико, протяжно, заскавуліти побитим бездомним пісом, заголосити на цілу силу легенів, так заголосити, щоб заглушити бурю, щоб хтось прийшов, щоб хтось мене вислухав і зрозумів!..

— Чи це не божевілля? — питую сама себе, і від того стає ще страшніше.

Коли б хоч заплакати. Ale ні. Сльози десь скипіліся коло серця і давлять, давлять його, але не прориваються.

Буря на хвилинку вщухла, відпочиваючи. А потім, зібравши в потужні долоні сили всіх вітрів, з такою демонічною силою кинула їх на готель, що забречали в сусідніх кімнатах висаджені шиби, з лоскотом повідчинялися двері, і в коридорі почулися голоси переляканіх мешканців. Хтось скаржився на побиті вікна, хтось пропонував перейти в нижні кімнати, хтось кричав, що найкраще буде шукати місця в іншому, не такому високому готелі.

Але турботи мешканців виявилися зайві: буря зламалася. Вітри ще віяли, у шиби сік колючий сніг, але погрозливий рев стихії змінився жалібним плачем над даремно витраченими силами.

Я відходжу від вікна, кидаюся на коліна перед ліжком і тулю лицє до холодної, вогкої подушки.

— За що?.. За що, Господи?!. Господи, припини мою муку!.. Господи, пожалій мене, бо далі не витримаю!..

„Господи?” — питала сама себе, дивуючись, що Велике Слово, глибоко хоронене на споді душі впродовж довгих років, виринуло так несподівано у всій повноті свого могутнього значення, як камінь спасіння, як вічна невичерпна сила незображенії мудrosti, ласки і милосердя.

„Прийдіть до мене всі страждуЩі”..

— Я приходжу до Тебе, о Господи, складаю у Твоїх стіп свою страшну кривду, весь біль своєї змордованої душі!.. Розкриваю перед Тобою свої рани і благаю Твоїх ласок: Господи, не

опусти мене!.. Господи, заступися за тих, хто в цю хвилину не має більше ні на кого упованій!.. Господи, зішли Свою ласку на тих, хто гине неповинно!

Мене охоплює оціпеніння молитовного екстазу, і в його найвищому моменті моя розпуха спалахнула потужним яскравим полум'ям, на бліскавичну мить освітила якісь темні, мені самій незнані закутини моєї душі і... погасла... Я відчула, як починає мертвіти мое сэрце, як німіє біль душевних ран, і на груди мої тяжко лягає холодний камінь...

— Очевидно так треба, і так мусить бути... Мусить бути!.. — шепчу сама собі і скоряюся невмолямій конечності призначення.

У двері постукало.

— Увійдіть, — відповіла я, встаючи з колін. Увійшла покоївка.

— Я прийшла вас повідомити... Але що з вами?! Ви хворі? Може покликати лікаря?

— Ні, дякую. Я не хвора... Ви хотіли щось сказати?

— Так. Мене прислав порт'єр повідомити вас, щоб ви завтра звільнили кімнату. Казав, що він і так не мав права вас приймати. Боїться неприємностей... Але я піду попрошу, щоб ще почекав... Ви так погано виглядаєте...

— Ні, не треба... Як вас звату?

— Галя.

— Не треба, Галю: я завтра ранком і так мушишь їхати.

— То я піду йому скажу... Але ж ви нічого не єли! Он і чай стойть неторкнений!

— Дякую, Галю. Я зараз їстиму.

— То я принесу гарячого чаю. Прошу хвилиночку зачекати...

Мила дівчина забирає тацу і виходить, а я тимчасом починаю укладати свою валізку.

Покоївка приходить знову, приносить гарячий чай, якусь перекуску і дві повних чарки на таці. Помітивши мій здивований погляд, починає винувато пояснювати:

— Випийте це. Я навмисне взяла міцної... Вам треба трохи розігрітися і підбадьоритися. Не вип'єте обидві? То ось я трошечки наділ'ю, коли дозволите... Тут так неприємно нагорі від тієї бурі... У вас шкла не повибивало?.. Боже, які у вас холодні руки!.. Пийте. Пийте сміло: зараз і так підете до ліжка і заснете.

Я випиваю свою чарку, беру тарілку з перекускою, починаю їсти і дивлюся на дівчину. Вона має надзвичайно шляхотне, витончено-гарне обличчя, яке здається ще кращим від великої доброти і м'якості, що промінюють у неї з очей і чуються в нотках її голосу. Це викликає мене на розмову:

— Я, Галю, маю дуже велике горе. Дуже, дуже велике!.. Дай Боже, щоб вас таке ніколи не спіткало!..

Дівчина дивиться на мене великими розуміючими очима і сумно відповідає:

— Це відразу видно по вас. Ах, тепер так легко за нещастя!.. Я вам так співчуваю!.. Але

ви їжте, їжте, будъласка!.. Візьміть ще оцей кусничок. Так. А тепер випийте чай і лягайте.

Поки я п'ю чай, вона готує мені ліжко, потім помагає, немов малій дитині, роздягнутися і дбайливо закутує мене ковдрою.

— Може вам ще щось потрібно? Ні? Я вночі буду до вас надслухати. В цій кімнаті навіть дзвінка нема. О котрій вас розбудити? О цюстій? Добре. Я о шостій кінчаю дижур, але ще прийду до вас. Спіть спокійно. Добраніч!

В останній момент затримую її за руку:

— Галю, ви добра дівчина, і я вам безконечно вдячна.. Не буду вам казати, яке горе мене спіткало, але ваша уважність і добре слово були мені так потрібні!.. Я тут не маю нікого. Розумієте? Нічого! Ні однієї близької душі.. Ви — перша і єдина, що заговорила до мене по-людськи. І тому, де б я не була, я все буду вас пам'ятати. Ви... вірите в Бога?

Дівчина налякано стрільнула очима і тихенько відповіла:

— Вірю...

— То нехай же вас Господь-Бог і Пречиста Діва все мають в своїй опіці, дорога дитино! Може ще колись зустрінемось... Добраніч.

— Добраніч!

І покоївка вийшла, тихенько примкнувши за собою двері.

Галя мабуть мала рацію, коли казала, що я хвора. Аж тепер, опинившись в ліжку після випитої горілки і гарячого чаю, почуваю, що

моя застигла кров починає шалено кружляти в жилах і тяжкими хвилями б'є в скроні. Мені стає гаряче, в вухах шумить, і думки починають плутатись. Часом щось, ніби червоне павутиння, заволікає мою свідомість, але коли воно проривається, я все вертаюся до того самого:

— За що караєш мене, о Господи? Чому призначив мені життя, повне болю і втрат? Пошо Тобі моєї муки? Чому такий невблаганий до моого краю, о Господи? Коли прийде кінець тим тяжким іспитам? Коли нарешті опромініш нас теплотою Твоєї ласки?..

І тоді серед дрімотного маячиння приходив великий Хтось. Приходив безшумно і м'яко, як весняний теплий вечір, клав лагідну долоню на розпалене чоло і промовляв без голосу... А я всім серцем прислухалася до Нього, але не могла зрозуміти. Лиш відчуvalа твердо одно: не було в тих безмовних шепотах ніякої надії, ніякої обіцянки, тільки саме співчуття до моого зраненого серця.

Так мусіло бути!..

Маячення тривало довго, уриваючись час-до-часу дзвоном годинника на коридорі та різким деренчанням трамваїв. І лише по півночі мене зламав тяжкий, глибокий сон.

Коли тепер з перспективи часу роздумую над усім пережитим в той вечір, переконуюсь, що він був дивним переломовим моментом у моєму житті. Бо, хоч найгірше мене чекало в майбутньому, я вже не попадала у владу розпуки і

відчаю. Здавалося, що якийсь лікар-чародій витягнув з моєї душі чутливий нерв і зробив її на довгий час невразливою на болі і страждання.

На другий день я вже іхала додому, де мене чекали діти, старенька мати і... обов'язки соцістської учительки і виховательки молодого покоління „в дусі вірності великим ідеалам комуністичної партії та її мудрого вождя, товариша Сталіна”...

НЕЗАКІНЧЕНА РОЗВ'ЯЗКА

Життя ішло своїм нормальним ходом, а мені все довкола здавалося тяжким сном. Я далі працювала, помічаючи довкола себе відчуженість і холод, посміхалася з того, що мене перестали відмічати різними словесними нагородами, як було раніше, а партійні і комсомольські шпіцлі слідкували за кожним моїм кроком і часто безправно втручалися до виконання моїх безпосередніх обов'язків.

Свекруха, набравшись трохи сил, залишила мене зі служницею й дітьми, а сама поїхала до Дніпропетровська, де знайшла притулок в якоїсь бідної вдови, що мала сина ідіота. Було й це добре, бо нормальні люди не приймали.

Мати стратила свою колишню певність, і в листах її вже не було давньої бадьорости.

„Я починаю попадати в розп'яку, — писала вона. — На цей раз справа виглядає значно гірше і складніше, як в Лубнах. Адвокати щось роблять, але від них не можна добути ні одного слова — бояться говорити. „Ваш син повинен був виступити, як свідок, а він виступив у ролі прокурора”, — оце все, що мені сказали. Побічними дорогами довідалися ми також, що після виступу Олександра, Руденко наказав перерва-

ти процес і полетів до Москви. Вернувся зараз же таки на другий день, дуже вдоволений наслідками своєї подорожі. Кажутъ, що він іздив добиватися в Верховному Суді СРСР дозволу на арешт Олександра, іного добився. Всі є також такої думки, що арешт відбувся в поїзді, або на двірці в Вінниці, бо є певне, що Олександер звідси виїхав. З тим зв'язана була очевидно і візита „представника військової управи“. Адвокати не дурять нас жодними надіями і кажуть, що вирок може бути лише пом'ягшений у вищих інстанціях. Про цілковите віправдання тепер взагалі не може бути мови”...

Минуло три місяці.

Свекруха безвійзно сиділа в Дніпропетровську, але нічого не дізналася, за винятком того, що процес має відбутися в кінці квітня.

А я?..

Я старалася ні над чим не думати і не заглядати в чорну прірву майбутнього. Зрештою, я передчувала його, тільки боялася оформити свої передчуває в конкретний зміст.

Але те, чого я боялася, прийшло в перших днях травня в листі від пані Греськової:

„Не попадайте в розп'яку, — писала вона, — це нічого не поможе. Ми всі в однаковому положенні, і це дає мені право написати Вам всю правду. Вона жахлива: всі наші чоловіки засуджені на смертну кару. Мусимо далі діяти енергійно спільними силами, бо не можемо допустити, щоб п'ятеро людей загинуло такою страшною і не-

*заслуженою смертю. Покидайте все і приїжджа-
йте до Києва. Там разом з адвокатами поради-
мось, що маємо робити.*

*Вашій матері ми не відважились сказати прав-
ди: це б її забило. Ми спочатку збрехали, що
— 25. Але вона все одно дізнається правди, і то-
ді з нею буде погано, Хочемо її якось вислати
до Вас, але вона ще хоче неодмінно говорити з
головою суду і прокурором, Нічого наші переко-
нування не помагають. Добре, що ті її не пус-
кають до себе, а адвокатів ми просили на на-
шу відповіальність скрити від неї вирок.*

*На поїзди не можна дістати квитків, У нас
ходять якісь поゴолоски про війну. Ламаємо голо-
ву над тим, як дістатися до Києва. Вашій матері
буде найлегше вийтити, бо вона тут зареєстрована тимчасом і має право вийтити на
постійне місце мешкання. Може їхати через
Київ.*

*Однак ми всі віримо, що чоловіків дається
врятувати від смерті, і сподіваємося, що Ви нашу
віру поділяєте. Тому пишу ще раз: не попадай-
те в розп'яку”...*

„Не попадайте в розп'яку”...

О, жінко, жінко! Чи ти б сказала до мерця:
„Не попадай в розп'яку”... А я — мрець. Мое
серце — немов спалений камінь, на якому ні на-
сіння радості, ні насіння горя не пустить ко-
ріння. Я — немов той герой з казки, що вимі-
няв живе серце на скляне і стратив здібність

відчувати. Тому я спокійніша за тебе, жінко.
Але, чи щасливіша?

Однак, діставши листа, негайно йду до дирек-
тора школи і прохаю знову відпустки. Той від-
силає мене до інспектора. Спочатку мені відмов-
ляють на тій підставі, що я і без того маю вели-
ку кількість страчених годин і що наближається
кінець учбового року. Але я заявила, що та-
ки пойду, без огляду на наслідки самовільного
залишення роботи. Тоді мое начальство пого-
дилось.

Те, що пані Греськова писала про неможли-
вість дістати квитки на поїзд, було правдою, і
коли б не зв'язки і знайомства батьків моїх уч-
нів, то я до Києва так би і не дісталася. В по-
їзді їхали переважно військові та високі достой-
ники в службових справах.

В Києві на своє здивування застала вже свек-
руху, що приїхала з Дніпропетровська паропла-
вом. Вона вже знала правду, але трималася до-
сить мужньо, хоч дуже постарілася і осунулась.
Решті жінок засуджених так і не вдалося діста-
ти квитків на поїзд, і вони просили через свек-
руху зробити все можливе у справі їхніх чоло-
віків.

Але зробити щось було майже неможливо. По
перше, ми приїхали зарано, і справа до Верхов-
ного Суду ще не прийшла.

— Не обзнайомившись з актами, я сам нічого
не знаю, — сказав знайомий уже адвокат. —
Але, коли б і зінав, то вам нічого сказати не зміг
би: ми є зобов'язані не виявляти державних та-

емниць. Одне тільки, що можу вам пообіцяти на слово чести, що зроблю все можливе, щоб вашого сина і чоловіка врятувати.

Потім він дав нам адреси кількох кращих адвокатів, яким радив доручити справу оборони решти засуджених, і на тому з нами попрощався.

З тим я вернулася додому, а свекруха поїхала до себе з метою продати будинок, щоб мати гроші на різні передбачені і непередбачені видатки.

Шкільний рік скінчився, і в школах почалися іспити. Роботи було так багато, що за нею я не мала права думати про щось інше.

Звісток з Києва не було, а на висланий лист адвокат не відповів. Отже, я жила, як зав'язана в мішку, в своїх щоденних обов'язках, нічого не знаючи про те, що становило тепер головне питання для цілої родини.

Одного дня мене покликали до кабінету директора.

— Ось що, товаришко Мак... Я маю з вами дуже серйозно поговорити... Ви, звичайно, переконані, що ваш чоловік є невинний.. Але нас ця думка не зобов'язує. Натомість офіційна думка, з якою ми повинні числитися, є така, що ваш чоловік є ворогом народу і має за собою такі тяжкі провини, що його постановили знищити фізично... Знаючи вас, як прекрасного педагога і добросовісного працівника, я хотів би вас остерегти перед тими поважними неприєм-

ностями, що виникають для вас у зв'язку з вашим чоловіком.

— Неприємностями? — здивувалася я. — Але ж, товаришу директор, чи ви забули постанову уряду про те, що винними вважаються тільки самі заарештовані, а не члени їхніх родин?

— Це, бачите, так... Але це торкається тих, хто був заарештований за Єжова. Тоді були допущені різні помилки... Однак арешт вашого чоловіка вже не є помилкою, тим більше, що це справа повторна. Є також неправдоподібним допустити, щоб ви, живучи разом з чоловіком, нічого не знали про його контрреволюційну діяльність, бо ви — жінка розумна й інтелігентна.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я цим поки що не хочу нічого сказати. Але... коли б ви схотіли послухати моєї поради, — а я зараз говорю з певного доручення, — то я б вам порадив негайно зректися свого чоловіка через пресу, а потім взяти формальний розвід. Прізвище краще також змінити на ваше дівоче.

— Товариш директор! — скипаю я холодною люттю. — По-перше, на такі зречення минула мода і їх тепер не визнають...

— Ваше визнають, — перебив мене директор.

— Я ще раз підкреслюю, що ГОВОРЮ З ПЕВНОГО ДОРУЧЕННЯ!..

— ... а, по-друге, — говорила я далі, не звернувшись уваги на його слова, — я не маю морального права наносити останній удар людині, від

якої за дев'ять років спільногого життя не бачила нічого, крім добра і любові!

— Забуваєте, що тепер поняття моралі оцінюються державними інтересами.

— Не забуваю, але в даному випадкові не можу себе до такого наламати. Скажу більше: коли б ми навіть з чоловіком жити не могли і послиали б заяву про розвід, то в такий тяжкий для нього момент я би ту заяву забрала назад.

— Я бачу, що ви собі цілком не усвідомлюєте... ну, дійсності, чи що, яка витворилася довкола нас.

— Помиляєтесь, товаришу директор!

— А діти?

Секунду думаю, а потім відповідаю:

— Все одно! Хай вони ліпше виростуть круглими сиротами, ніж би потім мали докоряти мені, що я зганьбила пам'ять їхнього батька, якого вони вже пам'ятають і люблять.

— Це ваша остаточна відповідь.

— Так.

— А я вам даю ще час до завтра. Передумайте все добре і, коли зміните рішення, скажете мені.

— Дякую, але це даремне.

З чного доручення говорив директор і яку мету переслідував той, хто його уповноважив, залишилось невиясненим для мене і досі. Чи тим Руденко хотів завдати перед смертю ще одного морального удару Олександрові і помститися, чи може хотів вирвати мені з рук ос-

танне право апеляцій до вищих інстанцій, чи по просту хтось хотів перевірити мене саму — не знаю. В кожному разі пропозиції такого роду були фактами дуже рідкими, майже незнаними. Але не підлягає сумнівам, що хтось у тому був заінтересований.

Через два дні після цієї розмови в місцевому часописі з'явилася стаття, в якій анонімний автор, обізвавши мене шкідником, паразитом і всякими іншими популярними в більшовицькій дійсності епітетами, доводив, що вся моя робота в школі була „злочинним пожиранням державних грошей”, оскільки мої учні від мене нічого не навчилися.

„Таких „учителів” треба гнати поганою мітлюю від справи виховання нашої молоді, і ми дивуємося тільки, куди дивилася дирекція школи й інспектура народної освіти, тримаючи впродовж двох років Ольгу Мак у своїй підагогічній родині”.

А ще днем пізніше мене повідомили офіційно, що я „під тиском громадської думки” є звільнена з посади, викинена з професійної спілки і навіть „Осоавіяхему”, куди всіх втягали „добровільно-примусово”.

Одночасно прийшов наказ звільнити „незаконно займане” мешкання, яке знаходилося в розпорядженні інституту і на яке я з арештом чоловіка stratiла право.

Всю безвихідність моого становища може зрозуміти тільки та людина, котра знає, що значить знайти приватне мешкання в місті Советського

Союзу. Мешкальнева криза взагалі є одною з найхарактерніших рис советського побуту, і її відчувають навіть досить впливові і високопоставлені особи. Дві-три кімнати з окремою кухнею — це вже неабияка розкіш, яка є реальністю тільки для різних директорів і „зав”-ів. Мають таку розкіш ще також люди, котрим пощастило відвоювати власність, придбану ще за царських часів, або такі, хто погодився роками платити вклади до житлових кооперацій, щоб придбати собі маленьке мешкання в щільно заселеному кооперативному „вулику”. Решта житлових площ знаходилася або в розпорядимості установ, або в розпорядимості „житлових відділів” при міських радах. Установи забезпечували мешканцям тільки потрібних їм працівників, а житлові відділи давали ордери на накази згори. Для мене це практично означало повну неможливість знайти будьякий дах над головою. Всі „вельможі”, до яких я зверталася, категорично мені відомовляли і обіцяли відмовляти далі. Про приватне мешкання не могло бути мови, а до свекрухи я також не могла їхати, бо вона жила на самому кордоні, і мене туди не пустили б. На роботу, навіть найгіршу, я не мала виглядів, а тимчасом життя ставило свої вимоги, і діти хотіли їсти.

Коротше кажучи, становище було розплачливе.

Одного дня, саме в обід, до мене приходить сусід Федір, що свого часу свідчив на ревізії.

— Оце диво! — кажу їдко. — І ви не побоялися до мене прийти, та ще й серед білого дня?!

— Тихше, тихше, — відповідає сусід. — Відповідні люди знають, що я у вас маю бути і в якій справі.

— Аж так??

— Аж так! — іронічно підтверджує сусід. — Я прийшов у вас забрати ті книжки, які ваш чоловік позичив в інститутській бібліотеці.

Я знаходжу потрібні книжки і віддаю.

— Тепер, — каже відвідувач, міняючи тон, — хотів би я вам дещо сказати, але на ваше слово чести, що ви мене не зрадите.

— Можете бути певні!

— Отже так: я вам раджу виїхати звідси і то негайно!

— Виїхати?! Куди?

— Все одно, куди, але — найдалі з України.

— Чи ви думаете над тим, що говорите? З чим же я маю їхати, коли через тиждень у мене грошей навіть на хліб не буде?! І.. до кого їхати?

— І все ж таки я вам ще раз кажу, що ви можете виїхати! Продавайте меблі, продавайте все, що можете, і їдьте! Їдьте, хоч би вам прийшлося покинути все і їхати так, як стоїте!.. Послухайте мене, я не говорю на вітер... Буду з вами одвертій до кінця: Царик, отой самий, що був тоді... пам'ятаєте?.. вже кілька разів викликав мене на одверті розмови про вас. Між іншим, він чогось дуже мені симпатизує і грає ролю моого приятеля... Так от, цей самий Царик вже кілька разів питав мене про вас. По його тоні і

окремих натяках я переконався, що вам загрожує небезпека... Він є страшно злобний і досі не може забути вашої поведінки під час ревізії... Тому я використав нагоду з цими книжками, щоб вас попередити. А ви — робіть, як знаєте.

— Дякую, — кажу йому, — я подумаю над вашими словами.

Сусід вже збирається виходити, але раптом від дверей повертається до мене:

— І... ще одне: робіть щось зі собою!

— Що ж я маю з собою робити?

Він бере мене за руку і підводить до дзеркала:

— Подивіться на себе. Бачите?

— Ні, нічого не бачу...

— Не бачите??!! Не помічаєте того, що з вами зробилося за цей останній час? Та ви ж, — тільки не гнівайтесь за правду, — маєте вигляд божевільної! Моя жінка каже, що боїться на вас дивитися... Звичайно, у вашому положенні трудно виглядати добре, але всьому є межа!

— То що ж мені робити?

Що робити? Думати більше про дітей, менше гризтися, менше плакати і міцніше тримати себе в руках.

Я мимоволі посміхаюся:

— Ви помилуетесь, дорогий сусіде... Я себе так тримаю в руках, як не може себе тримати навіть мужчина. Про жінок я взагалі не говорю... А щодо сліз, то... Чи ви повірите, що я ще не заплакала від того часу, як приїхала з

Дніпропетровська? Не можу видушити з себе жодної сліззи...

Федір широко розкрив очі і від здивування сів.

— Ви правду кажете?!

— Правду!

— Ну, то в такому випадку ви є справді божевільні! Плакати забагато — шкодить, але виплакати горе муситься! Кажуть, що мужчини не мають склонності плакати, а тому глибше переживають. Але тут би і мужчина заплакав!.. Чи ви маєте кам'яне серце?

— Ваша правда, Федоре: мое серце від надмірної муки закам'яніло.

— То розбийте цей камінь! Розбийте, бо він доведе вас до божевілля, він задушить вас!

Я також сідаю.

— Чи ви чули, — питую його, — казку про чарівне яйце? Ні? То слухайте.

Колись Бог замкнув у чарівне яйце всі нещастя світу і доручив велитневі, щоб вкинув яйце у море. Цікавий велітень по дорозі до моря не витерпів і розбив яйце, бажаючи дізнатися, що в ньому є. Розбив і злякався, бо з маленького яйця почали виповзати величезні страховища, і велітень, хоч як мучився, не міг їх загнати назад. Так нещастя розійшлися по світі.

Мое серце, сусіде, тепер цілком нагадує таке яйце: там зібране щось таке страшне, таке велике, що його не можна розповісти... Тільки одного разу, — для вас все одно, коли, — сталося так, що мені вдалося мої болі, мої велиki

болі і страждання, зібрати докупи і втиснути в дуже, дуже міцну шкаralупу і там замкнути... Відтоді я вже невразлива. Мое серце вже більше нічого не може вмістити, і те, що зламало б кожну людину, тепер проходить мимо мене.

І я так довго буду невразливою, поки мое серце буде замкнене. Але, коли б я поцікавилася тим, що ношу в душі, і за вашою порадою розбила б ту кам'яну шкаralупу, то...

— То — що?

— Я боюся говорити про це, Федоре... Ліпше не питайте мене.

Сусід задумався.

— Хто зна, — сказав після павзи, — може так і ліпше!.. У всякому разі пам'ятайте, що я і Маруся дуже вам співчуваємо і бажаємо від іцирого серця, щоб все закінчилось для вас як найкраще... Коли часом почуете, що ми говоримо про вас неприязно — не ображайтесь: мусимо так говорити. Коли б вас спітали колись про нас — говоріть також якнайгірше і тим зробите нам лише прислугу. Краще буде і для вас і для нас, коли всі вважатимуть нас за взаємних ворогів. Такий тепер світ!.. Пам'ятайте ж мою пораду і покладайтесь завжди на нашу поміч, у межах можливого, звичайно... Тепер іду. Бувайте ж здорові. Нехай вам Бог дасть всього найкращого! — і сусід низько склонився до моєї руки.

Значення того остереження я зрозуміла добре і тому знову викликала свекруху телеграмою, а

сама тимчасом почала на всякий випадок пакувати речі.

З продажею меблів нічого не виходило: купців не було. В Советському Союзі люди взагалі ніколи не почували під собою твердого, ґрунту і жили переважно „на валізках”. Тому попит на якесь устаткування був завжди слабий, а особливо тепер, коли в повітрі повисла якась нез'ясована тривога. Легко можна було продати білизну, взуття і одежду, навіть ношену і стару. Але я того мала небагато і тримала його на скрайній випадок.

Свекруха приїхала також розчарована, що попередні купці, які вже рік торгували будинок, тепер відступили і не давали ніякої ціни.

А з інституту приходили щодня питати, коли буде вільне мешкання, на яке вже чекав новоприйнятий викладач, і грозили мене попросту викинути на вулицю.

Єдиний вихід був — виїхати. Але як можна було виїхати, коли навіть на квитки вже грошей не було?

Я почувала себе, як муха, що заплуталася в павутинні строкатого павука: бачила неминучу загибель, а рятуватися не могла.

Та в нещастю помогло нове нещастя: захворіла старша донька на кір. Хвороба йшла тяжко і скінчилася комплікаціями. І хоч як мénі було шкода дитини, я не могла не радіти з цієї хвороби, як з єдиної причини, що унеможливлювала інститутській адміністрації здійснити свої погрози — викинути мене на вулицю: з

дітьми в Советському Союзі ще найбільше рахувалися.

Але і хвороба не могла вічно тягнутися. Дитина почала одужувати, а положення погіршилося з витратою останнього карбованця.

Треба було продавати те, що мало попит — одежду.

ОСТАННІ СТОРІНКИ

В пам'ятну неділю 22. червня 1941 року я збирало якісь речі і виношу на „толкучку”. Продаю все досить скоро і за порівняно добру ціну і, втішена, біжу щось купити, бо вдома вийшло вже все, що було.

Але мене чекало розчарування: між столика-ми панувало замішання, продавці чомусь поспішно ховали непродані товари, не звертаючи жодної уваги на покупців, втікали з базарної площині. Я скоріше випрошую, як купую, в однієї селянки літр молока, жменьку ячмінних крупів, і все ще думаючи над дивним настроєм базару, спішу додому.

В дворі стояли всі мешканці нашого будинку і про щось пожавлено розмовляли. Зауваживши мене, підклікали до гурту і спитали, чи я вже знаю, що почалася війна. Це було таке несподіване, що мені забило дух, і я, не спітивши навіть, з ким є та війна, прожогом влітаю до хати.

— Мамо, — кричу, — мамо! Чи ви вже знаєте?!

Так, вона знала, тільки зовсім чомусь не радила. Але я цілую дітей, обіймаю свекруху і, захлинаючись власними словами, повторюю:

— Тепер скінчиться!.. Тепер скінчиться!.. Скінчиться їхнє панування! Їх розіб'ють!.. Їх розіб'ють!!!

— Тихше! — холодно зупиняє мене мати. — Не кричи! Ще нічого невідомо, а стіни і далі мають вуха...

Я вибігаю надвір і вже докладно випитую сусідів. Ні, сумнівів не було жодних: цієї ночі німці вже бомбардували Київ, Житомир та інші міста. Суєди вийшли і чекають на промову Молотова, який має говорити через радіо о десятій годині. На відкритому вікні стоїть радіо сусіда — єдине на цілій дім.

Але мене промова вже не цікавить: знаю, про що будуть говорити!.. ВERTAЮСЬ до хати і вперше за кілька років почуваю апетит. Ні, не апетит, а голод. Страшний голод виснаженого довгим недоїданням організму! Накидаюсь на залишки вчорашнього мізерного обіду, відщукую по кутках давні, напізваплісні сухарі і їм, ім, як Бог зна які делікатеси. Їм і говорю безупину.

Свекруха зосереджено мовчить і не підтримує моєї розмови.

В найближчих днях вихром закрутилися події: мобілізація, хаотична втеча з фронту розгромлених військових частин, гарячкова евакуація комуністів, відповіdalьних урядовців і жидів, бомбардування летовища, а над усім — паніка і безголов'я заскоченого небезпекою натовпу без проводу і керівництва.

Уряд закликав населення до масової втечі на

схід, граючи на патріотичних дудках, обіцяючи транспорт і всяку іншу допомогу. Проте виявилося, що транспортних засобів не вистачає навіть для комуністичної верхівки, і партійні баґачі в погоні за автами і підводами платили величезні суми, сварилися і билися, здобуваючи силою місця, на всьому тому, що мало колеса.

Один поїзд, переповнений втікачами, що вирвався зі стації, по дорозі на Київ був збомбардований, а всі втікачі, які лишилися живими, були змобілізовані для naprawи колії та копання окопів. Хто з простих смертних хотів тікати, мусів переважно надіятися на власні ноги та ще на щедрі обіцянки уряду, який і сам втік на схід.

В крамницях, що досі стояли майже порожні, почали випродувати або й даром роздавали харчеві продукти, мануфактуру, взуття, залізні вироби і т. д. Знайте, мовляв, яка ваша влада добра!..

Преса і радієві звідомлення намагалися представити цілковитий розгром фронту в дуже оптимістичних фарбах: червона армія, згідно з тими інформаціями, скрізь і завжди громила впень ворога, завдавала йому величезних втрат, а сама після таких „бліскучих перемог” неодмінно відступала „з тактичних міркувань” на „зарані підготовлені позиції”. Поруч закликалося до боротьби з „слабодухами і панікерами”, що сміли сумніватися в правдивості тих інформацій, а за необережно сказане слово чи припущення про дійсний стан речей на фронті, стрілялося без суду. Нарешті, „щоб не ширилося ба-

ламутство" і щоб всі „мали точне уявлення про хід війни", влада наказала повіддавати під загрозою смертної кари всі радіоапарти і надалі дозволяла користуватися тільки репродукторами.

А все ж було видно, що наступ німців розгортається з шаленою швидкістю, і фронт посувався величезними кроками вперед. Паніка зростала.

Всі більші установи і родини відповідальних працівників були вже евакуовані. В місті залишилися тільки кілька представників цивільної влади, посилені залоги НКВД, міліція та військово-мобілізаційний пункт. Але й вони мали для себе зарезервовані автомашини і літаки, щоб могти в скрутний момент зникнути.

З мешкання мене вже не було кому виганяті, бо і директор інституту і Царик повтікали. Я ж, пішовши кілька разів у черги, запаслася деякими продуктами і нарешті почала розпаковувати речі. При тій роботі застав мене сусід, до котрого я ніколи не мала особливого довір'я і котрий досі не втікав тільки тому, що його жінка була на самому передодні породу.

—Що це ви робите? — спитав він мене. — Всі пакуються, а ви випаковуетесь? Ви хіба не втікаєте?

— Чого ж би я мала втікати? — вдала я здивовану. — Адже те, що тепер діється, — це звичайна перша паніка. Хіба ви не чуєте, як наша доблесна червона армія б'є німців? Вона

мабуть уже перейшла в наступ і гнатиме ворога до самого Берліну.

На кожному перехресті вулиць стояли вартові з цивільного населення, переважно молоді і жіночтва, що мали завдання „обороняти країну від шпигунів і диверсантів", себто, кожного підозрілого затримувати і передавати до НКВД.

Гостро було заборонено подавати будькому будьяку адресу. Адресу могла дати тільки міліція після докладної перевірки того, кому та адреса була потрібна.

Ходили в різних версіях чутки про страшну „вогнену лінію" або про „проміння смерти", при допомозі яких німці ніби мали посуватися вперед, нищачи все перед собою. В загальній паниці ці абсурдні вістки видавалися багатьом правдивими і нераз спонукали до втечі навіть тих, хто ненавидів большевиків і давно чекав війни. Затривожені і непевні були не тільки ті, хто вірив у небилиці „вогнених ліній", затривожені були і ті, хто чекав приходу німців як свого спасіння.

Здається, що в найближчому оточенні тільки я була винятком. Я не почувала страху ні перед бомбами, ні перед фронтом, навпаки, чекала його з гарячковою нетерплячкою. Після довгих безсонних місяців на мене напала якася дивна сплячка. Я спала, як забита, цілими ночами, спала вдень і все ж почувала себе і далі сонною. Досить мені було сісти нерухомо на кілька хвилин, як очі мої вже клейлися, і я по-

чинала дрімати. В умовинах вимушеного безділля і воєнних настроїв не було потреби відмовляти собі цієї приемності, а сон був найкращим ліком на мої виснажені нерви, і я, сама того не помічаючи, почала набирати сил. Зміна була така очевидна, що сусіди і знайомі не могли при зустрічі скрити свого здивування.

— Дивіться, дивіться! — жартував Федір. — Всі худнуть і марніють, а ви, можна сказати, контрреволюційно поправляетесь і ростете, як тісто на дріжджах. Та це ж явний політичний злочин отак виглядати в часи загального державного нещастя!

А я все ще сумнівалася, що визволення стоїть на порозі, і боялася зіткнути на повні груди, щоб не розігнати примари волі. Було дивно повіріти у можливість тих змін, що могли мене урятувати з долі упослідженії, загнаної звіринині і зробити знову людиною. Було дивно привикнути до думки, що всі страхіття недавно пережитого лягли темною смugoю в минулe, а натомість прийде щось нове. Болю не було, турбот також, і це створювало почуття порожнечі, яку часто відчувається у сні.

*

Та одного разу гірка дійсність дала себе ще раз відчути. Здивована, побачила я, що моя свекруха складає свої речі до мішка, нашвидку переробленого в наплечник.

— Мамо, — спітала я, — що це має означати? Ви кудись збираєтесь, чи що?

Мати, ніби дитина, зловлена на поганому вчинкові, здригнулася, потім сіла на ліжко і, безпомічно опустивши руки, заплакала.

— Мамо!.. Що з вами?.. Чого ви?..
— Не можу, — відповіла здавленим голосом,
— не можу!

Зайве було питати далі, але я спітала:
— Не можете? Чого?

— Не можу сидіти отак. Я збожеволію!.. Вчора передавали по радіо, що всі рекурси на старі справи і всі нові процеси тепер переходять до компетенції воєнних трибуналів... Ти знаєш, чим це загрожує?.. Підтвердженням смертного вироку!.. Я мушу дістатися до Києва!... Я мушу знати, що буде з НИМ!!

— Мамо, — кидаюся я до старенької, — не робіть цього! Це нічого не поможе!

Мати, як для оборони від удару, наставила руки:

— Замовчи! — увірвала мене з ненавистю в голосі. — Замовчи! Не відбирай у мене цієї останньої надії, бо тільки вона одна ще дає силу мені жити! Я не переживу її, не хочу пerezжити! Я йду і все! Як загину, то загину!

В її словах чулося стільки сили і розпачу, що сперечатися не було сенсу. Я стояла вже мовчки і дивилася, як вона безтолково складала до мішка якісь речі, відкладала набік інші, очевидно, сама не знаючи, що робить. Потім увірвала свою роботу, сіла з блюзкою в руках на ліжко і по-дитячі замріяно заговорила:

— Піду до Києва до суду і до прокурора і

буду їх просити... Вони ж таки нарешті люди... Коли їм добре все розтолкувати, то вони повинні зрозуміти, що Олександер невинен. Може якраз і звільнятъ?.. А, як не схотять звільнити, то я попрошу, щоб і мене вислали разом з ним. Що їм це щодить?.. А там — знайду десь собі якийсь кут, або викопаю землянку і буду жити... Все ж таки йому буде краще, коли коло нього буде хтось свій: чи близину випрати, чи щось захисти...Ах! — раптом увірвала сама себе і заголосила: — Проклята війна! Прокляті німці! Це вони будуть винні, коли моя дитина загине!

Слухаючи цих слів, я відчула, що у мене тримтять ноги, а під шкірою почали бігати мурашки. Свекруха ніколи не була настільки наївною, щоб дурити себе подібними фантазіями. Навпаки, вона завжди, як на свої літа, дуже тверезо уміла дивитися правді в вічі. Те, що говорила тепер, уже не було плодом здорового розсудку, — це був самообман, розпутливі мрії безнадійності, коли людині, крім віри в чудо, не лишається більше нічого.

Я не могла її більше слухати, не могла дивитися на неї і мовчки вийшла до кімнати. Сіла коло відкритого вікна, відчуваючи, що попадаю у владу могутнього виру, що тягне мене до чогось безмірно страшного.

Як лід під напором весняних вод, щось рагтом затріщало в моєму серці і винесло на поверхню свідомості у всій невмолимій чіткій виразности те, про що я досі боялася думати:

то був образ Олександра, котрого я ще з пам'ятного вечора в Дніпропетровську несвідомо, але безповоротно викреслила зі списку живих. В той вечір я наперед переболіла його смерть, і те, що робила потім, було лише даниною обов'язку для пам'яті дорогої людини. Але для мене він вже був мерцем! І власне в тому крився весь страшний секрет моєї „твердості”, з якою я до останнього моменту тягнула лямку повсякденних обов'язків, з якою прийняла вістку про вирок, з якою взагалі ще не stratiла розсудку.

Тепер з холодним жахом оглянулася на пройдений, мов у тумані, відрізок шляху, зустрівшись з трупним поглядом німого докору.

І в цей момент я раптом гостро і виразно відчула, що ВІН ІЩЕ ЖИВИЙ, що саме ТЕПЕР переживає найжахливіші дні очікування виконання вироку! Мов наяву, встала переді мною понура картина смертної камери-одиночки, на сірих мурах якої шкрябає костистим пальцем таємничі знаки неминуча смерть!.. Стала у всій рельєфності розпука людини, для якої нема жадних надій, жадних сподівань, яку вже оплакали її найближчі рідні!

Ні, мати ще не оплакала! Мати ще вірить у можливість рятунку! Материнське серце ще не stratiло святої романтики віри! Його ще не опростачила жорстока тверезість логіки, що всі заходи даремні!

Щаслива, свята у своїй наївности мати!

А я?..

Я сама збираюся переступити поріг визволення і нового життя, коли мій чоловік переступає поріг смерти... Чи маю я право на цей крок? Чи не справедливіше, не легше буде для сумління, коли поставлю і надалі своє життя під знак Дамоклевого мечу?..

Так, я мушу йти разом з матір'ю!

Але рівночасно з тим категоричним рішенням в нутрі моєму близькому зароджується відруховий істеричний протест:

— Hi! Hi!! Смерть, тортури — все, що завгодно, але тільки не зустрічі з пацюками, рушенками, цариками!! Тільки не це!

Сам спогад про них після двох тижнів віри — позбутися їх назавжди — викликали у мене такий непереможний трепет огиди, такої нелюдської ненависті, що проти них мовкли всякі аргументи. Це було вище моїх сил! Це було все одно, що з головою кинутися в клоаку!

Hi, їхати з большевиками мене не змусили б жадні сили!

Отже, що? Переступати поріг самій? Усвідомити собі на цей раз до кінця, що всі мої евентуальні зусилля не спроможні відхилити руку ката від потилиці батька моїх дітей, моого чоловіка, моого найближчого і вірного товариша впродовж дев'яти років життя?

Поставивши собі це питання, я боялася дати на нього відповідь, ніби від того справді залежало життя Олександра.

Чи то призначення, чи гра лукавої долі — змусити мене на порозі з каторги на волю ви-

хилити до дна ще одну гірку чашу, на дні якої не жовч, а отрута?..

Я кидалась безпомічно серед своїх думок, як миша в пастці з випеченими очима, скрізь натикаючись на повну жаху дійсність, що ставила переді мною з невблаганною жорстокістю два вибори: або жертва волею для надії, або жертва надією для волі. Правда, надія була марна, але чи я мала право її зректися?

Поставлені питання розчавили мене тягарем свого змісту, і я даремно шукала правильності рішення, гризучи руки з відчаю.

— Сусідко, ви дома? — несподівано впало під вікном обережне питання.

Вікно високо над землею, і я не бачу, але по голосі пізнаю Федора.

— Дома. А що? — питається автоматично, опанована своїм гнітучим настроєм.

Сусід присувається ближче до вікна і, озираючись по сторонах, говорить приглушеним голосом:

— Я прийшов вам сказати, що в місті почалися розстріли... Стріляють всіх родичів репресованих, стріляють всіх підозрілих і навіть тих, хто бодай кілька днів був заарештований, байдуже, з якої причини... Тому, втікайте! Втікайте з міста, або принаймні з мешкання!.. Подивітесь, — показав він рукою на червоні заграви, що здіймалися в різних кінцях міста, — це палять документи і архіви в НКВД, міліції і у всіх інших установ. Вивозити вже не можуть.

Кажуть, що в НКВД були заготовлені списки „на ліквідацію” сотень осіб, але в останній момент хтось через неуважність, а може й навмисне, вкинув ті списки в вогонь. Тепер ловлять тих, кого пам'ятають...

Тут Федір починає перечисляти знайомі прізвища тих, кого піймало НКВД, кого застрілили на вулиці і кого при спротиві розстріляли у власному мешканні.

— Вам загрожує страшна небезпека! — продовжує він спішно. — Кажу ще раз: тікайте! Німці є в сорока кілометрах від нас. Тепер глуко вмирати. Переховайтесь десь цих останніх два-три дні. Але втікайте вже, зараз, в цій хвилині!

До моєї свідомості доходить нарешті зміст всього почутого, і я зриваюся з місця:

— Тікати?.. А діти?..

— Це вже рішайте самі. Я сказав лише те, що вважав своїм обов'язком сказати.

— Ви також тікаете?

— Ні. Я завтра йду до війська. Сьогодні мене визвали. Прощайте! — і сусід зник.

Мені здається, що хтось мене вже ловить за плечі. Поспішно хапаю то одну річ, то другу, нарешті кидаю все, здіймаю з вішалки дитячі плащи і вибігаю надвір. Знаходжу свекруху з дітьми в садочку, коротко переказую їй останні новини і повідомляю, що мушу зникнути. Свекруха розгубилася.

— Мамо, не стійте, поможіть мені врати дітей, скоро!

— Але ж куди ти будеш втікати?.. Хто тебе прийме?.. І як тікатимеш з дітьми?..

— Всі втікаємо: і я, і діти, і ви також.

— Я — ні!

— Мамо!

— Я не піду!

— Мамо, не доводьте мене до розпачу!..

Видно, що в моєму тоні було щось надзвичайногого, бо свекруха скорилася.

— Ідіть, беріть плащ, але скоро!

— Та почекай принаймні, хай стемніє... Як же так тікати, щоб усі бачили?.. А що ж діти їстимуть? Треба взяти якісь речі, то може виміняш... Царице Небесна, заступи, сохрани і помилуй!.. Я візьму бодай годинника.

— Ідіть, ідіть... Але чого ж ви стоїте???

Мати дріботить до хати, але в цьому моменті вгорічується зловіщий гул: літаки!

Я вперше від початку війни почула страх.

— Мамо, — завертаю з дороги свекруху, — не йдіть до хати! Тікаймо, тікаймо!..

Вискачуємо за браму і біжимо щодуху в той напрям, де кінчачеться місто. Довкола починають гудіти опізнені сирени. Перед нами всього кілька кварталів, а там починається поле. Але не добігаємо навіть до половини дороги, як гул чується просто над нами. Падаємо всі під якийсь паркан, тісно притуливши одне до одного. В повітрі роздається різкий свист, а за ним потужні вибухи бомб. Земля глухо гуде й здригається. По хвилинній перерві атака починається з новою силою. Свекруха молиться

вголос, а я тулю голівки переляканих дітей і думаю тільки одне: „Коли смерть, то хай для всіх разом”!

Бомбардування нарешті припинилося, літаки відлетіли, а ми все лежимо, боючись поворухнутися.

— Місто горить! Подивіться на місто! — гукає хтось поблизу.

Зриваємось на ноги і каменіємо від страшної картини: все місто дійсно було в огні. Деся тріщали і падали будинки, чулися крики людей, здіймалися до неба високі вогнені мітли, і знову чулися вибухи: це вилітали в повітря магазини з амуніцією.

Біжимо далі, натикаючись на таких самих переляканих людей, що бігли то нам назустріч, то обганяли нас, осатанілі від жаху, з клунками і дітками на руках.

Нарешті опиняємось за містом серед моря дозриваючого збіжжя і йдемо повільнішим кроком. Перед нами і поза нами видніються постаті людей, що спішать геть у той напрям, де видніються села.

Діти вже не можуть іти, а ми так само не маємо сили їх нести, а тому сідаємо край дороги трохи відпочити.

Над містом стояла кривава луна. Море полумені коливалося під подувами вітру і набирало різних відтінків у вечірніх сутінках.

Раптом на краю міста почав здійматися вгору новий вогневий стовп, цілком відрізняючись

від загального зловіщого тла. Полум'я било яскраво і потужно, не змішане з димом.

— В'язниця горить!.. В'язниця!.. Облили бензиною і запалили!.. Вчора возили бензину до в'язниці!.. Вісімсот в'язнів!.. — з жахом гукали перехожі.

— А-а-а!.. А-а-а!.. — несліся звідкись дики звуки. — А-а-а!..

— Що це? — питала сама себе. — Чи я божеволію, чи це справді хтось кричить?

Переводжу погляд на свекруху і в тому ж моменті з горла у мене вихоплюється таке саме дике: „А-а-а!..”

Не знаю, що більше потрясло мною: чи вигляд палячої могили з сотнями живих жертв, чи невільне порівняння з іншою в'язницею, чи несамовитий вигляд матері. Вона була така страшна, як мученик з пекла: стояла з безтямніми очима і широко відкритим ротом спазматично ковтала повітря, мов риба, викинена на сушу, а старечі скорчені пальці конвульсійно шарпали комір блузки.

Стоймо остановлені, немов загіпнотизовані макабричним видовищем, і не рухаємося з місця.

— Це ви? — роздався коло нас голос Федора, який біг з дитиною на руках. — Ходім далі. Не стійте отут на дорозі. Марусю, — гукнув назад до жінки, що бігла за ним з валізою, — не віdstavай, бо загубишся!

Свекруха не рухалася.

— В'язниця он горить... — вишептала шерхливим голосом.

— Так. Про це говорили ще вчора, але я не вірив. Негідники! Скористалися налетом і запалили живих людей!.. Але ви таки не стійте, ходім!

Мати робить перші кроки несподівано, з поглядом все ще скерованим до страшного видовища, але потім обертається і йде з нами.

Пройшовши декілька кілометрів, стаємо знову на короткий відпочинок. Недалеко з лівого боку видніється село.

— Заходити сюди, чи йти далі? — питаю я.

— Йдемо далі! — командує Федір.

Свекруха рішучо зупиняється.

— Я далі не йду, — заявляє вона. — Я прощаюся з вами і вертаюся назад.

— Куди вертаєтесь? — питает здивований Федір. — Хіба не бачите, що місто горить? Переїдемо в якомусь селі, поки перекотиться фронт, а тоді вернемося всі.

— Ні, ні! — вперто відповідає мати. — Я муши увійти ще перед фронтом. Ви забуваєте, що у мене син у в'язниці...

— Знаю про це. Але що з того?

— Вертаюся, щоб його рятувати.

— Не розумію: як же ви будете його рятувати? Куди вертаєтесь?

— Ат, треба багато говорити, а часу нема.

— Ні, — рішучо заявляє Федір, — ви все ж таки скажіть. Я вам не ворог і порадою можу послужити.

— Мама хоче їхати до Києва до Верховного Суду, — пояснюю я.

— До Києва? А чим же ви поїдете, коли транспорту нема?

— Піду пішки.

— Пішки? Чи ви добре подумали над тим, що говорите?! Ви не повинні того робити! По-перше, фронт дожене вас в дорозі. По-друге, коли б вас фронт і не дігнав, то пройти в воєнних умовах пару сотень кілометрів — це справа не на ваші сили. І, по-третє, що це поможет? Коли в мирний час не можна було нічого зробити, то тепер, в це безголов'я, коли напевне Верховний Суд вже виїхав зі столиці...

— Тільки нічого мені не кажіть! — благально наставила руки мати. — Прошу вас, не кажіть! Мене ніхто не переконає!.. Я не маю чого тратити, хіба саме старе життя. Але що воно для мене варте, коли страчу сина? Як судилося мені загинути, то загину зі свідомістю, що зробила все можливе, щоб його врятувати.

— Як знаєте... — зрезигновано відповів Федір. — Я не смію сказати рішучого слова так, як би сказав своїй матері... — і подивився на мене.

Але і я мовчала, знаючи, що слова безсилі там, де говорить серце матері.

— Ідіть уже! — увірвала загальну мовчанку свекруха. — Діти потомилися і хотять спати, а я також муши поспішати... Хай вас усіх Бог благословить і береже від усього злого!.. Ви, Федоре, будьте за брата Ользі: їй буде потрібна допомога... Може ще побачимось... Прощайте!..

Мене охоплює почуття глибокого жалю:

— Мамо, — обіймаю я свекруху, цілуючи їй

руки, — мамо!.. Лишаєте нас?.. Ідете самі в таку небезпечну дорогу?.. А хто ж ВАС оборонить у небезпеці, хто ВАМ поможе?..

— Не плач! Бог милостивий, а смерть, як схоче, то і на печі знайде. Якось то воно буде... Дітки, поцілуйте бабуню: бабуня вже йде.

Вона по черзі хрестить і цілує мене і дівчинку, обіймає сусідів і вертається назад. Потім ще зупиняється і гукає:

— Олю, чуеш? Я хату замкну, а ключі скриваю під ланок. Добре?

— Добре, — відповідаю крізь плач.

— Будь здорова! Дітей бережи!

Ми стоямо ще кілька хвилин і плачуши дивимося вслід віддаляючій старенькій постаті, що жертвоно йде назустріч пожарищі і смерті, опанована священним почуттям материнського обов'язку.

Далеко по півночі добиваємося до наміченого села.

Відблискдалекої заграви лягає на білі стіни хат малиново-золотистими тонами і тримтить у шибах. Люди не сплять, зустрічають нас з теплою сердечністю і, співчуваючи, дивуються, що ми живі. Вони були переконані, що місто згоріло разом з усіма мешканцями. Дійсно, коли дивитися на місто здалеку, воно видається суцільним вогнищем.

Я укладаю змучених дітей спати на пахучому сіні в стодолі поруч Марії, що заспокоювала поденервованого і заплаканого синка, а сама ви-

ходжу надвір і сідаю на цямринні криниці коло Федора, що вийшов покурити.

Тиха ніч схилилася над землею, як мати над колискою хворої дитини. Десять в ставку меланхолійно кумкали жаби, а по селі перегукувалися пізні півні.

З нічної темені тихенько висунулась м'яка котяча лапа печалі і обережно запустила пазурі в мое серце. Я почала думати про свекружу, що вже десь повинна була бути в місті, і про багато інших речей, що зливалися в один нероздільний клубок смутку і тривоги.

— Що ви задумались? — питаете мене сусід.

— Тяжко вам? Покиньте безплідні думки: це нічого, крім зайвого болю, вам не дасть.

— Ах, друже, — відповідаю йому, — часом стриманий біль і пристане горе розпуки лягають важким каменем на власне сумління.

— Залишіть це, Ольго. Ви вже своєму сумлінню, здається, принесли належну данину.

— Ви певні того? А, пам'ятайте, як ще недавно самі казали, що я маю кам'яне серце?

— Гм... Це було сказане в цілком іншому значенні. Це був, коли хочете, комплімент для вашої твердості характеру, я би сказав навіть, геройзму!

— „Геройзму”?! — іронічно підхопила я. — Гарний „геройзм”! Ні, ні, не геройзм і не твердість характеру! Це щось таке, що взагалі не вкладається в поняття нормальної людини. А ну ж уявіть собі, що ваша дружина, чи ваша дитина, словом, хтось наймилішій вашому сер-

цеві, вмирає. І ви, знаючи, що ця наймиліша вам істота знаходиться в агонії, рано собі встаєте, умиваєтесь, голитеся, снідаєте, берете течку і йдете до праці. Потім приходите додому, обідаєте, берете часопис і т. д., коротше кажучи, ведете звичайний спосіб життя. Як ви це назовете: твердістю характеру, героїзм, чи попросту звироднінням?

— Ви вибрали невдале порівняння. Ваша трагедія носить цілком інший характер.

— Моя трагедія, Федоре, чи, точніше, трагедія моєго чоловіка, носить дійсно інакший характер: вона гірша від звичайної смерті!.. Коли хтось умирає нормальною смертю, під опікою своїх рідних, — він на ціле небо щасливіший від того, хто щохвилини терпить фізичні і моральні тортури, хто є упосліджений, — хто жде у в'язниці насильної смерті від ката. Ви уявіть собі, який жах, який біль мусить переживати людина, що гине так глупо, так злочинно, так безправно, безкорисно!.. А жінку цієї людини, себто мене, життя в той самий час тримає в своєму звичайному трибі. Вона не має права віддати належне своїм почуванням, вона не сміє їх проявити назовні, її супружні обов'язки зникають перед обов'язком уряднички до тієї низцівної державної системи, що засудила її невинного чоловіка на смерть. „Поняття моралі, — чи, в даному випадку, обов'язків, — опреділюються державними інтересами”, — сказав був мені директор школи. Спробуйте це пояснити світові, відділенсму від нас кордонами і вихованому в

дусі християнської і релігійної моралі!.. Спробуйте! Та ж я в очах того світу буду потворою!.. Зрештою... чи тільки в очах світу?.. Я у своїх власних є також потворою...

Федір поклав свою руку на мою:

— Ви є змучені, поденервовані, а тому і несправедливі до себе. А що ж ви інакшого могли зробити ще?

— Що зробити? Чи я знаю... Покинути працю, іздити скрізь, добиватися, благати, вимагати, навіть продати душу!..

— І що б це помогло? Вас би відразу посадили до в'язниці тільки за те, що ви самовільно залишили посаду. А потім надали б справі політичний характер і...

— Ах, власне, та проклята, нікчемна обережність!.. Отут треба було показати героїзм і твердість характеру! В таких випадках не зважують наслідків рішень, як в крамниці перцю!

Федір встав:

— Вибачте, але зараз ви говорите ерунду! Наслідки треба зважувати завжди, а тим більше в даному випадку вам, бо ви маєте діти! От і вилізла у вас істерична жіноча логіка: щойно говорили, що світ вас не зрозуміє, а тепер говорите так, якби самі жили в інших обставинах. Скажіть, де, в якій ділянці ми мали свободу людського індивідууму: у фізичній, умовій, почуттєвій? Адже ми рabi не тільки у наших вчинках, але навіть у думках і почуваннях! Ми рabi в такій повноті значення, — чи принаймні

нас стараються такими зробити, — яких ще не було під сонцем!

Федір нервово пройшовся кілька кроків взад і вперед, сів знову коло мене і гірко посміхнувся:

— Знаєте, — сказав він, — я оце щойно подумав: чи в тій суперечці бороню вас, чи самого себе?

— Себе?

— Так. А що ж ви думаете, що тільки ви є винятком? А от і з моєю совістю не все в порядку... Не питаете з делікатності, що я зробив? Можете питати. Одвертість за одвертість!

— Федір закурив, присвітив сірником до годинника і продовжував:

— Ще є час, можемо поговорити. Воно, правда, і ніч така, і настрій такий, що в людини душа назовні проситься... Отже, слухайте... Правду сказавши, мене цей вчинок мучить давно, а розказувати його я ще не наважився нікому, навіть жінці. Ну, але коли на те пішло, — слухайте.

— В часи голоду в 1933 році я вчився в тому самому Дніпропетровську, де тепер є ваш чоловік. Ви знаєте, як тоді було... Студенти пухли від недоїдання, вмирали з анемією і туберкульозом та від всякої іншої погані, а решта втікала.

Доки мені присилали з дому трохи харчів, я ще сяк-так перебивався. Але наступив той день, коли батьки мене повідомили, що вже і самі не мають чого їсти, а тому лишають мене на власні сили.

Промучившись після того у голоді з три місяці, я пішов за прикладом своїх товаришів: покинув науку і втік додому.

Їдучи в поїзді, а потім чвалаючи чотирнадцять кілометрів пішки, я все думав про рідну хату. Знав, що вдома є біда, але все ж не міг собі уявити хати інакше, як з теплотою. Дома все було тепле: материні очі, дух хати і страва в печі. А мені треба було того всього, бо я був збідований, змучений, перемерзлий, і так хотів їсти, що в мене аж шкура боліла... І тому з такою глибокою ніжністю я думав про батьків, особливо про маму, которая турботливо і радісно зустріне мене на порозі, дастъ насамперед у миску теплої води, щоб я вмився, потім витягне зі скрині чисту сорочку, а тоді посадить за стіл... Напевне не буде, як колись, сиру зі сметаною, яєчні на салі, пухкої паляници з медом, але напевне буде бодай кусник хліба, бодай картопля в лушпинці, бодай мишинка якоїсь теплої юшки!..

Так я думав і спішив, скільки ставало духу.

Але вже при вході в село мене зустріло розчарування: знайомі люди повідомили мене, що тато помер кілька днів тому назад, а мама напевне скоро піде вслід за ним.

Це вже пригасило мою радість, але ще не погасило надії. Та коли я увійшов у хату і, замість сподіваного тепла і затишку, зустрів холод непаленої пустки, бруд і сморід, а маму побачив висохлу і розтріпану, безпомічну і охлялу на печі, коли, замість звичайного привіту, мати

спитала, чи не приніс я бодай якоїсь шкоринки хліба, мої синівські почування зникли безслідно, залишивши по собі місце безпричинній злобі.

Так голодний і перемерзлий я ліг на тверду лаву, стараючись погасити в собі злість на ні в чому неповинну маму. Переконував себе, що зробив добре, вернувшись додому і поставив собі обов'язок: рятувати не тільки себе, а й ту, котра віддала мені все, що могла, а тепер чекала моєї помочі.

Щойно починалася весна. Сніг уже де-не-де стопився, оголюючи латки чорної землі.

Я цілими днями блукав по полях, шукав у землі замерзлих буряків, редьки, збирав молоді пагінці трав, якісь корінці, приносив їх додому, варив і їв разом з мамою. Одного разу пощастило мені знайти цілий кущ замерзлої картоплі. Ви вірите, що тоді я зарахував себе до чайщасливіших людей у світі?.. До смерти не забуду, з яким жалем, зваривши свої „скарби”, я ділив їх з мамою... То була ціла проблема: поділили одинадцять картоплин на дві рівні купки!.. Совість не дозволяла мені взяти собі більше, але знову не міг я погодитись і на те, щоб дати більше матері. І я довго розкладав картоплю на дві купки, порівнював, зважував у руці кожну бульбочку і, як тільки вирішував котрусь з них дати матері, — вона мені починала видаватися більшою. І хоч я старався бути справедливим у поділі, але сьогодні не заложився

б за те, що не взяв собі більше, хоч тоді мені здавалося, що більше власне одержала мати...

Скоро прийшов я до висновку, що моя така безмірно добра колись, така дорога старен'ка мати, що мене так страшно любила (бр я ж був єдиним сином і то — наймолодшим!), стала для мене завадою, стала тягарем, і я кожного разу, ділячи з нею свої убогі здобутки, не міг подавити в собі думки, що, коли б не вона, то я все міг би з'їсти сам...

Покинути її напризволяще я не міг, а тому став з нетерплячкою чекати її смерті...

Але мати не вмирала. Стогнала, плакала, просила їсти, часом годинами лежала, не розплющуючи очей, але жила.

Одного разу, помагаючи їй обернутися, я помітив несподівано у неї на грудях золотий хрестик.

— Мамо! — закричав я, безмірно втішений.
— Та ви ж маєте ще хрест!

Мати злякано глипнула на мене, третячкою рукою намацала хрест і затиснула його в кулаці.

— Мамо, — продовжував я, — та це ж цілий скарб! Та я ж його занесу в „Торгсін” і обміняю за муку!.. Я вам принесу за нього хліба... Багато хліба!..

— Не дам! — крізь зуби вимовила мати. — Хреста не дам!

— Чому не дасте? Навіщо ж він вам?
— Не дам! З цим хрестом мене і в землю закопають.

Мене огорнула злість:

— То ви хочете через цей хрест померти з голоду?! То ви хочете, щоб я також вмер?! Дайте хреста, кажу вам!

— Не дам! — уперто повторяла мати. — Це мені ще тато покійник подарували... З Києва від мошті привезли. Не дам!

Я кинувся до неї, але зупинився: совість ще не дозволяла мені вжити фізичної сили. Не пам'ятаючи себе від злости, я хриснув дверима і пішов з хати. Ходив цілий день і прийшов ще лихіший, бо довколишні поля вже були перериті такими, як і я, і я вже не знайшов нічого. Те саме було і на другий і на третій день.

В нашій холодній, брудній хаті поселився ще один гість: ворожнеча. Встаючи ранком, або повертаючись додому увечері, я кожного разу починав розмову про хрест, але завжди безуспішно. Іноді я благав, аж плакав, іноді погрожував і проклинаю, але мати лишалася невмолимою. Коли я плакав і скаржився на голод, мати, жаліючи мене, плакала зі мною, коли я лаявся, мати також обсипала мене образливими словами і докорами, а кінчалося тим, що я присягався більше того хреста не просити і йти з хати назавжди. Та голод ламав мою постанову, і при першій нагоді розмова починалася наново, майже в тих самих словах і завжди з тим самим вислідом.

Четвертого дня я забрів до якогось лісу і побачив там людей, що розривали кінського трупа. З ризиком для життя я кинувся в натовп,

видер у когось просто з рук обслизлий, закривавлений кусник падалі і побіг додому. Почував себе страшенно щасливим.

— Тепер, — думав злісно, — не дам матері нічого! Не хотіла дати хреста — хай єсть що хоче...

Але, коли падаль трохи обварилася, мені стало шкода матері, і я, відрізавши найкращий, — вважайте — найкращий! — кусник, великудушино простягнув його їй. Старенка накинулася на нього, дерла безеїлыми пальцями, смоктала, гризла рештками своїх зубів, і в очах у неї світилася тваринна радість. Коли все вже було з'їджене, навіть випита вся бура, густа юшка, я знову звернувся до матері. Від приемно переволненого шлунку почував у собі приплів добродоти і ніжності, як у минулі часи, а тому був переконаний, що і мати, охоплена тим самим почуттям на цей раз не відмовить.

— Тепер, мамуню, давайте хреста.

При згадці про хрест лицемерно спотворилося гримасою страшної злоби.

— Ага, — забубоніла вона, — то ти того такого добренький став! За шматок здохлятини ти золотого хрестика захотів?! А болячки смертельні ти не хочеш? Останнє у матері видирати?! Ти розбійник! Ти грабіжник! Ти душогубець, а не син! Дулю тобі, а не хреста!

Лютъ чорною тінню впала мені на очі. Я почував себе ображеним у своїх найкращих почуваннях, висміяним, скривдженим.

— То я вас годую, відриваючи собі від рота,

а ви так?! То здихайте тепер! Більше від мене нічого не дістанете! Хай мені рука всохне, коли я вам тепер щось дам! Здихайте!..

— І здохну, і здохну, а хреста таки не дам! — злісно говорила мати. — А може ти скоріше здохнеш, бо цей хрест від смерти оберігає, і я ще житиму... От візьму і чужому віддам, а тобі — ні!..

О, як я ненавидів її у цю хвилину! Як бажав їй смерті! Здається, задушив би власними руками цю жінку, що так підло використала мою великодушність, з'їла такий великий кусник м'яса, а тепер відплачувала мені чорною небачністю.

І я твердо постановив собі на другий раз витримати характер і таки не дати нічого.

Та на другий день я знову знайшов здохлу коняку і знову приніс додому спорий кусень м'яса. Зваривши його з якимись корінцями і травою, я не міг істи сам, коли на мене з печі дивилися жадібні, голодні очі матері. І я знову дав їй істи. Давав, у душі проклинаючи свою слабість, що годую ворога, що не можу витримати характеру. А мати дивилася на мене злобно і недовірчivo, не випускаючи хреста з кулака. Вона була цілком божевільна, на переміну то плакала наді мною, то проклинала мене і все просила істи.

Йшли знову дні, а істи вже не було чого зовсім. Я жалував, що, замість додому, не поїхав кудись на копальні, де можна було дістати роботу і харч, а, щоб їхати тепер, не мав грошей.

Тому я чекав смерти матері, як свого спасіння.

— Тоді, — думав собі, — візьму той хрест, проміняю в „Торгсіні” за хліб, частину хліба продам за гроши, куплю квиток і поїду на Донбас.

Та мати, здається, навіть не думала вмирати. Слабла, чорніла, ніби мохом припала, і була така страшна, що на неї не можна було дивитися, і все таки жила.

Кожного дня, встаючи з твердої постелі, я ліз на піч до матері. І кожного разу, почувши мене, з переляком і ненавистю зиркала на мене своїми страшними очима і тісніше стискала на грудях кулак. Я злазив з печі і йшов у безплідні розшуки. Живився тепер самими бруньками з дерев і травою, а мати не їла взагалі нічого і пила саму воду.

Одного вечора, повернувшись додому і заглянувши на піч, я побачив, що мати вже непритомна.

— Ну, цієї ночі помре! — зідхнув я з полегшою і ліг спати.

Але й на другий ранок мати ще була жива, хоч вже не розплющила очей, як то бувало звичайно, і не обдарувала мене тим поглядом, від якого у мене морозило кров. Навіть хреста вже не тримала в кулаці і лежала нерухомо, розкинувши руки. Роззлощений такою живучістю, я вже не мав сили далі терпти. Витягнув з кишені ножика і, знайшовши хрест, одним махом відрізав його від міцного, аж товстого від бруду

шнурка. Мати в тій хвилині опритомніла і глухо закричала:

— Віддай!! Віддай назад!..

Той крик чую, як зараз, і враження від нього буду носити до самої смерті...

Я скочив на землю і прожогом кинувся з хати. Серце мое так товклося, що мені розривало груди. Я тримав двері, боючись, що мати зараз вискочить за мною і силово відбере в мене те, що я тримав у руці — мое спасіння. Дійсно, в хаті почувся глухий стук: то мати впала з печі.

Поквапливо заложивши двері на скобель і заткнувши для певності паличкою, я кинувся тікати і навіть зі страху не оглядався. Нарешті, сили мені відмовили служити, так що я мусів сісти. Відпочивши трохи, поплівся далі по густому болоті дороги.

— До вечора буду в місті. Продам хрест, візьму хліб і вернуся додому. Мати, коли побачить хліб, перестане гніватися на мене, — думав я, стараючись виправдатись перед власною совістю.

Та, ослаблений голодом і тяжкою дорогою, до міста я добився лише на другий день після обіду. Промінявши хрест в „Торгсіні” і обчисливши свої ресурси, я змінив попередне рішення. Щоб купити квиток на залізницю, мені треба було продати більшу половину хліба, а решту мусів взяти з собою в дорогу.

— Не можу вертатися, — вирішив остаточно.

— Мати досі напевне вмерла, а як не вмерла, то все одно вмре, бо того, що я маю, і так надовго

не стане. І я вмру, оскільки вже інших засобів не буду мати.

Так вирішивши, я продав два хліби, купив квиток на поїзд і поїхав на Донбас. Там знайшов роботу в копальніх, одержав картки і якось вже пережив останні місяці голоду. Восени вернувся до науки і через два роки скінчив університет... Минуло вже вісім років з тої пори, але додому, себто, до рідного села, я ще досі не наважився написати: боюся дізнатися про кінець матері, хоч і без того ясно собі його уявляю...

А мама... Знаєте, чим була для мене мама?.. Мама була для мене... Ет, не можу про це говорити!.. Маруся було колись застівала пісню:

„Прийдіть, прийдіть, мамо,
На мої пороги,
А я вам постелю
Подушки під ноги”...

І я розплакався, як мала дитина....

Голос Федора затремтів і пересікся. Мене стиснуло за серце, і я в пітьмі намагалася подивитися в обличчя цього мужчина, що напевне зараз плакав. А він встав, підійшов до корби і з гуркотом спустив відро в криницю. Витягнув свіжої води, жадібно припав до неї устами і пив довго, довго — аж поки йому забракло віддиху. Потім запалив нову цигарку. В світлі сірника було видно, як тремтять у нього руки.

— Та-а-ак! — сказав нарешті, опанувавши себе. — І коли ви вважаєте себе потворою тільки тому, що не могли посвятити життя для рятунку

чоловіка, то як ви назовете мене?.. А я от, аналізуючи події тих страшних днів, все приходжу до висновку, що, порівняно до інших, поступав іще шляхотно, бо хто тоді знав інші обов'язки, крім обов'язку перед власним шлунком і життям? Другий на моєму місці поступив би значно простіше від самого початку... Не думайте, що я хочу себе виправдати, тільки справді, кожного разу, стаючи на суд перед власним сумлінням завжди приходжу до переконання, що ні я, ні мама в останні дні нашого співжиття не були самими собою. Мені здається, що то якась чужа душа вселилася в мое тіло і керувала не тільки моїми вчинками, але й почуваннями... Я... я почуваю, що зараз говорю плутано і може навіть перечу сам собі, але сподіваюся, що ви мене розумієте?..

— Розумію. В тому всьому, що ви розповідали і в тому, в чому ви зараз плутаетесь, є, здається, підтвердження теорії двох первнів у людській душі: доброго і злого. Ви вже стрічалися з цим в літературі?

— Так. Навіть дуже добре пам'ятаю несамовиту історію про доктора Джекіля і містера Гайда... Тільки я ніяк не можу погодитися з Стівенсоном, що злий первень в людині переважає. Міркуючи по собі, бачу, що навіть дуже сильні дози отих „голодових таблеток” тільки на короткий час викликали у моїй душі тінь „містера Гайда”, але по суті я ним не є.— Гайд для мене вороже і осоружне поняття, рівно ж, як тепер і взагалі осоружний і чужий отой Федір, котрий

вкрав в умираючої матері її реліквію і зрікся своїх синівських обов'язків.

— Ну, але коли б вам дати ще раз дозу тих „голодових таблеток”, то Гайд знову взяв би верх, правда?

Федір кинувся, немов від несподіваного уколу:

— Ви є злі, сусідко! Злі й цинічні. Того я від вас не сподівався.

— Вибачте, друже, я не хотіла зробити вам боляче. Я тільки хотіла сказати, що ми мало боролися проти „містера Гайда” в наших серцах. З того, власне, і почалася розмова. Те, що ви назвали твердістю характеру, героїзму, як рівно ж і проповідувана вами кілька хвилин тому назад обережність і розсудливість є, на мій погляд гайдівством у підлішому виданні. Це — гайдівство обережності і страху. Чи може бути щось жалюгіднішого?

Федір зітхнув розчаровано:

— А все ж таки ви жінка, — сказав він поблажливо. — Це все одно, що я б розказував вам про якийсь трагічний випадок, який потягнув за собою смерть і руйнацію цілої родини, а ви б спіткали мене, чи ти, що лишилися в живих, дуже плакали на похоронах? Ви підходите до справи з середини, чи навіть з кінця. Для вас суть питання становить спосіб реакції, а не причина, яка ту реакцію викликала. А треба починати від початку, себто, від причини. Коли навіть прийняти теорію „двох первнів” з перевагою злого, то які висновки треба робити? Чим

сильніше пробивається зло, тим більше старань треба докласти, щоб його побороти, тим більше треба посвятити уваги плеканню того, що є добре, світле, високе, шляхотне, — що робить людину людиною. За це змагаються всі ліпші сили кожного народу, кожної держави. На боротьбу зі злом і на плекання добра наставлені закони, церква, школа, мистецтво... А у нас? У нас один з тих найсильніших чинників — церкву — знищили, а решту спрямували на те, щоб зруйнувати дощенту найцінніші духові, культурні і моральні здобутки, виборювані від дикунства і варварства впродовж довгих віків, щоб випустити з людської душі чорну бестію з найпідлішими, найпримітивнішими інстинктами. Репресії, нужда, голод і навіть фізичне знищення не є такими страшними, коли вони є самі в собі ціллю. Але вони стають справжнім жахом, коли їх перетворюється в засіб знищення духа. Большевики це розуміють і послідовно переводять в життя. В наслідок тієї політики для безоглядного героїзму і незалежності чести в нашій дійсності взагалі не було місця, і для збереження фізичного існування ми мусіли на кожному кроці йти на компроміси з власною совістю. Та, хоч кожний з нас зовнішньо є в якісь мірі потворою, Гайдом, але основне лежить у тому, які ми внутрішньо? Чи зіпсуюй у нас корінь, чи тільки здеформована корона? Дайте мені на це відповідь!

— Залежить, що ви розумієте під коренем, а що під короною...

— Це, здається, ясно: корінь — душа людська, корона — наші вчинки, поступування. І так, як дерево з зіпсутим коренем засуджене на загин, так і людський організм з зіпсуютою душою засуджений на моральну смерть... Але коли корінь дерева здоровий, воно має природний гін до розвою, дарма, що його корону садівничий може підстригати на своїй смак і уподобання. Усуньте садівництво, дайте такому дереву волю — і воно після штучного калічення розі'ється ще з більшою буйністю. Для людей існує той самий закон.

— Ну, знаете, ваші порівняння дуже елястичні! Коли б змінилися обставини, то перший Царик кричатиме, що в нього „корінь” здоровий, тільки „здеформована корона поступувань”!..

— Ат, ви зі своїм Цариком! Що Царик? Що є тисячі Цариків проти сорок мільйолів?! Вони — нуля! Вони мене не цікавлять взагалі. Я говорю про народ в цілому, а не про струпи на його організмі. Саме на організмі, а не на свідомості. Як ви вважаєте, зіпсували царики нашу національну душу, чи ні?

— Звичайно, ні.

— Отже бачите!.. І вибийте собі з голови, що ви є якоюсь „потворою”, що вас „світ не зрозуміє” і т. п. Ми з вами не потвори, а жертви злочинних політичних ножиць фізично сильнішого ворога. Справжніми потворами є ті тричі прокляті „садівничі”, що намагаються надати нашим вчинкам звироднілих форм, що хотіли отруїти нашу національну душу, знищити нас

в корені. Але пам'ятайте, що золото пробують вогнем, а силу силою. Ми ж витримали більшу пробу: нас пробували не тільки силою вогнем, нас пробували підступами, брехнею, отрутю і всіми іншими способами. Дехто не витримав, продався, упідлився, зрадив. Але більшість не тільки не зламалася, а загартувалася ще більше в тяжкому іспиті.

Федір несподівано зірвався на ноги і вхопив мене за плече.

— Ех, сусідко моя мила! — сказав з великою гордістю в голосі. — Коли б ви знали, який я щасливий, який я гордий за свій народ!.. Їй-бо, зараз навіть готовий подякувати большевикам за їхні експерименти, які тільки ще раз доказали, які ми незламні, які сильні!

— Ви, здається, з'їхали з глузду, Федоре!
„Подякувати”!..

— Маєте рацію! Я справді зараз є трохи не-нормальним. Але скажіть, чи не можна збожеволіти від радості від тих подій, свідками яких ми є?!

Його зворушення і одушевлення були такі сильні, що я мимоволі піддалася їхньому впливові. Майже фізично відчула я, як щось випростовується в мені, як прояснюється заступлений досі густим, задушливим димом безнадійності горизонт, а на ньому зарисовуються ще неясні, але світлі образи майбутнього.

Федір глянув на годинника і раптом заспішив:

— Але ж ми з вами заговорилися! Незабаром

почне світати, а я мушу йти. Ще треба попрощатися з Марусею і сином. Ну, будьте покищо здорові! — простягнув він руку.

— Ідете до війська?! — здивувалася я.

— До війська?! Ні. Я здається, вам досить ясно висловив свої погляди. Воювати за большевизм можна хіба тільки під смертельним примусом, інакше — це злочин. Я можу воювати лише проти большевизму, і на це життя не пожалів би!..

— А куди ж ви йдете?

— Іду ховатися в полі, бо сюди можуть наскочити з військової управи або з НКВД. Тут всім скажу, що йду до міста на мобілізацію. Коли б вас хтось спітав — будете говорити те саме. Добре?

— Добре.

— Пам'ятайте також, що і вам загрожує не-безпека, а тому будьте обережні.

— Знаю. Коли б тільки на знайомих ворогів не наскочити, а перед незнайомими якось викручусь. Брехати нам не вперше... Скажу, наприклад, що я — жінка якогось командира Тимофея Косолапіна і тікаю з Галичини.

— І це добре, хоч було б ще краще, коли б більше не довелося брехати. Вдарте ж лихом об землю, не отруйте серця непотрібними думками. Поставте хрест на минулому і не згадуйте його більше. Я хочу при повороті зустріти вас байдорою і сильною. Прощавайте!

— Ідіть здорові, Федоре, і вертайтеся щасливо, Ми з Марусею будемо вас чекати...

Федір міцно стискає мої обидві руки і йде в стодолу до жінки. Через хвилину виходять обоє, спливши руки, і прямують до воріт.

— Олю, я зараз вернуся, — каже Маруся. — Ідіть ляжте і засніть трохи. Я вже передримала і тепер буду сторожити. Можете спокійно поспати бодай годину.

Але я лишаюся сидіти, бо знаю, що заснути не зможу. Дивлюсь на порожевілій схід і на каламутну заграву міста.

Зорі поволі гасли. Від недалекого ставу тягло свіжим вітром. Завзято кричали півні, віщуючи народження нового дня...

Я чекала сходу сонця...

Та ледве виткнувся з-за обрію краечок золотого диску, як його заволокла грізна, темна хмара...

ЗМІСТ

	Стор.
Від авторки	5
Вступ	7
В очікуванні катастрофи	15
Катастрофа	29
В становищі жінки „ворога народу”	40
Джерела катастрофи	93
В пастці	97
Кімната ч. 22.	104
У в'язниці	127
Судовий процес	138
Рекурс	154
Безлашпартний	176
Вияснення неясної справи	181
В очікуванні нової розв'язки	202
Віці сни	216
В Дніпропетровську	241
Незакінчена розмова	256
Останні сторінки	271